

मनुष्याणाम् वृत्तिरर्थः ।

मराठी अर्थशास्त्र परिषदेचे त्रैमासिक

अर्थसंवाद

भारतीय सौर आषाढ-भाद्रपद १९३२
जुलै-सप्टेंबर २०१०/ खंड ३४ अंक २

- ▶ गांधीजी आणि केन्स
- ▶ राजर्षी शाहू महाराजांचे कामगारविषयक धोरण
- ▶ डार्लिंगचे भडकले भाव : उत्पादन व उपलब्धता
- ▶ बुलडाणा जिल्हा ग्राहक तक्रार निवारण न्यायमंचाचा कार्यपध्दतीचा चिकित्सक अभ्यास (१९९५-२००४)
- ▶ शेतमजुरांचा तुटवडा भारतीय शेती क्षेत्रासमोरील मोठे आव्हान - यावल तालुक्याचा क्षेत्रीय अभ्यास
- ▶ महाराष्ट्राचा सामाजिक विकास : वास्तव व विपर्यास
- ▶ स्त्री श्रमिकांच्या शोषणाचे मराठी कादंबरीतील प्रतिबिंब : काही निवडक कादंबऱ्यांचा अभ्यास
- ▶ पंचायतराज, महिला आणि पुरुषसत्ता
- ▶ जागतिक व्यापार संघटनेचे भारतीय सेवा क्षेत्रातील परिणाम
- ▶ भारतीय सेवा कर आकारणीचे दिड दशक - एक सिंहावलोकन
- ▶ शेतमजुरांचा प्रश्न : भारतीय शेतीपुढील एक नवे आव्हान
- ▶ जमीन सुधार आणि नागपूर विभागातील अनुसूचित जाती अनुसूचित जमाती

मनुष्याणाम् वृत्तिरर्थः ।

www.marthipari.org

लोककल्याणमूलस्य अर्थशास्त्रस्य सिध्दये ।
शोधचर्चाविवादार्थं संवादीऽयं प्रवर्तितः ॥
मराठी अर्थशास्त्र परिषदेचे त्रैमासिक

अर्थसिवाद

जुलै - सप्टेंबर 2010/खंड 34, अंक 2

। अ नु क्र म णि का ।

प्रमुख संपादक जगन्नाथ शामराव पाटील	गांधीजी आणि केन्स उमेश मधुकर राजदेकर 101
सहायक संपादक संतोषकुमार बबनराव यादव	राजर्षी शाहू महाराजांचे कामगारविषयक धोरण राहुल शं. म्होपरे, जगन्नाथ पाटील 107
सल्लागार मंडळ (2009-12) लालासाहेब घाटगे मोहन चौधरी शिवाजी अंभोरे संतोष कदम	डाळींचे भडकले भाव : उत्पादन व उपलब्धता संजय तुपे 120
संपादकीय पत्रव्यवहार जगन्नाथ शामराव पाटील शांती प्लाझा, बी- 9, 880/881, शनिवार पेठ. सातारा. 415 002 मो.9423261796 फोन:(02162)233152	बुलडाणा जिल्हा ग्राहक तक्रार निवारण न्यायमंचाचा कार्यपध्दतीचा चिकित्सक अभ्यास (1995-2004) सुनिता प्रदिप बारड (कळाखे) 127
	शेतमजुरांचा तुटवडा भारतीय श्रेती क्षेत्रासमोरील मोठे आव्हान- यावल तालुक्याचा क्षेत्रीय अभ्यास सुरेश ढाके, अशोक खचणे 134
	महाराष्ट्राचा सामाजिक विकास : वास्तव व विपर्यास पी.एस.कांबळे, बी.डी.अवघडे, आर.जी.कोरबू 144
	स्त्री श्रमिकांच्या शोषणाचे भराठी कादंबरीतील प्रतिबिंब : काही निवडक कादंबऱ्यांचा अभ्यास तेजस्विनी बी. मुडेकर 156
	पंचायतराज, महिला आणि पुरुषसत्ता विद्या शि. सुतार 163
	जागतिक व्यापार संघटनेचे भारतीय सेवा क्षेत्रावरील परिणाम ए.टी. तवार, व्ही.सी. बेलुरे 169
	भारतीय सेवा कर आकारणीचे दिड दशक - एक सिंहावलोकन संदिप बाबुराव अंभंग 175
	शेतमजुरांचा प्रश्न : भारतीय श्रेतीपुढील एक नवे आव्हान हिरालाल वामन चव्हाण 187
	जमीन सुधार आणि नागपूर विभागातील अनुसूचित जाती अनुसूचित जमाती गौतम खु. कांबळे 198
	अर्थ शब्दांची वाट पाहे शि. ना. माने 205

मराठी अर्थशास्त्र परिषद

कार्यकारी मंडळ(2010-11)

अध्यक्ष

मुक्ता दिगंबर जहागिरदार

कार्याध्यक्ष

दिलीप खंडेराव पाटील (सांगली)

कार्यवाह-खजिनदार

अनिल बाबुराव सूर्यवंशी (बाशी)

प्रमुख संपादक अर्थसंवाद

जगन्नाथ शामराव पाटील (सातारा)

विश्वस्त

ज. फा. पाटील (कोल्हापूर)

के.जी.पठाण (पुणे)

चारूदत्त गोखले (जळगांव)

सदस्य

- 1) हिरालाल चव्हाण(जळगाव)
- 2) प्रशांत काटोले (अमरावती)
- 3) अविनाश निकम (शहादा)
- 4) रामकृष्ण टाले (नागपूर)
- 5) विकास सुकाळे (नांदेड)
- 6) ज्ञानोबा मोरे (उस्मानाबाद)
- 7) महंमद रफिक मुलाणी (पुणे)
- 8) तानाजी भोसले (सांगली)
- 9) श्रीरंग मंडले (सिंधुदूर्ग)
- 10) वनिता चोरे (अमरावती)
- 11) बाळासाहेब माने (सांगली)
- 12) शामराव कुलकर्णी (बदलापूर)

अर्थसंवादसाठी अनुदानाबद्दल आभार :

- 1) भारतीय सामाजिक विज्ञान अनुसंधान परिषद, दिल्ली
 - 2) महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई
- (टीप : म.रा.सा.सं.मंडळाने अनुदान दिले असले तरी या नियतकालिकार्थाने लेखांकन विचारसोयी मंडळ आणि राज्य शासन सहमत असेलच असे नाही.)

कार्यालयीन पत्रव्यवहार

(आजीव सदस्य नोंदणी, जाहिरात पाठविणे)

अनिल बाबुराव सूर्यवंशी

कार्यवाह - खजिनदार - मराठी अर्थशास्त्र परिषद,

"गोदाई" शिवशक्ती मैदानाजवळ, शिवाजीनगर,

बाशी 413 411. जि.सोलापूर

दूरध्वनी (02184) 224294 मो. 8805691406

परिषदेचे प्रमुख कार्यालय :

मराठी अर्थशास्त्र परिषद, द्वारा / सेंटर फॉर दी स्टडी ऑफ सोशल चेंज, एम.एन.राय ह्यूमन डेव्हलपमेंट कॅम्पस प्लॉट क्र.6 एफ. ब्लॉक, कार्डिनल ग्रेशियस स्कूल जवळ, सहकारी वसाहत इमारत क्र. 323 समोर, बांद्रे (पूर्व) मुंबई 400051

वर्गणी :

अ) परिषदेचे सदस्य :

आजीव सदस्य : रु. 2000

(एकरकमी)

साधारण सदस्य : रु.300 (वार्षिक)

आ) संस्था सदस्य व अर्थसंवाद वर्गणीदार

शैक्षणिक संस्था : रु.250 (वार्षिक)

व्यावसायिक संस्था : रु.600 (त्रैवार्षिक)

ग्रंथालये : रु.1000(पंचवार्षिक)

इ) वर्षगणना 1 एप्रिल ते 31 मार्च

* संस्थाना आजीव सभासद होता येत नाही.

* कुपया आजीव सदस्य वर्गणी डिमांड ड्राफ्टनेच मराठी अर्थशास्त्र परिषद या नावाने कार्यवाहाकडे पाठवावी.

** अर्थसंवादची वर्गणी डिमांड ड्राफ्टनेच मराठी अर्थशास्त्र परिषद या नावाने प्रमुख संपादकाकडे पाठवावी.

गांधीजी आणि केन्स

उमेश मधुकर राजदेकर

यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त

विद्यापीठ, नाशिक

9763110762

गांधीजींचे अर्थशास्त्र आणि जे. एम. केन्स यांचे अर्थशास्त्र यांत काही साम्य, भेद आहे का आणि समग्र समतोल आर्थिक विकासासाठी या दोन्ही अर्थतज्ज्ञांच्या अर्थशास्त्राचा कसा उपयोग करून घेता येईल याची चर्चा करणे हा या लेखाचा मुख्य उद्देश आहे.

केन्स यांचे आर्थिक विचार हे प्रामुख्याने विकसित देश डोळ्यासमोर ठेवून मांडलेले आहेत. तर गांधीजींचे आर्थिक विचार हे अप्रगत, आर्थिक शोषण झालेल्या अर्थव्यवस्था विचारात घेऊन मांडलेले आर्थिक विचार आहेत. गांधीजींच्या आर्थिक विचारांना विकसित देश, विकसनशील देश अशी देशांच्या आर्थिक स्थितीची मर्यादा नाही. कालमापनेची मर्यादा गांधीजींच्या आर्थिक विचारांना नाही. कोणत्याही वेळी, कोणत्याही स्थितीत गांधीजींचे विचार तेवढेच उपयुक्त व मार्गदर्शक ठरतात.

केन्स यांनी से यांच्या बाजार नियमाला विरोध केला - प्रत्येक पुरवठा आपली मागणी निर्माण करतो असे से यांनी सांगितले; तर केन्स यांनी मिळालेले सर्व उत्पन्न खर्च केले जात नाही. उत्पन्नातील काही रकमेची व्यक्ती बचत करते. परिणामी मागणी कमी होते व उत्पन्नातील काही भाग पडून राहतो. गांधीजींनी अतिरिक्त पुरवठ्याची संकल्पनाच नाकारली जेवढी मागणी तेवढा पुरवठा असे गांधीजींचे तत्त्व होते. परिणामी मागणीत न्युनता निर्माण होऊन निर्माण होणाऱ्या मंदीच्या स्थितीत गांधीजींच्या आर्थिक विचारात कोठेही आढळत नाही. उलट मोठ्या प्रमाणावरील उत्पादन (Mass Production) अनेक समस्या निर्माण करते असे गांधीजींनी सांगितले. जेवढी मागणी तेवढाच पुरवठा यामुळे साधन सामुग्रीचा योग्य पद्धतीने वापर होतोच शिवाय साधन सामुग्रीचा

अपव्यय ही टळतो. गांधीजींच्या आर्थिक रचनेचे स्वयंपूर्ण खेड्यांची जी संकल्पना आहे ती उत्पनाच्या मागणी पुरवठ्याची एक उत्कृष्ट अशी रचना आहे. या रचनेत साधनसामग्रीचा अपव्यय व शोषण या दोन गोष्टींना थारा नाही. शिवाय या रचनेतून सहकाराचे तत्त्व जन्म घेते ज्या तत्त्वावर आजपर्यंत मोठे आर्थिक उपक्रम यशस्वी झालेले आहेत.

‘से’ च्या बाजार सिद्धांतात निर्हस्तक्षेपाचे धोरण अपेक्षित आहे. जर सरकारचा आर्थिक क्षेत्रात कोणताही हस्तक्षेप नसेल तर बाजार अर्थव्यवस्था आपोआपच, पूर्ण रोजगाराकडे वाटचाल करते असे से यांनी सांगितले. म्हणजेच पूर्ण रोजगार साध्य करण्याच्या मार्गात सरकारचा आर्थिक एक मोठा अडसर ठरतो. परंतु केन्स यांनी गरीबांकडे खरेदीशक्ती नसल्याने बाजार अर्थव्यवस्था पूर्ण रोजगार साध्य करू शकत नाही. परिणामी सरकारी हस्तक्षेप अडसर ठरतो असे सांगितले. गांधीजींनी पूर्ण रोजगाराची स्थिती सहज साध्य आहे असे सांगितले शिवाय गांधीजींच्या विचारानुसार पूर्ण रोजगार साध्य करण्यासाठी सरकारचा हस्तक्षेप आजिबात आवश्यक नाही. भारतात जर शेती करण्यास पूरक व्यवसायांची जोड दिली, कुटीर व ग्रामीण रोजगारांचा विकास केला तर संपूर्ण लोकसंख्येला पुरेल एवढे उत्पादन, उत्पन्न याची निश्चित निर्मिती होऊ शकते असे गांधीजींनी सांगितले. गांधीजींनी या दृष्टीने निर्हस्तक्षेपाच्या धोरणाचाच पुरस्कार केला. राज्य हे हिंसेचे संघटीत स्वरूप आहे असे गांधीजी म्हणत. म्हणजेच आर्थिक विकास प्रक्रियेत सरकारचा हस्तक्षेप नको, ही प्रक्रिया परस्पर लाभाच्या तत्त्वावर (Mutual Benefit

) विना अडथळा चालू राहावी असेच गांधीजींचे मत होते. या शिवाय गांधीजींनी भांडवलदारांना काहीही विरोध केला नाही. भांडवलदार आणि कामगार हे आर्थिक विकासाचे दोन महत्त्वाचे घटक त्यांनी मानले. या दोन्हीतील संबंध जेवढे प्रेमाचे, सलोख्याचे राहतील तेवढे ते समाजास उपकारक ठरेल असे गांधीजींनी सांगितले.

म्हणजेच गांधीजींनी देखील निर्हस्तक्षेपाच्या धोरणाचाच पुरस्कार केला आहे.

केन्स यांनी परिणामकारक मागणीचे तत्त्व मांडले. ही मागणी एकूण मागणी किंमत व एकूण पुरवठा किंमत यावर अवलंबून आहे असे त्यांनी सांगितले व निर्मितीचा खर्च भरून निघणे आणि किमान नफ्याची पूर्तता या दोन तत्त्वावर ही अवलंबून आहे. केन्स यांच्या मते, एकूण रोजगार, उत्पादन, उत्पन्न हे सर्व परिणामकारक मागणीवर अवलंबून आहे. ज्या ठिकाणी एकूण मागणी किंमत व एकूण पुरवठा किंमत यात समानता येते; त्याठिकाणी रोजगार पातळी निश्चित होते. अर्थात केन्स यांनी अर्थव्यवस्थेत पूर्ण रोजगार पातळी नव्हे तर अपूर्ण रोजगार पातळी समतोल असतो असे सांगितले.

गांधीजींनी देखील परिणामकारक मागणीचे तत्त्व विचारात घेतले होते. परंतु गांधीजींचे परिणामकारक मागणीचे तत्त्व हे केन्स यांच्या परिणामकारक मागणीच्या तत्त्वापेक्षा खूप भिन्न आहे. शिवाय ते केन्स यांच्या तत्त्वाप्रमाणे अस्थिर नाही. गांधीजींचे तत्त्व हे परिणामकारक मागणीचे (Effective Demand) नाही तर निश्चित मागणीचे (Definite Demand) तत्त्व आहे. गांधीजींचे तत्त्व हे निश्चित मागणीचे तत्त्व अशा

करीता की त्यांनी जेवढी मागणी तेवढाच पुरवठा, त्यापेक्षा जास्त नाही हे सांगितले. भारतात अतिरिक्त उत्पादन नव्हे तर संपूर्ण समाजाकडून उत्पादन (Not Mass Production but Production by Masses) आवश्यक आहे, असे गांधीजींनी सांगितले. गांधीजींनी स्वयंपूर्णतेचे तत्त्व मांडले. परंतु त्यांनी हे देखील स्पष्ट केले की स्वयंपूर्णतः म्हणजे दुसऱ्याशी फटकून वागणे नव्हे. दुसरे महत्त्वाचे म्हणजे शंभर टक्के स्वयंपूर्णतेचे तत्त्व प्रत्यक्षात आणणे अशक्य आहे असे गांधीजींनी सांगितले. त्यामुळे जी वस्तू आपण तयार करू शकत नाही, ती वस्तू शेजारच्या खेड्यातून प्राप्त करणे व त्या बदली आपण तयार केलेली वस्तू त्यांना देणे अशी साधी रचना गांधीजींनी स्वयंपूर्ण खेड्यांच्या संकल्पनेत मांडली. या रचनेत वस्तू निर्मितीचा प्रमुख उद्देश हा परस्परांच्या गरजा भागविणे हा असल्याने त्यापेक्षा जास्त निर्माण करण्याचा प्रश्नच उद्भवत नाही. म्हणून गांधीजींचे मागणीचे तत्त्व हे निश्चित मागणीचे तत्त्व ठरते.

परिणामकारक मागणीच्या तत्त्वात केन्सने उपभोग हा उत्पन्नापेक्षा कमी असल्याने उत्पादन पडून राहण्याचा व परिणामी रोजगार कमी होण्याचा गंभीर प्रश्न निर्माण होतो असे सांगितले. ही त्रुटी दूर करण्यासाठी उपभोग व गुंतवणूक खर्चात वाढ करण्याचे केन्सने सुचविले. उपभोग प्रवृत्ती ही अल्प कालात स्थिर असल्याने गुंतवणूक खर्चात वाढ करण्याचे केन्सने सुचविले. जर खाजगी उत्पादकांची गुंतवणूक कमी पडत असेल, तर रोजगार निर्माण करण्यासाठी सरकारने गुंतवणूक करावी असे केन्सने सांगितले.

गांधीजींच्या विचारात उत्पन्न व उपभोग यांत अशा प्रकारचा संबंध अपेक्षित नाही. उपभोगासाठी असणारी मागणी परस्पर सहकार्यातून पूर्ण व्हावी, असे गांधीजी म्हणत. त्यामुळे उपभोग कमी झाला तर त्याचे जे विपरीत परिणाम होतात, ती वस्तू पुरविणाऱ्या खेड्यावर होणार नाहीत. कारण उपलब्ध साधनसामग्रीवरच दुसरी गरज पूर्ण करणे अपेक्षित आहे. शिवाय जेवढी मागणी तेवढेच उत्पादन त्यामुळे अतिरिक्त उत्पादन होणे, उपभोग पातळीत चढ उतार झाल्याने उत्पादन पडून राहणे व त्याचा रोजगार निर्मितीवर विपरीत परिणाम होणे या गोष्टी गांधीजींच्या विचारात येत नाहीत.

उत्पन्न आणि उपभोग यात अंतर पडते ते दूर करण्यासाठी केन्सने सरकारने गुंतवणूक करावी असे सुचविले. गांधीजींना अर्थव्यवस्थेत सरकारचा हस्तक्षेप मान्य नव्हता. समाजात ज्या प्रमाणे सहकार्याने, प्रेम भावनेने व परस्पर हिताच्या दृष्टिकोनातून अन्य व्यवहार चालतात त्याचप्रमाणे आर्थिक रचनाही चालावी असे गांधीजींचे मत होते. त्यामुळे गांधीजींच्या आर्थिक प्रतिमानात न्यून उपभोगाचा प्रश्न नाही. परिणामी रोजगारावर प्रतिकूल परिणाम होण्याचा प्रश्न निर्माण होत नाही व त्यामुळे सरकारी गुंतवणूकीची गरज नाही.

आर्थिक विकासासाठी गुंतवणूक आवश्यक असते. केन्सने खाजगी गुंतवणूक नफ्याच्या प्रेरणेने तर सरकारची गुंतवणूक कल्याणाच्या दृष्टीने करण्यात येते असे सांगितले. अर्थात खाजगी गुंतवणूक व सरकारी गुंतवणूक यांच्यातील अंतर भरून काढण्याचे काम अर्थातच सरकारी गुंतवणूकीवर येऊन पडते. कोणत्याही गुंतवणूकीत मग ती खाजगी

असो की सरकारी नफ्याची प्रेरणा दृष्टीआड करता येत नाही. गांधीजींनी मोठ्या प्रमाणावरील गुंतवणूक केवळ पायाभूत सोयी सुविधा उपलब्ध करून देण्याकरताच मानली. खाजगी पातळीवर मोठ्या प्रमाणावरील गुंतवणूक त्यांनी गृहीत धरली नाही. कारण त्यांचा मोठ्या प्रमाणावरील उत्पादनास विरोध होता. खेडे पातळीवर उपलब्ध नैसर्गिक साधनसामग्री आणि श्रम यांच्या वापरातून परस्परांना उपलब्ध असे उत्पादन करण्यात यावे यावर त्यांनी भर दिला. त्यामुळे गांधीजींच्या आर्थिक रचनेत सरकारचा अवाजवी हस्तक्षेप तर कमी होतोच शिवाय सूक्ष्म पातळीवर उत्पादन, विभाजन ह्या प्रक्रिया होत असल्याने उत्पादन, मागणी रोजगार यांच्यातील अंतर्गत समायोजनात अत्यंत अल्प वेळ लागतो.

केन्सने उपभोगास महत्त्वाचे स्थान दिले किंबहुना जेवढी उपभोग प्रवृत्ती जास्त तेवढी आर्थिक विकासास चालना, गती मिळते. कर बचत हे उत्पन्न निर्मितीच्या प्रक्रियेत गळती निर्माण करतात. उपभोग हा उत्पन्नावर अवलंबून असतो. उत्पन्न आणि उपभोग यातील संबंधावर सिद्धांत मांडण्यात आले. केन्सने उत्पन्न आणि उपभोग यात पडणाऱ्या अंतराचे आर्थिक विकासाच्या दृष्टीने महत्त्व स्पष्ट करून सरकारचा हस्तक्षेप कसा आवश्यक आहे हे मांडले. गांधीजींना मात्र उपभोगास आध्यात्मिक पातळीवर नेऊन ठेवले. आपल्या गरजा कमीत कमी ठेवूनच व्यक्ती खऱ्या अर्थाने सुखी होऊ शकते असे गांधीजींनी म्हटले आहे. गांधीजींना उपभोगाचे आर्थिक दृष्ट्या महत्त्व समजले नव्हते. कारण आर्थिक क्रियेचे महत्त्वाचे ध्येय म्हणजे मानवी गरजांची पूर्तता होय परंतु गांधीजींनी उपभोगास कमी

महत्त्व देऊन एका दृष्टीने आर्थिक प्रक्रियेची गती मंदावण्याचाच प्रयत्न केला, जर आपण केन्स यांच्या दृष्टीकोनातून उपभोगाकडे पाहिले तर गांधीजींनी उपभोगास कमी महत्त्व दिले असे आपण म्हणू शकतो. परंतु जर गांधीजींच्या अर्थशास्त्रीय विचारांच्या दृष्टिकोनातून पाहिले तर गांधीजींनी उपभोग पातळी निम्न स्तरावर ठेवण्याचा जो सल्ला दिला त्याची पुढील कारणे आहेत.

- 1) उपभोग पातळी कमी ठेवून भोगवादी प्रवृत्तीस आळा घालणे.
- 2) सर्वांना पुरेसे प्राप्त व्हावे म्हणून उपभोग मर्यादित ठेवणे.
- 3) साधनसामुग्रीचे जतन करणे व साधनसामुग्रीचा अतिरिक्त वापर टाळणे.
- 4) उत्पादनांची प्रक्रिया सतत व कोणत्याही अडथळ्याविना चालावी या दृष्टीने वापरावर निर्बंध घालणे.
- 5) गांधीजींनी न्यून उपभोगाची संकल्पना सामाजिक कल्याणाशी निगडित केली. जर सर्वांनी आपला उपभोग मर्यादित ठेवला तर सर्वांना पुरेसे प्राप्त होईल, ही भावना त्यामागे होती.

त्यामुळे गांधीजींच्या उपभोगाच्या संकल्पनेकडे या दृष्टीने पाहिले तर गांधीजींची उपभोगाची संकल्पना केन्स यांच्या उपभोगाच्या संकल्पनेपेक्षा अधिक व्यापक आहे. आणि या संकल्पनेत सामाजिक कल्याणाचा विचार आहे. हा विचार केन्स यांच्या संकल्पनेत नाही.

केन्स यांनी भांडवलाच्या सीमांत लाभ क्षमतेची कल्पना मांडली ती गुंतवणूक, भांडवलाचा पर्याय साठा आणि परताव्याचा दर यांच्याशी निगडित

आहे. उत्पादकांचे प्रयत्न उपभोग वस्तूंना मागणी, उत्पन्न पातळी, अस्तित्वातील भांडवलाचा साठा इत्यादी गोष्टींवर भांडवलाची सीमांत लाभ क्षमता अवलंबून असते. गांधीजींचा एकूणच मोठ्या प्रमाणावरील उत्पादनास यांत्रिकीकरणास विरोध असल्याने गांधीजींनी मोठ्या प्रमाणावरील खाजगी पातळीतील गुंतवणूक विचारात घेतली नाही. केवळ पायाभूत सोयी सुविधांवरील गुंतवणूक गांधीजींनी विचारात घेतली. भारतासारख्या देशाला यांत्रिकीकरणाची गरज नाही असे त्यांचे मत होते. परंतु भांडवलाच्या सीमांत लाभ क्षमतेची संकल्पना गांधीजींनी दृष्टीआड केली नव्हती. प्रत्येक गुंतवणूक ही परतावा देणारी, नफा देणारी असावी असे त्यांनी स्पष्ट केले. म्हणूनच गांधीजींना शिक्षण योजनेत शिक्षणावरील गुंतवणूक वसूल होण्यासाठी शासन विद्यार्थ्यांना चरखा चालविण्याचे प्रशिक्षण द्यावे. उत्पादन होणारा माल सरकारने विकत घ्यावा व विद्यार्थ्यांना त्यांनी तयार केलेल्या मालाचे पैसे द्यावे असे सांगितले. शिक्षणाबरोबरच ज्या ज्या नैसर्गिक व मानवी संपत्तीचा उत्पादनासाठी वापर वापराबरोबरच जतन होण्याची गरज गांधीजींनी स्पष्ट केली. केन्सने रोजगार, उत्पादन, उत्पन्न वाढविण्यासाठी मोठ्या प्रमाणात गुंतवणूक आवश्यक मानले तर गांधीजींनी अगदी सूक्ष्म पातळीवर (Micro Level) गुंतवणूक करून श्रमप्रधान उत्पादनाला प्राधान्य दिले. उद्योगांच्या केंद्रीकरणामुळे आज ज्या प्रश्नांना आपल्याला सामोरे जावे लागत आहे ते प्रश्न गांधीजींच्या आर्थिक प्रतिमानात उपस्थित होत नाहीत. परंतु केन्स यांची भांडवलाची सीमांत लाभ क्षमतेची संकल्पना आणि गांधीजींची भांडवलाच्या

सीमांत लाभ क्षमतेची संकल्पना यात फार मोठा फरक आहे. केन्सने भांडवलाच्या सीमांत लाभ क्षमतेवर आर्थिक भरभराट, तेजी अवलंबून असते. ही लाभ क्षमता वाढली तर उत्पन्न, उत्पादन रोजगारात वाढ होते, तर अर्थव्यवस्थेत घसरणीची, मंदीची सुरुवात ही भांडवलाच्या सीमांत लाभ क्षमतेत घट झाल्याने निर्माण होते असे स्पष्ट केले. उत्पादकांच्या भविष्यकाळातील नफ्याच्या अंदाजावर केन्सने आर्थिक बदल मोठ्या प्रमाणावर विसंबून ठेवते. मात्र गांधीजींच्या भांडवलाच्या सीमांत लाभ क्षमतेच्या संकल्पनेत अशा प्रकारचे कोणतेही फेरबदल अपेक्षित नाहीत. गांधीजींच्या भांडवलाच्या सीमांत लाभ क्षमतेच्या संकल्पनेत या लाभक्षमतेत होणाऱ्या बदलांवर मोठे आर्थिक चढ उतार अवलंबून नाहीत. गांधीजींची भांडवलाच्या लाभ क्षमतेची संकल्पना ही स्थिर स्वरूपाची आहे. उत्पादनाचा हेतू परस्परांच्या गरजा भागविणे हा आहे. त्यात मोठ्या प्रमाणावर यंत्रसामग्रीची गरज आवश्यक मानलेली नाही. स्थानिक साधनसामग्री, स्थानिक श्रम, श्रमप्रधान उत्पादन तंत्र, सोपी व हलकी उपकरणे व तंत्रे यांच्या सहाय्याने उत्पादन करण्यात येते. परिणामी मोठी गुंतवणूक त्यावर किमान खर्च भरून निघेल एवढा परतावा मिळावा हा प्रश्न निर्माण होत नाही. शिवाय गांधीजींनी मोठ्या प्रमाणावरील उत्पादन आवश्यक मानलेले नाही. भारतासारख्या विकसनशील देशांना मोठ्या प्रमाणावरील उत्पादनाऐवजी (Mass Production) संपूर्ण समाजाकडून उत्पादन (Production by Masses) आवश्यक आहे असे गांधीजींनी सांगितले. त्यामुळे गांधीजींची भांडवलाच्या सीमांत

लाभ क्षमतेची संकल्पना ही स्थिर, निश्चित फळे देणारी व ज्यावर कोणतेही मोठे, विपरीत असे आर्थिक चढ उतार निर्माण होणार नाहीत अशा प्रकारची आहे. विकसनशील राष्ट्रांना अशाच प्रकारच्या भांडवलाच्या सीमांत लाभ क्षमता आवश्यक आहे. शिवाय केवळ खाजगी उत्पादकांच्या नफ्याच्या अपेक्षेनुसार निर्माण होणारे मोठे चढ उतार गांधीजींच्या भांडवलाच्या सीमांत लाभ क्षमतेच्या संकल्पनेत नाहीत. परिणामी स्थिरतेसह आर्थिक विकास ही आजच्या काळाची गरज गांधीजींच्या संकल्पनेतून पूर्ण होऊ शकते.

केन्स यांनी आपल्या रोजगाराच्या सिद्धांतात अपूर्ण रोजगाराची वास्तववादी स्थिती मांडली. अर्थव्यवस्थेत पूर्ण रोजगाराची स्थिती असते. काही कारणाने बेरोजगार निर्माण झाला तरी पैशातील वेतनात बदल करून ती दूर करता येते असे सनातनवादी अर्थतज्ज्ञांनी म्हटले. केन्स यांनी याच सनातनवादी विचारावर आक्षेप घेऊन पैशातील वेतन कमी करता येत नाही. परिणामी रोजगार पातळीत वाढ करता येत नाही, शिवाय पैशातील वेतन कमी करून रोजगारात वाढ करणे एका उद्योगाच्या दृष्टीने शक्य होते. परंतु संपूर्ण अर्थव्यवस्थेच्या दृष्टीने हे धोरण कसे अयोग्य आहे हे केन्स यांनी स्पष्ट केले. परंतु पूर्ण रोजगाराबाबत गांधीजींची मते भिन्न आहेत. गांधीजींनी सनातनवाद्यांप्रमाणेच अर्थव्यवस्थेत पूर्ण रोजगाराची स्थिती सतत राहू शकते असे म्हटले. जर आपण शेती व शेतीपूरक उद्योगांचा, कुटीरोद्योग व लघुउद्योगांचा विकास केला तर या उद्योगांमध्ये भारताच्या लोकसंख्येच्या दुप्पट लोकसंख्येला पोसण्याचे सामर्थ्य आहे असे गांधीजींनी एका ठिकाणी म्हटले आहे. रोजगार निर्मितीसाठी

यांत्रिकीकरणाला नव्हे तर लघुउद्योगांना विकास प्रतिमानात स्थान द्यावे असे गांधीजींनी प्रतिपादन केले. त्यामुळे गांधीजींच्या प्रतिमानात पूर्ण रोजगाराची स्थिती गृहीत धरता येते. उत्पादन, रोजगार, उत्पन्न यात आर्थिक विकासाच्या दृष्टीने सतत व दीर्घकालीन होणारी वाढ अपेक्षित येते.

गांधीजी आणि केन्स यांच्या आर्थिक विचारांचा अभ्यास करता गांधीजींची आर्थिक विचारसरणी अधिक कल्पक व गरीब देशांच्या हिताच्या दृष्टीने गरीब देशातील लोकांच्या आर्थिक सामाजिक कल्याणाच्या दृष्टीने उपयुक्त आहे. यात शंका नाही. औद्योगिकरणामुळे निर्माण झालेली यांत्रिकीकरणाची लाट व जगातील सर्वच अर्थव्यवस्थांनी औद्योगिकीकरणातून आर्थिक विकास साध्य करण्याचे धोरण अवलंबिल्यामुळे आज अनेक आर्थिक, सामाजिक, पर्यावरणीय समस्यांना सामोरे जावे लागत आहे. शिवाय जी काही प्रगती करण्यात आलेली आहे त्यातून बेरोजगारी व दारिद्र्य या मूळ समस्या सुटू शकलेल्या नाहीत. त्या तशाच आहेत. आर्थिक विषमता निर्माण झालेली आहे. उपभोगवाद वाढत आहे. जागतिकीकरणानंतर तर ह्या समस्या अधिकच गंभीर झाल्या आहेत. गांधीजींच्या आर्थिक विचारांत या सर्व समस्या सोडविण्याचे सामर्थ्य तर आहेच शिवाय विकासात सर्वांना सामावून घेण्याची ताकद आहे.

संदर्भ :

-Jhingan M. L. Macro Economic Theory, Konark Publishers Pvt. Ltd 1999

-Mahatma Gandhis Economic Thought And Relevence in Present ontent Ph. D. Thesis of the author

“राजर्षी शाहू महाराजांचे कामगारविषयक धोरण”

डॉ. राहुल शं. म्होपरे

सहाय्यक प्राध्यापक

अर्थशास्त्र विभाग (पदवी व पदव्युत्तर)

देवचंद कॉलेज, अर्जुननगर (निपाणी)

जगन्नाथ पाटील

प्रमुख संपादक

अर्थसंवाद

एक कामगार प्रणित राजा म्हणून राजर्षी शाहू महाराजांचा उल्लेख मोठ्या आदराने करावा असे वाटते. कारण राजर्षी शाहूंनी त्यांच्या 28 वर्षांच्या अल्प कारकिर्दीत (1894-1922) कोल्हापूर संस्थानातील व संस्थानाबाहेरील कामगार विकासाकडे जातीने लक्ष पुरविलेले होते. राजर्षींना माहित होते की, जर शेतीचा विकास करावयाचा झाला तर मुळात शेतकऱ्यांची परिस्थिती सुधारणे गरजेचे आहे. कारण हे दोन्ही घटक परस्परांशी सहसंबंधित आहेत. अगदी त्याचप्रमाणे जर देशात उद्योगधंद्यांचा विकास घडवून आणावयाचा असेल किंवा सरकारी प्रशासन चोख रीतीने चालवावयाचे असेल तर त्या त्या क्षेत्रात काम करणाऱ्या लोकांना आवश्यक सोयी-सुविधा पुरविणे तसेच त्यांच्या विकासासंदर्भातील वेगवेगळ्या योजना राबविणे गरजेचे आहे. म्हणूनच राजर्षींनी जसे उद्योगधंद्यात काम करणाऱ्या कामगारांच्या विकासाकडे लक्ष पुरविले तसेच सरकारी नोकरांकडेसुद्धा लक्ष दिले होते. राजर्षींनी या संदर्भात केलेले प्रयत्न आजच्या परिस्थितीत लोकांसमोर येणे अत्यंत गरजेचे आहे असे वाटते. राजर्षींच्या काळातील परिस्थिती लक्षात घेवून सर्व स्तरांतील राजर्षींनी केलेल्या कामगारविषयक धोरणांचा व कार्याचा सर्वांगाने अभ्यास केला असता हे कार्य किती मोठे होते याची सहज कल्पना येते. प्रस्तुत संशोधनपर अभ्यास हा पूर्णतः दुय्यय साधनसामग्रीवर आधारित असून अर्थशास्त्राच्या “आर्थिक इतिहास” (Economic History) या तुलनेने दुर्लक्षित असलेल्या शाखेमध्ये मोडतो.

प्रस्तुत लेखास प्रा. डॉ. जे. एफ. पाटील यांचे मार्गदर्शन लाभले आहे,

याबद्दल संशोधक त्यांचा ऋणी आहे.

ब्रिटीशकालीन कामगार परिस्थिती :

राजर्षींच्या संपूर्ण कारकिर्दीत ब्रिटीशांचे भारतावर राज्य होते. त्या काळात ब्रिटीश सरकारचे कामगार विकासासंदर्भातील धोरण अत्यंत प्रतिकूल स्वरूपाचे होते. किंबहुना कामगार विकासाकडे ब्रिटीशांनी पूर्णतः दूर्लक्ष केले होते असे म्हटले तरी चालेल. भारतातील कामगारांचा फक्त आपल्या फायद्यासाठी वापर करून घेणे, कामगारांना विशेष सोयी सुविधा न पुरविणे, कामगार संघटना निर्माण होऊ न देणे, कामगार चळवळी दडपून टाकणे अशा प्रकारचे विविध मार्ग अवलंबून ब्रिटीशांनी भारतीय कामगारांना मागासलेले ठेवले होते. कोणत्याही मार्गाने भारतीय कामगारांचे जास्तीत जास्त शोषण करणे हा प्रमुख उद्देश ब्रिटीशांचा तर होताच, परंतु भारतीय कामगारांचे भारतीय भांडवलदार देखील मोठ्या प्रमाणात शोषण करत होते. 1907 साली श्री मॉरिसन यांच्या अध्यक्षतेखाली गिरणी, कारखाने व औद्योगिक क्षेत्रातील कामगारांच्या स्थितीचा सर्वेक्षण अहवाल तयार करण्याच्या उद्देशाने “फॅक्टरी लेबर कमिशन” ची स्थापना करण्यात आली. या कमिशनच्या अहवालासोबत डॉ. टी. एम. नायर यांनी जोडलेले टिपण त्या काळातील भारतीय भांडवलदारांचे उघड स्वरूप दाखवणारे आहे. डॉ. नायर लिहितात, “भारतीय भांडवलदार/ उद्योजक/मालक हे इंग्रज मालकांच्या तुलनेत अधिक असहिष्णू वृत्तीचे आहेत. मी ज्यांच्याशी चर्चा केली त्या भारतीय मालक वर्गातील कुठल्याही प्रतिनिधीने जराशीही सहानुभूती अगर आस्था कामगारांचे प्रश्न वा स्थिती याविषयी दाखवली नाही. कारखाने चालू ठेवणे, व्यवहार सुरळीत होणे (पदरात

नफा वाढत राहणे) इतकीच त्यांची चिंता होती. कामगार प्रश्न या मालकांच्या मते कारखाना चालणे हाच होता”¹ यावरून त्या काळात कामगारांचे ब्रिटीश व भारतीय भांडवलदार या दोहोंकडून दुहेरी शोषण होत होते ही गोष्ट लक्षात येते. या काळात मुंबईमध्ये कापड गिरणी कामगारांनी कामाचे तास कमी करण्यासंदर्भात, वेतन वाढीसंदर्भात संप करण्यास सुरुवात केली होती. परंतु ब्रिटीश सरकार व मालक वर्ग काही ठराविक लोकांना हाताशी धरून हे संप मोडून काढित होते. त्या काळात फारसे कामगार कायदे अस्तित्वात नव्हते आणि अशा वातावरणात राजर्षींनी कामगार चळवळीस प्रारंभ केला होता.

राजर्षी आणि कामगार चळवळ :

ब्रिटीशांचा वाढता अत्याचार व कामगारांच्या मागण्यांकडे मालक वर्गाचे दुर्लक्ष या धर्तीवर 27 ऑक्टोबर, 1905 रोजी बंगालमध्ये गव्हर्नमेंट प्रेस अँड बंगाल सेक्रेटरीएट प्रेस मधील टंकलेखकांनी (compositors) एकत्रित येवून बाबू चारूचंद्र मित्तल यांच्या अध्यक्षतेखाली कामगार युनियनची (Trade Union) स्थापना केली.² पुढे 4 डिसेंबर, 1917 रोजी अहमदाबाद येथील मिल्स कामगारांनी एकत्रित येवून आपल्या मागण्या मान्य करून घेण्यासाठी श्रीमती अनुसयाबेन या मिल एजंटच्या मुलीच्या अध्यक्षतेखाली कामगार युनियनची स्थापना केली.³ अशा प्रकारे भारतातील विविध भागांमध्ये कामगार एकत्रित येण्यास नुकतीच कोठे सुरुवात झाली होती.

अशा वातावरणात १० नोव्हेंबर, १९१८ रोजी मुंबई (परळ) येथे विद्येत्तम मागासलेल्या लोकांची व कामगारांची जाहीर सभा आयोजित

करण्यात आली होती व या सभेचे अध्यक्षस्थान राजर्षींना देण्यात आले होते. सदर सभेस 10 हजार कामगार व इतर लोक उपस्थित होते. या सभेत भाषण करत असताना राजर्षी म्हणाले होते “मी कोल्हापूरच्या राज्य पदावर असतानाही शिपाई, शेतकरी किंवा मजूर म्हणवून घेण्यात मला अभिमान वाटतो... माझ्या हाडामाशी शिपाईगिरी शेतकरी यांचे रक्त खेळत आहे.”⁴ राजर्षींच्या या विधानातून राजर्षींचे कामगार, शेतकरी यांच्याशी किती जवळीकतेचे नाते होते हे स्पष्ट होते. कामगार चळवळींसंदर्भातील राजर्षींचा विचार फक्त संस्थानापुरता मर्यादित नव्हता तर त्याची व्याप्ती संपूर्ण देशभर होती. राजर्षी युरोप दौरा करून आले होते. तेथील मालक-मजूर संबंध त्यांनी स्वतः पाहिले होते. तेथील कामगारांच्या स्थितीची जाणीव त्यांना होती. या सर्व अनुभवांच्या आधारावर राजर्षी कामगारांना उद्देशून म्हणाले “पाश्चात्य देशात भांडवलवाले व मजूर असे दोन वर्ग आहेत. तिकडेही भांडवलदार लोकांची मजूरदार लोकांवर बेसूमर सत्ता चाले पण आता मजूरदार लोकांनी आपले संबंध बनविले आहेत. गवताच्या एकेका काडीची ताकद जास्त नसते पण अशा अनेक काड्यांचा वेठ वळला तर त्याने हत्तीलाही बांधता येईल... पुढे राजर्षी म्हणतात, इंग्लंडात मजूरदारांनी आपल्या उन्नतीकरीता आपले संघ स्थापन करून स्वावलंबनाचे मार्ग स्वीकारले. त्याप्रमाणे आपण आपले सुव्यवस्थितपणे संघ तयार केले पाहिजेत. आपल्या मुलाबाळास शिक्षण देऊन व आपले आरोग्य वाढविण्याचे प्रयत्न करून आपली उन्नती आपणच करून घेतली पाहिजे. दुसरा आपल्याकरीता काही

करेल अशी अपेक्षा करणे केंव्हाही कमीपणाचे आहे ही गोष्ट अहर्निश लक्षात ठेवा.”⁵

राजर्षींनी या विधानावरून कामगार वर्गाला असे सूचित केले आहे की, वर्गीय संघर्षाचा प्रश्न फक्त भारतापुरता मर्यादित नसून तो पाश्चात्य देशांमध्ये देखील मोठ्या प्रमाणात आहे. तेथे देखील भांडवलदार मजूरदारांचे शोषण करतात. परंतु आज तेथील परिस्थिती बदलली आहे. कारण भांडवलदारांच्या विरोधात आपल्या मागण्या मान्य करून घेण्यासाठी तेथील मजूर एकत्र आलेले आहेत. त्यामुळे त्यांची ताकद वाढलेली आहे. यासंदर्भात राजर्षींनी गवताच्या काडीचे आणि हत्तीचे सुंदर उदाहरण कामगारांसमोर ठेवलेले आहे, जेणेकरून येथील मजूर सुध्दा लवकरात लवकर एकत्रित येऊन संघटना निर्माण करतील. राजर्षींनी यापुढे जाऊन कामगारांना असे सांगितले आहे की, दुसऱ्यावर अवलंबून न राहता प्रत्येकाने स्वावलंबी बनून स्वतःच्या व आपल्या कुटुंबाच्या विकासाकडे लक्ष दिले पाहिजे व त्यासाठी कामगार संघटनांची निर्मिती झाली पाहिजे. राजर्षींच्या विनंती व मार्गदर्शानुसार मुंबईचे त्यावेळचे कामगार पुढारी सी.के. बोले यांनी त्याच आठवड्यात लोकसंघ (People's Union) ची स्थापना केली. या लोकसंघाचे उद्दीष्ट पुढील प्रमाणे होते. विद्येत मागासलेल्या बहूजन समाजाची राजकीय, धार्मिक, नैतिक, औद्योगिक, आरोग्यविषयक, शिक्षणविषयक, शेतीविषयक वगैरे सर्व बाबतीत समतेच्या पायावर उन्नती करण्याचा प्रयत्न करणे.⁶ थोडक्यात राजर्षींना ज्या गोष्टी लोकसंघाकडून अभिप्रेत होत्या त्या सर्व गोष्टींचा समावेश यामध्ये होता. दुसरी महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे

1918 साली देशात नवीन 7 कामगार संघटना स्थापन झाल्या. यामधील 4 मद्रासमध्ये, 2 मुंबईमध्ये तर 1 कलकत्ता येथे स्थापन झाली. याचा अर्थ असा होतो की, मुंबईत 1918 मध्ये ज्या दोन संघटना स्थापन झाल्या होत्या त्यापैकी एक राजर्षीच्या प्रेरणेतून निर्माण झाली होती. राजर्षींनी संस्थानाबाहेर जसे कामगार चळवळींना प्रोत्साहन दिले तसेच संस्थानात देखील शेतकरी व मजूरांनी स्थापन केलेल्या संघांना प्रोत्साहन दिले होते. संस्थानातील शेतकरी व मजूरदार संघाच्या अध्यक्षांनी श्री रावबहादूर डोंगरे यांना संस्थेच्या कामाकरीता मागितले होते. राजर्षींनी त्यांच्या या मागणीला परवानगी देवून संघाच्या कामानिमित्त बाहेर जावे लागल्यास आपला कामचलावू चार्ज असिस्टंटकडे देवून बाहेर जाण्यासही परवानगी दिली होती. यावरून राजर्षींची कामगार चळवळ वाढीस लागण्यासंदर्भातील भूमिका स्पष्ट होते.

राजर्षींच्या कामगार चळवळीसंदर्भातील वरील सर्व प्रयत्नांचा विचार केल्यास ब्रिटिश अधिपत्याखाली असणारा एक संस्थानिक त्या काळात भारतातील कामगारांना इंग्लंड व रशियामधील कामगार संघटनांची आणि मालक-मजूर संघटनांची उदाहरणे देवून त्यांची सुप्त शक्ती जागृत करतो व संघटित होण्याचा सल्ला देतो यातच त्यांचा पुरोगामी दृष्टिकोन दिसून येतो. ज्या काळात फक्त महाराष्ट्रातच नव्हे तर संपूर्ण भारतात कामगार संघटना व्यापक स्वरूपात पसरलेल्या नव्हत्या तर फक्त प्रारंभीची अवस्था होती, त्या काळात राजर्षींनी ही पावले उचलली होती. भारतात राष्ट्रीय स्तरावर सर्व भारतीय कामगारांचे प्रतिनिधित्व करणारी

“ऑल इंडिया ट्रेड युनियन काँग्रेस” (A.I.T.U.C.) ची स्थापना होण्यासाठी जर 1920 सालापर्यंत वाट पहावी लागत असेल तर त्यापूर्वी हिंदुस्थानातील कामगारांना संघटित होण्याचा उपदेश करणारा हिंदुस्थानातील हा पहिलाच संस्थानिक होता असे म्हणावयास हरकत नाही आणि म्हणूनच राजर्षी भारतीय कामगार चळवळीचे आद्य जनक ठरतात.

कामगार प्रशिक्षण :

राजर्षींच्या काळात संस्थानात शेती, उद्योग, व्यापार, घरकाम, सांडपाणी व्यवस्था इत्यादी विविध क्षेत्रात अनेक कुशल-अकुशल कामगार काम करीत होते. राजर्षींना माहित होते की, जर खरोखरच कुशल मजूरांचे प्रमाण वाढवावयाचे असेल तर मुलांना किंवा कामगारांना फक्त शिक्षण देवून चालणार नाही तर त्याला प्रात्यक्षिकाची देखील आवश्यकता आहे. त्या काळात संस्थानात अकुशल मजूरांचे प्रमाण मोठे होते. राजर्षींना अकुशल मजूरांचे रूपांतर कुशल मजूरांमध्ये करावयाचे होते. विद्यार्थ्यांना प्रथमपासूनच तांत्रिक ज्ञान मिळवून उद्योगधंद्यांच्या वाढीसाठी आणि विकासासाठी त्यांच्या ज्ञानाचा उपयोग व्हावा म्हणून संस्थानात राजर्षींनी ‘जयसिंगराव घाटगे टेक्निकल इन्स्टिट्यूट’ व ‘राजराम इंडस्ट्रियल स्कूल’ कार्यरत ठेवली होती. या इन्स्टिट्यूटमधील विद्यार्थ्यांमध्ये उत्तरोत्तर वाढ होत गेलेली होती.

संस्थानातील शेतमजूरांना व शेतकऱ्यांना शेतीतील सुधारित तंत्राचे व आधुनिक यंत्रे चालविण्याचे प्रशिक्षण देण्यात यावे म्हणून राजर्षींनी संस्थानात 1912 साली “द किंग एडवर्ड ऑग्रीकल्चरल इन्स्टिट्यूटची” स्थापना केली होती.

या इन्स्टिट्यूटमध्ये खास प्रशिक्षक (Demonstrator) नेमला होता, जो संस्थानातील शेतकऱ्यांना व शेतमजूरांना शेती प्रात्यक्षिके करून दाखवत असे. तसेच शेती प्रशिक्षण सुध्दा देत असे. संस्थानातील शिक्षकांसाठी सुध्दा राजर्षींनी प्रशिक्षण वर्ग आयोजित केले होते. उद्योगधंदे, शेती, शिक्षण इत्यादी क्षेत्राबरोबर आरोग्य क्षेत्रात काम करणाऱ्या कामगारांना सुध्दा प्रशिक्षणाची आवश्यकता आहे हे जाणून राजर्षींनी 20 जून, 1914 रोजी एक कायदा संमत केला. त्यानुसार संस्थानातील "अल्बर्ट एडवर्ड हॉस्पिटलमध्ये" काम करणाऱ्या नर्स व वार्ड बॉय यांच्यासाठी प्रशिक्षणाची सोय केली होती. यापुढे जावून अशा प्रकारच्या प्रशिक्षणास उत्तेजन देण्यासाठी राजर्षींनी हे प्रशिक्षण घेणाऱ्या मुला-मुलींसाठी गुणानुक्रमे 6 रूपये पासून 1 रूपये पर्यंतच्या 12 शिष्यवृत्त्या सुध्दा मंजूर केल्या होत्या. विशेष म्हणजे यामध्ये मुलींची शिष्यवृत्तीची रक्कम मुलांपेक्षा अधिक होती. सदर विवेचनावरून राजर्षी संस्थानातील कामगारांना प्रशिक्षण देण्याबाबत किती धनात्मक दृष्टिचे होते हे स्पष्ट होते.

कामगार सुरक्षितता :

पूर्वीपासून कोल्हापूर संस्थानात पंचगंगा नदीकाठची सुपीक जमीन व योग्य हवामान यामुळे ऊसाचे पीक मोठ्या प्रमाणामध्ये येत असे. या ऊसापासून गूळ तयार करण्यासाठी त्याचा घाण्यातून रस काढावा लागत असे. यातून अनेक शेतमजूरांना रोजगार उपलब्ध होत असे. कारण कोल्हापूरी गुळाला इतरत्र मोठ्या प्रमाणात मागणी होती, परंतु दुर्दैवाने ऊसाचे रस काढण्याचे हे घाणे असुरक्षित होते. त्यामुळे कधी कधी अपघाताने त्या घाण्यावर

काम करणाऱ्या कामगाराची बोटे त्यामध्ये सापडून त्याला कायमचे अपंगत्व येत असे. ही गोष्ट राजर्षींच्या लक्षात आली आणि अल्पावधीतच राजर्षींनी संस्थानातील कारागीर लोकांना आव्हान करणारा एक जाहिरनामा काढला. त्यानुसार "घाण्यामध्ये हात सापडणार नाही, अगर सापडलाच तर त्यास इजा होणार नाही अशा तऱ्हेची यांत्रिक युक्ती तारीख 1 जानेवारी, 1896 च्या आत कोणी शोधून काढल्यास ज्याची युक्ती सोपी, थोडक्या खर्चात होणारी व पसंत अशी ठरेल त्यास चांगले बक्षिस देण्यात येईल" अशा प्रकारचे आव्हान केल्यानंतर संस्थानातील चांगल्या कारागिरांनी व तज्ञांनी विविध युक्त्यांचा वापर करून घाणे तयार केले आणि संस्थानला सादर केले. असे अनेक घाण्यांचे नमुने शासनाकडे आले. त्यामधून मे. शानन, माजी एक्झिक्युटिव्ह इंजिनिअर यांची युक्ती पसंत पडल्याने त्याचा स्वीकार करण्यात आला व सदर घाण्याचा एक एक नमूना शेतकऱ्यांना व ऊसकऱ्यांना पाहण्यास मिळावा म्हणून सर्व पेट्यांच्या मामलेदार व मालकरी यांच्याकडे पाठविण्यात आला. तसेच अशा प्रकारच्या घाण्याचा किती लोकांनी प्रत्यक्ष उपयोग केला व किती लोकांनी केला नाही यासंदर्भातील माहिती वर्ष अखेरीस मागवून घेण्यात आली. यावरून राजर्षी फक्त योजना सुरू करत नव्हते तर तिचा पाठपुरावासुध्दा करत होते हे दिसून येते. यासंदर्भात 28 जानेवारी 1899 रोजी राजर्षींनी असे जाहीर केले होते की, "सार्वजनिक सोयीसाठी सदर प्रमाणे तजवीज करण्यात आली आहे, त्याचे लोकांनी अनुकरण करावे अशी सरकारची इच्छा आहे. तसेच न झाल्यास त्याजबद्दल सरकारास

योग्य तो विचार करणे जरूर पडेल”¹¹ सदर जाहीरनाम्यातून राजर्षींनी अप्रत्यक्षरित्या सुरक्षित घाणे वापरण्याची कामगारांना सक्ती केल्याचे दिसून येते. म्हणजेच संस्थानातील कामगारांना जेवढी स्वतःची काळजी वाटत नव्हती त्यापेक्षा कितीतरी अधिक प्रमाणात कामगारांची काळजी राजर्षी घेत होते याची सिध्दता पटते.

कामगार सुविधा व सहाय्य :

राजर्षींच्या कारकिर्दीत उच्च स्तरापासून कनिष्ठ स्तरापर्यंतची अनेक कामे लोक करित होते. परंतु राजर्षींनी कामाच्या बाबतीत खालच्या दर्जाचे काम व वरिष्ठ दर्जाचे काम असा दुजाभाव केला नाही. काम हे काम आहे. त्याला कोणताही दर्जा नसतो. त्यामुळे व्यक्तीने कोणत्याही प्रकारचे काम करताना लाज बाळगण्याचे कारण नाही असे राजर्षींचे मत होते. “एकदा राजर्षींचा एक हत्ती मेला होता. तो ओढण्यास तुरूंगाचे सर्व कैदी लागले होते. जुन्या राजवाड्यातून रविवार बुरूजापर्यंत त्याला ओढत आणले होते. याच वेळी महाराज आपल्या रथातून येत होते. त्यांनी हे पाहिल्याबरोबर ते स्वतः रथातून उतरले व या कैद्यांबरोबर त्यांनीही कासरा धरला व मेलेला हत्ती ओढण्यास मदत केली”¹² जगात कोणतेही काम कमी दर्जाचे किंवा उच्च दर्जाचे नसते ही गोष्ट राजर्षींनी प्रत्यक्ष कृतीतून जगाला दाखवून दिली होती. राजर्षींनी त्या काळात संस्थानातील अनेक गरीब व मागासलेल्या लोकांना व कामगारांना उदरनिर्वाहाचे साधन निर्माण व्हावे म्हणून आर्थिक मदत केलेली होती. राजर्षींनी असेच एका महार समाजातील गंगाराम कांबळे नावाच्या व्यक्तीला चहाचे दुकान काढण्यास आर्थिक सहाय्य

दिले होते. पुढे याच दुकानात त्याचा व्यवसाय वाढावा म्हणून राजर्षींनी त्याला सोडा वॉटरचं मशीन बसवून दिले होते. विशेष म्हणजे त्या काळात मागासलेल्या जातीतील लोकांचा स्पर्श सुध्दा करून घेतला जात नव्हता, तेव्हा राजर्षी स्वतः गंगाराम कांबळेच्या चहाच्या गाडीवर चहा पित असत व दुसऱ्यांना सुध्दा प्यायला लावत असत. या कृतीतून राजर्षींची समाजातील जातीभेद नष्ट करण्याची वृत्ती दिसून येते. त्या काळात भारतात बडोदा, म्हैसूर, त्रावणकोर, कोचीन ही संस्थाने विकसित संस्थाने म्हणून ओळखली जात होती. परंतु “कृषी आणि औद्योगिक क्षेत्रात गरीब कारागीरांना सहाय्य करण्याची कसलीही योजना त्यावेळच्या म्हैसूर सरकारजवळ नव्हती. त्रावणकोर, कोचीन आणि म्हैसूर संस्थानात मागासलेल्या वर्गांना निश्चितपणे फायदेशीर ठरेल अशा रोजगारासंबंधीच्या संवैधानिक धोरणाचा (कायदे करून ठरविलेल्या) संपूर्ण अभाव होता. याउलट कोल्हापूर संस्थानात अशा धोरणाचा 1902 पासूनच अंगीकार करण्यात आलेला होता.”¹³ राजर्षींनी दुष्काळाच्या काळात शिक्षक, दरबारी नोकर व इतर कामगारांना दुष्काळी भत्ता व दुष्काळ निवारणात्मक मदत दिलेली होती. जेणेकरून संस्थानातील कामगारांचे व लोकांचे दुष्काळामुळे हाल होवू नयेत.

बिगर सरकारी कामगारांबरोबरच संस्थानातील सरकारी नोकरांनासुध्दा राजर्षींनी प्रोत्साहनात्मक अशा सुविधा पुरविल्या होत्या. संस्थानातील सुतार, गवंडी, कांडेकरी अशा नोकरांना वेतन कनिष्ठ दर्जाचे मिळत होते. परंतु त्यांची विभागणी वरिष्ठ दर्जाच्या नोकरांमध्ये करून त्यांना

कनिष्ठ नोकराप्रमाणे रजा व भत्ता दिला जात नव्हता म्हणून 9 ऑगस्ट, 1912 रोजी राजर्षींनी इंजिनिअर खात्यातील सुतार, गवंडी व कांडेकरी इ. कामगारांना की ज्यांचा पगार १० ते २५ रू. यांच्या दरम्यान आहे त्यांना कनिष्ठ नोकरांप्रमाणे व नियमांप्रमाणे रजा व भत्ता देण्यात यावा असा आदेश काढला.¹⁴ संस्थानातील कनिष्ठ प्रतीच्या नोकरांना आजारी असल्यास दोन महिन्यांची पगारी रजा तसेच विशिष्ट अटीवर फर्लो रजा व रजेच्या मुदतीत निम्मा पगार देण्याचे मंजूर करण्यात आले होते.¹⁵ याबरोबरच राजर्षींनी संस्थानच्या सरकारी मोटारगाड्यांच्या कारखान्यात 15 रू. पेक्षा कमी वेतनावर काम करणाऱ्या ड्राईव्हर कामगारांना एक वर्षाआड 12 रू. किमतीचा ओव्हरकोट तसेच 6 रू. किमतीचा सूट आणि 7 रू. पेक्षा कमी वेतनावर काम करणाऱ्या हमाल कामगारांना प्रती वर्षी खाकी ड्रेसबद्दल 6 रू. देण्यास सांगितले होते.¹⁶ संस्थानातील सरकारी शिपायांना अधिकारी लोकांच्या घरी खाजगी कामे करावी लागू नयेत व त्यांचे शोषण केले जाऊ नये म्हणून राजर्षींनी नियमावली तयार करून त्याला आळा घातला होता. तसेच सरकारी अधिकाऱ्यांनी किंवा गावच्या पाटलांनी महार, मांग आदी मागासलेल्या समाजातील लोकांकडून वेढबिगारी न घेण्याचा आदेश काढला होता.

अशा प्रकारे राजर्षींनी कामगारांचे होणारे अतिरिक्त शोषण थांबविण्याच्या उद्देशाने, त्यांना जास्तीत जास्त सोयी सुविधा व सहाय्य देण्याच्या उद्देशाने संस्थानातील कामगारविषयक धोरण राबविले होते. परंतु या धोरणाबरोबरच संस्थानातील कामचुक्र व व्यवस्थित काय न करणाऱ्या कामगारांना राजर्षींनी दंड केला होता. तर काही

। अर्थसंवाद । 2010 । जुलै-सप्टेंबर 2010, / खंड 34, अंक 02

ठिकाणच्या कामगारांना कामावरून काढून टाकले होते. याचा पुरावा म्हणजे संस्थानातील कासारवाडी व यवलूज येथील जनावरांच्या थट्टीतील जनावरांची जोपासना करणाऱ्या कामगाराला वारंवार सूचना देऊन सुध्दा जनावरांची योग्य प्रकारे जोपासना न केल्याने कामावरून काढून टाकले होते.¹⁷ तर सुरक्षा रक्षक म्हणून काम करणारे काही कामगार रात्र पाळीला न सांगता गैरहजर राहिल्यामुळे त्या कामगारांना प्रत्येकी 1 रूपया दंड करून कामावर ठेवण्यात यावे असा आदेश राजर्षींनी दिल्याची नोंद आढळते.¹⁸ यावरून राजर्षी कामाच्या शिस्तीबाबत किती चोख होते याची कल्पना येते.

राजर्षींनी आपल्या कारकिर्दीत अनेक कामगारांना व कामगार संघटनांना स्फूर्ती दिली होती. त्यांच्या या कार्याचा परिणाम आजही महाराष्ट्रात मोठ्या प्रमाणात पडलेला दिसून येतो. प्रसिध्द कामगार नेते श्री दत्ता देशमुख यांनी त्यांच्या 75 व्या वाढदिवसानिमित्त कोल्हापूर येथे केलेल्या सत्कारास उत्तर देत असताना 1993 मध्ये असे उद्गार काढले होते की, "राजर्षींच्या कामगार संघटनाविषयक धोरणापासून स्फूर्ती घेवून कोल्हापूर पुढील 50 वर्षात महाराष्ट्राच्या शहरी व ग्रामीण भागात सर्वदूर पसरलेल्या कामगार संघटनांची गंगोत्री बनेल."¹⁹

राजर्षींच्या कारकिर्दीतील कोल्हापूर संस्थानातील कामगार संख्या आणि वेतन स्थिती :

राजर्षींच्या एकूण कारकिर्दीत संस्थानातील कामगार संख्येत व त्यांच्या वेतन पातळीत कशा रितीने बदल होत गेले यासंदर्भातील सांख्यिकीय माहिती तक्ता क्र. १ मध्ये दर्शविलेली आहे.

तक्ता क्र. १
कोल्हापूर संस्थानातील मजूर संख्या आणि वेतनदर

(प्रत्यक्ष संख्या)

वर्ष	अकुशल मजूर		अकुशल मुले	एकूण अकुशल	कुशल मजूर	एकूण मजूर (4+5)	कोल्हापूर संस्थानची एकूण लोकसंख्या	अकुशल मजुरांचा प्रती दिन वेतनदर (पैसे)	कुशल मजुरांचा प्रती दिन वेतनदर (पैसे)	एकूण लोकसंख्येत अकुशल मजुरांचे प्रमाण (टक्के)	एकूण लोकसंख्येत कुशल मजुरांचे प्रमाण (टक्के)	एकूण लोकसंख्येत कुशल मजुरांचे प्रमाण (टक्के)	मजुरांच्या वेतन दराचा सरासरी किंमत निदेशांक	अत्रधान्य किंमतीचा सरासरी किंमत निदेशांक
	पुरुष	स्त्रिया												
1			3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
1893-94	23061	15099	9536	47696	23418	71114	913131	22	60	67.07	32.93	7.79	107.32	100.91
1894-95	25575	16215	9089	50879	20238	71114	919709	22	66	71.54	28.46	7.73	96.34	97.78
1895-96	26750	17180	9306	53236	23930	77166	923640	22	57	68.99	31.01	8.35	101.22	163.62
1896-97	29375	18456	10922	58753	26847	85600	928056	20	63	68.64	31.36	9.22	92.68	115.91
1897-98	27869	19155	11379	58403	20409	78812	917380	19	57	74.10	25.90	8.59	92.68	98.31
1898-99	32088	20983	12165	65236	24044	89280	927324	16	57	73.07	26.93	9.63	89.02	176.66
1899-00	34571	22439	13570	70580	22252	92832	930251	13	44	76.03	23.97	9.98	69.51	146.02
1900-01	34000	22000	14000	70000	21000	91000	910011	14	42	76.92	23.08	10.79	68.29	146.02
1901-02	38000	27000	13000	78000	22000	100000	884487	14	42	78.00	22.00	10.00	68.29	116.17
1902-03	37000	23000	14000	74000	21000	95000	871143	13	44	77.89	22.11	11.31	69.51	100.65
1903-04	30000	18000	12000	60000	20000	80000	852941	16	50	75.00	25.00	10.91	80.49	85.01
1904-05	33200	20300	13300	66800	19700	86500	846635	16	50	77.23	22.77	9.38	80.49	99.35
1905-06	N.A.	N.A.	N.A.	65000	20000	85000	845536	13	50	76.47	23.53	10.22	76.83	184.49
1906-07	N.A.	N.A.	N.A.	70000	20000	90000	833814	19	50	77.78	22.22	10.05	84.15	190.22

वर्ष	अकुशल मजूर		अकुशल मुले	एकूण अकुशल	कुशल मजूर	एकूण मजूर (4+5)	कोलहापूर संस्थानची एकूण लोकसंख्या	अकुशल मजुरांचा प्रती दिन वेतनदर (पैसे)	कुशल मजुरांचा प्रती दिन वेतनदर (पैसे)	एकूण लोकसंख्येत अकुशल मजुरांचे प्रमाण (टक्के)	एकूण लोकसंख्येत कुशल मजुरांचे प्रमाण (टक्के)	एकूण लोकसंख्येची एकूण मजुरांचे प्रमाण (टक्के)	मजुरांच्या वेतन दराचा सरासरी किंमत निदेशांक	अग्रभाष्य किमतीचा सरासरी किंमत निदेशांक
	पुरुष	स्त्रिया												
1907-08	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	812023	19	50	N.A.	N.A.	N.A.	84.15	177.57
1908-09	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	824600	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	160.37
1909-10	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	832666	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	160.37
1910-11	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	839823	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	164.02
1911-12	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	833441	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	162.19
1912-13	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	836445	41	75	N.A.	N.A.	N.A.	141.46	189.31
1913-14	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	847586	38	75	N.A.	N.A.	N.A.	137.80	180.57
1914-15	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	849272	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	173.27
1915-16	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	857333	38	79	N.A.	N.A.	N.A.	142.68	162.19
1916-17	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	865307	38	75	N.A.	N.A.	N.A.	137.80	171.19
1917-18	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	863095	41	66	N.A.	N.A.	N.A.	130.49	189.05
1918-19	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	816014	41	66	N.A.	N.A.	N.A.	130.49	371.19
1919-20	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	815334	57	113	N.A.	N.A.	N.A.	207.32	377.71
1920-21	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	832000	57	113	N.A.	N.A.	N.A.	207.32	359.32
1921-22	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	N.A.	833726	57	125	N.A.	N.A.	N.A.	221.95	263.23

N.A. आकडेवारी उपलब्ध नाही.

टिप : 1) कुशल मजुरांमध्ये गव्डी, सुतार, लोहार यासारख्या मजुरांचा समावेश आहे.

2) संस्थांच्या सर्वसाधारण प्रशासन अहवालात वेतनदर रुपये-आणे-पैसे यामध्ये व्यक्त केला आहे. तसेच कमी आणि जास्तीत जास्त वेतनदर दिलेला आहे. उपरोक्त तक्त्यामध्ये संगोपकाने सरासरी वेतनदर दर्शविला आहे.

संदर्भ : Reports on the General Administration of The Kolhapur State - 1893-94 to 1921-22. (Production and Distribution dept. wages and Labour Section) * लोकसंख्या 1893-94, 1900-01 आणि 1920-21 या वर्षांची लोकसंख्या 1891, 1901, 1911 आणि 1921 च्या खणिसुमारी (सेन्सस) नुसार घेतली आहे. 1921-22 ची लोकसंख्या संस्थानाच्या 1921-22 च्या सर्वसाधारण प्रशासन अहवालातून घेतली आहे. उर्वरित वर्षांची लोकसंख्या संस्थानाच्या सर्वसाधारण प्रशासन अहवालात दिलेल्या जन्म व मृत्यू संख्येवरून संगोपकाने मिळविली आहे.

तक्ता क्र. 1 वरून असे दिसून येते की, राजर्षीच्या कारकिर्दीत संस्थानात अकुशल आणि कुशल मजूर होते. अकुशल मजूरांमध्ये पुरुष, महिला तसेच मुले यांचा समावेश आहे. त्यामध्ये अकुशल मुलांचा समावेश मोठ्या प्रमाणात वाढत गेला आहे. राजर्षीच्या काळात गवंडी, सुतार, लोहार इ. कुशल मजूर होते, तर शेतमजूर, बांधकामावरील सहाय्यक कामगार यांसारखे अकुशल मजूर मोठ्या प्रमाणात होते. उपलब्ध आकडेवारीवरून संस्थानातील अकुशल मजूरांचा विचार केला असता असे दिसून येते की, पुरुष आणि महिला अकुशल मजूरांच्या बाबतीत 1893-94 ते 1901-02 पर्यंत साधारणतः वाढीची प्रवृत्ती आहे. 1901-02 नंतर मात्र त्यामध्ये घट झालेली दिसून येते. अकुशल मुलांच्या बाबतीत 1896-97 ते 1900-01 दरम्यान वाढीची प्रवृत्ती आहे. तर इतर वर्षात यामध्ये चढ-उतार झालेले आहेत. पुरुष, महिला आणि अकुशल मुलांच्या संख्येमध्ये पहिल्या 3 वर्षांच्या सरासरीच्या तुलनेत शेवटच्या 3 वर्षात अनुक्रमे 32.91 %, 26.40 % आणि 40.71 % नी वाढ झालेली आहे. याचाच अर्थ असा होतो की, संस्थानात अकुशल काम करणाऱ्या मुलांच्या संख्येत मोठ्या प्रमाणात वाढ होत होती. याचे प्रमुख कारण म्हणजे या काळात संस्थानात पडलेल्या दुष्काळामुळे आणि अन्नधान्याच्या वाढत्या किंमतींमुळे दैनंदिन गरजा भागविण्यासाठी पालक आपल्या मुलांना सुद्धा कामावर घेवून जात होते. 1896-97 च्या दुष्काळी वर्षातील अकुशल मजूरांच्या संख्येची तुलना 1895-96 मधील अकुशल मजूरांच्या संख्येशी केली असता पुरुष मजूरांमध्ये 9.81 %, महिला मजूरांमध्ये 7.42 %, अकुशल काम

करणाऱ्या मुलांमध्ये 17.36 % नी वाढ झालेली दिसून येते. तर एकूण अकुशल मजूरांमध्ये 10.36 % नी वाढ झालेली आहे. अशीच तुलना 1899-1900 च्या दुष्काळी वर्षाची 1898-99 या वर्षाशी केली असता पुरुष, महिला आणि मुले यांच्यामध्ये अनुक्रमे 7.73 %, 6.93 % आणि 11.54 % नी वाढ झालेली दिसते. तर एकूण अकुशल मजूरांमध्ये 8.19 % वाढ झालेली आहे. दुष्काळी वर्षात काम करणाऱ्या मुलांचे प्रमाण सर्वात जास्त वाढले आहे. तसेच एकूण अकुशल मजूरांचे प्रमाण सुद्धा मोठ्या प्रमाणात वाढले आहे. कारण अकुशल मजूरांना राजर्षींनी सोय केल्यामुळे घराजवळच पुरेसा रोजगार दुष्काळी काळात प्राप्त होत होता. कुशल मजूरांच्या बाबतीत विचार केला असता 1896-97 मध्ये 1895-96 च्या तुलनेत कुशल मजूरांच्या संख्येत 12.19 % नी वाढ झालेली आहे. मात्र 1899-1900 मध्ये 1898-99 च्या तुलनेत 7.45 % नी घट झालेली आहे. ही घट होण्याचे प्रमुख कारण म्हणजे या काळात कुशल मजूरांच्या मजूरीत 13 पैशांनी घट झाली होती. त्यामुळे त्यांनी अधिक मजूरी मिळणाऱ्या संस्थान सोडून इतर ठिकाणी स्थलांतर केले होते. तर 1896-97 मध्ये 1895-96 च्या तुलनेत 6 पैशांनी मजूरीमध्ये वाढ झाल्याने कुशल मजूरांची संख्या वाढलेली दिसून येते. संस्थानातील दुष्काळ आणि मजूरीमधील घटीमुळे कुशल मजूरांच्या पहिल्या 3 वर्षांच्या सरासरीच्या तुलनेत शेवटच्या 3 वर्षांच्या सरासरीत 11.66 % नी घट झाल्याचे दिसून येते. तर हेच प्रमाण एकूण अकुशल मजूरांच्या बाबतीत 32.93 % एवढ्या मोठ्या प्रमाणात वाढलेले दिसून येते. कारण अकुशल मजूरांना दुष्काळ निवारणात्मक

कामांवर आणि संस्थानातील इतर प्रकल्पांवर मोठ्या प्रमाणात काम उपलब्ध होत होते. 1898-99 या वर्षात कुशल मजूरामध्ये 3635 ने तर अकुशल मजूरामध्ये 6833 एवढ्या मोठ्या प्रमाणात वाढ झालेली दिसून येते. कारण या काळात आजूबाजूच्या जिल्हयातील लोकांचे प्लेगच्या साथीपासून बचाव करण्यासाठी संस्थानात मोठ्या प्रमाणात स्थलांतर झाले होते. कुशल आणि अकुशल मजूर यांचा एकत्रित विचार करून संस्थानातील एकूण मजूरांची संख्या लक्षात घेतली असता पहिल्या 3 वर्षांच्या तुलनेत शेवटच्या 3 वर्षांच्या सरासरीत 19.19 % नी वाढ झालेली दिसून येते. अशा प्रकारे संस्थानातील मजूर संख्येतील चढ उतार लक्षात घेतले असता मजूर संख्येवर परिणाम करणारे प्रमुख घटक पुढीलप्रमाणे आढळून येतात.

1. संस्थानात पडलेले दुष्काळ
2. मजूरांचा वेतनदर
3. संस्थानातील मजूरांचे बाहेरील ठिकाणी स्थलांतर
4. बाहेरच्या ठिकाणच्या मजूरांचे संस्थानात स्थलांतर
5. घराशेजारीच प्राप्त होणारा पुरेसा रोजगार इ.

उपलब्ध आकडेवारीवरून संस्थानातील एकूण मजूरांपैकी अकुशल मजूरांच्या प्रमाणात 67.07 % (1893-94) ते 78.00 % (1901-02) यांच्या दरम्यान चढ उतार झालेले दिसून येतात. तर हेच प्रमाण कुशल मजूरांच्या बाबतीत पाहिले असता त्यामध्ये 22% (1901-02) ते 32.93 % (1893-94) यांच्या दरम्यान बदललेले दिसते. संस्थानातील एकूण लोकसंख्येशी एकूण मजूर संख्येचे प्रमाण 7.73 % (1894-95) ते 11.31 % (1901-02) यांच्या दरम्यान बदललेले दिसून येते. 1996-97 च्या दुष्काळात एकूण

लोकसंख्येपैकी 9.22 % लोकसंख्या मजूर म्हणून काम करत होती. तर 1899-1900 च्या दुष्काळात एकूण लोकसंख्येपैकी 9.98 % लोक कामगार होते.

संस्थानातील अकुशल आणि कुशल मजूरांचा वेतनदर विचारात घेतला असता असे दिसते की, अकुशल मजूरांचा वेतनदर 13 पैसे (1905-06) ते 57 पैसे (1919-20) यांच्या दरम्यान बदललेला आहे. तर कुशल मजूरांच्या वेतनदरात 42 पैसे (1900-1901) ते 125 पैसे (1921-22) यांच्या दरम्यान चढ-उतार झालेले आहेत. उपलब्ध आकडेवारीवरून असे लक्षात येते की, राजर्षींच्या कारकिर्दीत अकुशल मजूरांचा सरासरी वेतनदर 28 पैसे होता तर कुशल मजूरांचा वेतनदर 65 पैसे होता. अकुशल मजूरांच्या बाबतीत 1896-97 पासून 1907-08 पर्यंत तर कुशल मजूरांच्या बाबतीत 1897-98 पासून 1907-08 पर्यंत वेतनदर सरासरी वेतनदरापेक्षा फारच कमी होता. याचे प्रमुख कारण म्हणजे संस्थानात पडलेला दुष्काळ, प्लेगची साथ तसेच काही वर्षांमध्ये प्रतिकूल नैसर्गिक वातावरणामध्ये शेती उत्पादनात झालेली घट इ. होय. 1908-09 पासून पुढे मात्र वेतनदरामध्ये वाढ झाली होती (संशोधकाला प्रत्यक्ष आकडेवारी मिळू शकली नाही.) अशी माहिती कोल्हापूर संस्थानच्या सर्वसाधारण प्रशासन अहवालातून मिळते. 1908-09 नंतर वेतनदर वाढण्याचे प्रमुख कारण म्हणजे संस्थानातील सर्वच भागात मजूरांची मागणी पुरवठ्यापेक्षा मोठ्या प्रमाणात वाढली आणि मजूर कमतरता भासून वेतनदर वाढला. मजूरांची मागणी वाढण्याचे कारण म्हणजे या काळात राधानगरी धरण प्रकल्पाच्या मोठ्या बांधकामाला सुरुवात झाली होती आणि

शाहूपुरी बाजारपेठेचे बांधकाम सुरू होते. त्यामुळे या ठिकाणी कुशल-अकुशल मजूरांची मागणी वाढली होती. वेतनदरात 1912-13 आणि 1913-14 मध्ये अन्नधान्याच्या किंमती वाढल्यामुळे वाढ झाली होती. 1914-15 ते 1916-17 पर्यंत जरी अन्नधान्याच्या किंमती कमी झाल्या असल्या तरी मजूरांची मागणी कमी झाली नव्हती. त्यामुळे वेतनदरामध्ये विशेष घट झाली नव्हती. तेथून पुढील वर्षात मात्र अन्नधान्यांच्या किंमती प्रचंड वाढल्यामुळे वेतनदरामध्ये देखील मोठ्या प्रमाणात वाढ झालेली दिसून येते. एकंदरीत राजर्षींच्या कारकिर्दीत मजूरांच्या वेतनदरावर परिणाम करणारे प्रमुख घटक पुढील प्रमाणे होते.

1. मजूरांना असणारी मागणी.
2. मजूरांचा होणारा पुरवठा.
3. अन्नधान्याच्या किंमती.

संस्थानातील प्रती वर्षाच्या कुशल आणि अकुशल मजूरांच्या वेतनदराचे एकत्रिकरण करून त्यांच्या सरासरीचा किंमत निर्देशांक काढला असता संपूर्ण कालखंडात त्यामध्ये 68.29 (1900-01) ते 221.95 (1921-22) यांच्या दरम्यान बदल झालेले दिसतात. अशाच प्रकारे त्या काळात संस्थानात उपभोग केल्या जाणाऱ्या तांदूळ, ज्वारी व बाजरी या प्रमुख अन्नधान्यांच्या प्रत्येक वर्षाच्या किंमतीचे एकत्रिकरण करून त्यांच्या सरासरीचा प्रती वर्षाचा किंमत निर्देशांक काढला असता त्यामध्ये 85.01 (1903-04) ते 377.71 (1919-20) यांच्या दरम्यान बदल झालेला दिसून येतो. मजूरांचा वेतनदर आणि अन्नधान्य किंमती यांच्या किंमत निर्देशांकावरून एक प्रमुख गोष्ट लक्षात येते ती म्हणजे, 1894-95

चा अपवाद वगळता सर्व वर्षात अन्नधान्य किंमत निर्देशांक हा मजूरांच्या वेतनदराच्या किंमत निर्देशांकाच्या तुलनेत अधिक आहे. याचा अर्थ असा होतो की 1894-95 साली वेतनदरामधील वाढ ही अन्नधान्याच्या किंमतीतील वाढीच्या तुलनेत अधिक होती. त्यामुळे मजूरांच्या वास्तव उत्पन्नात वाढ घडून आलेली आहे. परंतू इतर सर्व वर्षांमध्ये मजूरांच्या वेतनदराच्या वाढीच्या तुलनेत अन्नधान्य किंमतीतील वाढ मोठ्या प्रमाणात झाल्याने कामगारांच्या वास्तव उत्पन्नात घट झालेली आहे. 1896-97, 1899-1900 आणि 1918-19 या दुष्काळी वर्षांबरोबरच 1900-01, 1901-02, 1905-06, 1906-07, 1907-08, 1919-20 आणि 1920-21 या वर्षांमध्ये प्रतिकूल नैसर्गिक परिस्थितीमुळे व इतर कारणामुळे अन्नधान्य किंमतीत वेतनदराच्या तुलनेत अधिक वाढ होऊन कामगारांच्या वास्तव उत्पन्नात मोठ्या प्रमाणात घट झालेली आहे. यावरून साधारणतः असा निष्कर्ष निघतो की, राजर्षींच्या कारकिर्दीत दुष्काळ व इतर प्रतिकूल नैसर्गिक परिस्थिती तसेच अन्नधान्याच्या किंमतीशी संबंधित असलेल्या घटकांच्या किंमतीतील वाढीमुळे 1894-95 चा अपवाद वगळता इतर सर्व वर्षांमध्ये कामगारांच्या वास्तव उत्पन्नात कमी-जास्त प्रमाणात घट झालेली आहे. (संशोधकाने अन्नधान्याच्या किंमती कोल्हापूर संस्थानच्या 1893-94 ते 1921-22 या काळातील प्रती वर्षाच्या सर्वसाधारण प्रशासन अहवालातून मिळवून या ठिकाणी त्यांचा फक्त किंमत निर्देशांक दिलेला आहे.)

अशा प्रकारे राजर्षींच्या कामगारविषयक धोरणाचा आढावा घेतला असता एक गोष्ट लक्षात

येते, ब्रिटिशकालीन नकारात्मक परिस्थितीत देखील राजर्षींनी संस्थानात रूजविलेली कामगार चळवळ अनन्यसाधारण होती. तसेच आज संपूर्ण जगाला कामगारांचे प्रशिक्षण व त्यांच्या सुरक्षिततेचे महत्त्व पटले असून त्या अनुषंगाने अनेक ठिकाणी कामगार सुविधा व सहाय्य यांच्यामध्ये विस्तारीकरण होताना दिसत आहे. जे राजर्षी शाहू महाराजांनी 100 वर्षापूर्वीच आपल्या संस्थानात केले होते. अशा प्रकारे राजर्षी शाहू कामगार विषयक धोरणाच्या बाबतीत काळाच्या 100 वर्षे पुढे होते.

संदर्भ:-

1. सेन सुकोमल (अनुवाद- हर्डिकर बी.एल.) - भारतातील कामगार चळवळ, नागरी सेवा प्रबोधीनी, मुंबई, डिसेंबर, 2000. (पृ.48).
2. तत्रैव. (पृ.43).
3. Ramanujan G. - Indian Labour Movement, Sterling Publishers Pvt. Ltd., New Delhi, 1990, (p.9).
4. येडेकर श्याम - राजर्षी शाहू छत्रपतींची भाषणे, मंगल प्रकाशन, कोल्हापूर, 1971, (पृ.26).
5. तत्रैव, (पृ.14, 15, 16).
6. किर धनंजय - श्री.शाहू स्मारक व्याख्यानमाला, शिवाजी विद्यापीठ, 1970, (पृ.29).
7. Ramanujan G. - Op.cit. (p.10)
8. देसाई संजीव पी. - शाहू छत्रपतींचे निवडक आदेश (भाग -2), 1989, (पृ.94, 95).
9. Sangave Vilas - Rajarshi Shahu Chh. Papers (Vol.VIII-1914-1917AD), Implementation of Socio-Political Schem, Shahu Research

Institute, Shivaji University, Kolhapur, 1997, (p.p.40, 41).

10 येडेकर श्याम - राजर्षी शाहू एक व्यक्तीदर्शन, प्रकाशक - सतीशचंद्र येडेकर, कोल्हापूर, 1975, (पृ.8, 9).

11. तत्रैव, (पृ.12, 13).

12. तत्रैव, (पृ.256).

13. साळुंखे पी.बी. - राजर्षी शाहू गौरव ग्रंथ, महाराष्ट्र शिक्षण विभाग सचिवालय, मुंबई, 1976, (पृ.188).

14. करवीर सरकारचे नगदी वटहुकूम - कोल्हापूर, 1937, (पृ.365).

15. तत्रैव, (पृ.370 ते 373).

16. धटावकर भास्कर - शाहू छत्रपतींचे निवडक आदेश (भाग-1), पुराभिलेख विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई, 1985, (पृ.162, 63).

17. धटावकर भास्कर - शाहू छत्रपतींचे निवडक आदेश (भाग-2), पुराभिलेख विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई, 1988, (पृ. 2, 3).

18. धटावकर भास्कर - उपरोक्त, 1985, (पृ. 32).

19. जाधव निवास - राजर्षी शाहू प्रेरित कामगार चळवळ, (शोधनिबंध), स्मरणिका, 27 वी मराठी अर्थशास्त्र परिषद, पालघर, नोव्हें. 2003, (पृ. 105).

इतर संदर्भ ग्रंथ -

1. Mhopare R.S, & Patil J.F. - "Economic Policies & Programmes of Rajarshi

Chh. Shahu Maharaj, Shivaji University, Kolhapur, 2008.

2. Latthe A.B. - "Memories of His Highness-Shri Shahu Chh. Maharaj Kolhapur"- Vol. I & II, Time Press, Bombay, 1924.

डाळीचे भडकले भाव : उत्पादन व उपलब्धता

संजय तुपे

(Ph.D.I.I.T. मुंबई)

सहाय्यक प्राध्यापक,

बी. वाय. के. वाणिज्य महाविद्यालय, नाशिक

9960278899

sanjaytupein@yahoo.co.in

1. प्रस्तावना

सामान्य माणसाच्या आहारातून डाळी गायब होण्याची वेळ आली आहे, ती केवळ गेल्या वर्षभर तूर डाळ, मूग डाळ व मसूर डाळ यांच्या गगनाला भिडलेल्या किंमतीमुळेच. गतवर्षी या डाळींची किरकोळ विक्री रु. 40 ते 50 प्रति किलो दराने होती. आता मुंबई, पुणे व इतर महानगरांमध्ये प्रति किलोचा दर रु. 100 च्या पुढे सरकला आहे व यापुढे तो असाच सरकत राहील असे व्यापारी सांगतात. मागील दोन वर्षात डाळींच्या भावात एवढी तेजी का आली? डाळींचे उत्पादन घटले आहे का? डाळी आयात करण्याच्या निर्णयात सरकार ठोस पावले का उचलत नाही? डाळी उत्पादन वाढीसाठी सरकार एखादी दीर्घकालीन भरीव योजना का राबवित नाही? या सर्व प्रश्नांची उत्तरे शोधण्यासाठी हा संशोधन लेख लिहिला आहे. सदरच्या लेखाची रचना खालीलप्रमाणे करण्यात आली आहे. विभाग 1 आकडेवारी व संशोधन पद्धती बद्दल असून विभाग 2 मध्ये भारतातील प्रमुख पिकांच्या उत्पादनातील कलांचा आढावा घेतला आहे. विभाग 3 यात भारतातील डाळ पिके उत्पादनातील व त्यासाठी आवश्यक आदानांचा वार्षिक चक्रवाढ दर विविध आर्थिक विकास कालावधीत किती होता याचे विश्लेषण करित आहे. विभाग 4 मध्ये लेखाचा समारोप व सूचना करण्यात आल्या आहेत.

2. भारतातील कृषी उत्पादनातील कल

भारताला स्वातंत्र्य मिळण्यापूर्वी अन्नधान्याचा तुटवडा प्रकर्षाने जाणवत होता. उपासमार व भूकबळीमुळे सामान्य जनता हालअपेष्टा सहन

करीत होती. स्वातंत्र्यापूर्वी भारतात पडलेले दुष्काळ व उपासमारीमुळे बळींची संख्या लाखाच्या घरात पोहोचली होती. 1950-51 साली भारतातील एकूण अन्नधान्य उत्पादन 51 दशलक्ष टन होते, ते पुढे भारत सरकारच्या कृषी उत्पादन वाढविण्याचे अथक प्रयत्न, नवीन कृषी विकास धोरण कार्यक्रमाची प्रभावी अंमलबजावणी, कृषी क्षेत्राला कालवे व इतर माध्यमांद्वारे पाणी पुरवठा या सर्वांचा परिणाम म्हणून एकूणच अन्नधान्याचे वार्षिक उत्पादन 219.3 दशलक्ष टनापर्यंत 2007-08 या वर्षात नोंदले गेले. आठव्या व नवव्या पंचवार्षिक योजनेत कृषी क्षेत्राचा वार्षिक दर अनुक्रमे 4.7% व 2.1% नोंदला गेला. नवव्या पंचवार्षिक योजनेतील कृषी क्षेत्राची निराशाजनक कामगिरी बघता दहाव्या पंचवार्षिक योजनेत कृषी क्षेत्र वार्षिक विकास दर 4% निश्चित करण्यात आला होता. दहाव्या पंचवार्षिक योजनेत देखील पुन्हा कृषी क्षेत्राचा वार्षिक विकास दर निर्धारित दरापेक्षा केवळ 2.3% नोंदला गेला. मागील तीन पंचवार्षिक योजनेतील (आठ, नऊ, दहा) कृषी क्षेत्राची वाटचाल धिम्म्या गतीने होत असल्याचे सिद्ध झाल्याने नियोजनकारांनी अकरावी पंचवार्षिक योजना तयार करताना कृषी क्षेत्राच्या भरीव प्रगतीसाठी काही खास निर्णय घेण्यात आले. राष्ट्रीय अन्नधान्य सुरक्षा अभियान 2007-08 या आर्थिक वर्षात सुरु करून गहू, तांदूळ व डाळी यांचे उत्पादन उत्पादन अनुक्रमे सद्यःस्थितीतील उत्पादनाच्या पातळीवर 10, 8 व 2 दशलक्ष टनांनी वाढविण्याचे ठरविण्यात आले. याचबरोबर कृषी संशोधन, कोरडवाहू शेती, विकासावर भर, ओलिताखाली क्षेत्र वाढविण्याच्या योजना इत्यादी प्रयत्न करावयाचे

ठरवून कृषी क्षेत्राचा वार्षिक विकास दर 4% निश्चित करण्यात आला. अकराव्या पंचवार्षिक योजनेत अन्नधान्याचे उत्पादन 20 दशलक्ष टनाने वाढविण्याचे लक्ष निर्धारित करण्यात आले आहे. अन्नधान्याचे घटते उत्पादन व पिकाखालील घटते विविध क्षेत्र, कृषी मालाचा पुरवठा यात झालेली घट या सर्व घटकांचा परिणाम सद्यःस्थितीत अन्नधान्याच्या किंमती वाढण्यावर दिसून येत आहे. सामान्य जनतेच्या क्रयशक्तीच्या क्षमतेबाहेर किंमती गेल्यामुळे राहणीमानाचा दर्जा सतत घसरत आहे.

भारतातील प्रमुख पिकांपैकी गहू, तांदूळ, इतर खाद्य व डाळींच्या उत्पादनात सातत्याने कमालीची घट होत आहे. आर्थिक सुधारणा कार्यक्रम राबविण्याअगोदर व नंतर प्रमुख पिकांच्या उत्पादन वाढीच्या दरात झालेली घट सारणी क्र. 1 मध्ये दर्शविली आहे.

सारणी क्र. 1- प्रमुख पिकांच्या उत्पादन वाढीतील कल (%)

पिके	आर्थिक सुधारणा कार्यक्रमा अगोदर 1981-82 ते 1991-92	आर्थिक सुधारणा कार्यक्रमानंतर 1992-93 ते 2007-08
गहू	4.33	1.37
तांदूळ	0.37	-2.38
इतर धान्य	1.64	0.75
डाळी	0.65	-0.20
एकूण अन्नधान्य	3.00	0.67

टीप - दरसाल चक्रवाढ वृद्धी दर (CAGR) मोजण्यासाठी सेमीलॉग प्रतिमान (Model) वापरले आहे.

$$\text{Model such as } \ln Y_t = B_1 + B_2 t + u_t$$

सारणी क्र. 1 मध्ये गव्हाच्या उत्पादन वाढीचा वार्षिक वृद्धी दर आर्थिक सुधारणा कार्यक्रम राबविण्याअगोदर 4.33% नोंदला गेला. घटते गव्हाचे उत्पादन व सरकारी धान्य खरेदी धोरण प्रभावीपणे न वापरण्यामुळे गव्हाचे किरकोळ बाजारातील भाव सामान्यांच्या कुवती पलीकडे गेले आहेत. तांदूळ हे 70% भारतीयांचे प्रमुख अन्न असून त्याच्या उत्पादन वाढीचा वार्षिक दर आर्थिक सुधारणा कालावधीत -2.38% नोंदला गेला. याचा अर्थ असा की, 1990 ते 2007-08 या कालावधीत तांदूळ उत्पादनाचे प्रमाण खूपच घटले. डाळ पिकांचे उत्पादन देखील आर्थिक सुधारणा कालावधीत घसरून ते 0.20% घटले. भारतातील एकूण वार्षिक धान्य उत्पादन वाढीचा वेग आर्थिक सुधारणा कार्यक्रम राबविण्यापूर्वी 3.00% होता. तर आर्थिक सुधारणा कालावधीत तो फक्त 0.67% नोंदला गेला. भारतातील घटते अन्नधान्याचे उत्पादन ही चिंतेची बाब आहे. आर्थिक विकास

कार्यक्रमामुळे अर्थव्यवस्थेच्या विकास दरात वाढ झाली असली तरी कृषी क्षेत्राची पिछेहाट झाल्याचे सिद्ध होते. कृषी क्षेत्राचे उत्पादन वेळीच न वाढविल्यास आर्थिक विकास प्रक्रियेला बाधा पोहोचू शकते. वाढती लोकसंख्या व घटते अन्नधान्याचे उत्पादन यांचा योग्य मेळ घालण्यासाठी सर्व समावेशक व दीर्घकालीन कृषी क्षेत्र विकास धोरण प्राधान्यक्रमाने राबविण्याची वेळ आली आहे. 2050 साली भारताची लोकसंख्या 150 कोटीच्या आसपास असेल त्यावेळी अन्नधान्याची गरज अंदाजे 450 दशलक्ष टनाची असेल असा अंदाज कृषी व अर्थतज्ज्ञांनी व्यक्त केला आहे. आज भारतात अन्नधान्याचे वार्षिक उत्पादन 219 दशलक्ष टनाच्या आसपास सिमित झाले आहे. जवळपास पुढील 40 वर्षात ते 123 दशलक्ष टनांनी वाढविण्यामध्ये अनेक अडचणी आहेत. त्यात महत्त्वाची अडचण म्हणजे पृथ्वीचे वाढते तापमान, अपुरा व महाग कृषी वित्त पुरवठा, वाहतूक व

साठवणूक यांच्या अपुऱ्या सोयी, कृषी मालाच्या किंमतीत चढ-उतार, कृषी मालाला योग्य किंमत न मिळणे, रासायनिक खतांचा वाढता वापर, जमीन प्रदूषण, या शतकाअखेर 10% ते 40% कृषी उत्पादन घटण्याचा धोका निर्माण झाला आहे. या सर्व अडचणींवर मात करण्यासाठी अन्नधान्य विकासाचे सर्वसमावेशक धोरण राबविण्यासाठी पुन्हा नव्याने दुसरी हरित क्रांती करण्याची वेळ आली आहे.

3.1 डाळींचे आहारातील महत्त्व

जागतिक स्तरावर भारत हा डाळींचा आहारांत वापर करणारा प्रमुख देश असून जगाच्या एकूण डाळींच्या उपभोगापैकी 27% डाळींचा वापर भारतात केला जातो. 1960 मध्ये भारतात दर माणसी 70 ग्रॅम डाळ दर दिवसाला उपलब्ध होती. हे प्रमाण काळाच्या ओघात घटून 2007-08 या वर्षात केवळ 29 ग्रॅम इतके झाले असल्यामुळे भारतीयांच्या जेवणातील प्रथिने जवळपास दीडपटीने कमी झाली आहेत.

दररोजच्या आहारातील वस्तूंच्या किंमती वित्तीय धोरणाची अंमलबजावणी करून कमी करता येत नाहीत. रोजच्या आहारातील वस्तूंची मागणी लवचिकता 1 पेक्षा कमी असल्यामुळे किंमती वाढल्यामुळे मागणी घटते किंवा किंमती कमी झाल्यामुळे एकदम मागणीमध्ये उठाव येतो असे गृहीत धरता येत नाही. जीवनावश्यक वस्तूंच्या किंमती नियंत्रणात आणण्यासाठी एक तर पुरवठ्यात उठाव करावयास पाहिजे व तसे व्हावे म्हणून उत्पादन वाढीच्या दीर्घकालीन योजना आखणे जास्त आवश्यक ठरते. त्याचबरोबर पुरवठ्यात गळती

करणारे घटक शोधून त्यांच्यावर कडक कारवाई करणे हे देखील तितकेच महत्त्वाचे ठरते.

3.2 डाळ उत्पादनातील चढ-उतार

भारतातील डाळींच्या किंमत वाढीच्या कारणांचा आढावा घेतला तर असे लक्षात येते की, 1950-51 ते 2006-07 या कालावधीत डाळींच्या पिकांखालील क्षेत्र केवळ 1.5 पटीने वाढले व उत्पादनात फक्त 1.67% नी वाढ झाली. 1965-66 नंतर राबविलेल्या नवीन शेती धोरणामुळे भारतात प्रामुख्याने दोन पिकांच्या बाबतीत हरित क्रांती झाली. कृषी अर्थशास्त्राचे अभ्यासक म्हणतात ते पूर्णतः बरोबर आहेत. 2001-02 मध्ये भारतात डाळींचे एकूण उत्पादन 134 लाख टन झाले होते. पुढील पाच वर्षांनंतर म्हणजेच 2005-06 मध्ये पुन्हा 133.84 लाख टन उत्पादन झाले. पाच वर्षात डाळ उत्पादन वाढीचा सरासरी वेग जवळपास 1% पेक्षाही कमी नोंदविला गेला. 2007-08 मध्ये डाळींचे उत्पादन 142 लाख टनापर्यंत पोहोचले असले तरी एकूण डाळींची मागणी पूर्ण करण्यासाठी भारत सरकार 1990-91 पासून ते आजपर्यंत दर वर्षी सरासरी 25 लाख टन डाळींची आयात म्यानमार, कॅनडा, ऑस्ट्रेलिया, अमेरिका, टर्की, टांझानिया देशांकडून करित आहे. डाळ पिकांखालील क्षेत्रात 1990-91 ते 2007-08 या कालावधीत किंचित देखील वाढ झाली नसून उलट क्षेत्र घटत आहे.

सारणी क्र. 2 - डाळ उत्पादन व डाळ पिके साहाय्यक आदानाचा वार्षिक चक्रवाढ दर (%)

आर्थिक विकास कालावधी	डाळ पिके उत्पादन वृद्धी दर	डाळ पिकांच्या ओलिताखाली क्षेत्राचा वृद्धी दर	डाळ पिके क्षेत्राचा वृद्धी दर
1970-71 ते 2007-08 (संपूर्ण कालावधी)	0.74	2.00	0.05
1970-71 ते 1991-92 (आर्थिक सुधारणा पूर्वीचा कालावधी)	0.97	1.07	0.17
1992-93 ते 2007-08 (आर्थिक सुधारणा कालावधी)	-0.13	2.05	-0.54

टीप - वार्षिक चक्रवाढ दर (CAGR) मोजण्यासाठी सेमीलॉग प्रतिमान वापरले आहे.

Model such as $\ln Y_t = B_1 + B_2 t + u_t$ where in $Y_t = \text{Log of dependents Variable}$, $B_1 = \text{constant}$, $B_2 = \text{Time or year such as 1,2,3}$, $u_t = \text{Error term Measure}$

सारणी क्र. 2 मध्ये एकूण तीन कालावधीसाठी डाळ पिकांचा वृद्धी दर व डाळ पिके घेण्यासाठी आवश्यक असणाऱ्या आदानांचा वृद्धी दर सेमी लॉग प्रतिमान वापरून मोजला आहे. वरील सारणीत दर्शविल्याप्रमाणे 1970-71 ते 2007-08 या कालावधीत डाळ पिकांचे उत्पादन केवळ 0.74% वार्षिक चक्रवाढ दराने झाले. लोकसंख्येची वाढ या कालावधीत 2% पेक्षा वार्षिक दराने झाली. वाढणाऱ्या लोकसंख्येची डाळीची गरज पूर्ण करण्यासाठी डाळ पिके व उत्पादन वाढीच्या प्रयत्नात अपयश आले आहे असा निष्कर्ष काढता येईल. डाळ पिकांसाठी आवश्यक असणाऱ्या आदानांपैकी डाळ पिके ओलिताखालील क्षेत्र व एकूण क्षेत्र यांची वाढ

अनुक्रमे 2.00 व 0.05% दराने झाली. थोडक्यात डाळ पिकाखालील क्षेत्रात वाढ झालीच नाही. आर्थिक सुधारणा सुरु (1970-71 ते 1991-92) होण्यापूर्वी डाळ पिके उत्पादनाचा वार्षिक चक्रवाढ दर जवळपास 1% नोंदला गेला; तर ओलिताखालील क्षेत्र व एकूण डाळपिके क्षेत्रात अनुक्रमे 1 व 0.17% वाढ झाली. आर्थिक सुधारणा कार्यक्रम राबविण्यास सुरुवात झाल्यानंतर (1992-93 ते 2007-08) डाळ पिकांचा वार्षिक चक्रवाढ दर -0.13% नोंदला गेला. डाळ पिकांखालील एकूण क्षेत्रांपैकी ओलिताखालील क्षेत्रात 2% वाढ झाली असली तर एकूण क्षेत्र - 0.54% कमी झाले. वरील सारणीतील

आकडेवारीवरून सिद्ध होते की, डाळ पीक उत्पादनाचा वार्षिक चक्रवाढ दर व पिकाखाली असणाऱ्या क्षेत्राचा वार्षिक चक्रवाढ दर 3 ने नोंदला गेल्यामुळे डाळींच्या पुरवठ्यात कमालीची घट होऊन किरकोळ बाजारातील सर्व डाळींच्या प्रति किलोच्या किंमती सामान्य व मध्यमवर्गीयांच्या कुवतीबाहेर गेल्या आहेत. डाळ पिकांचा उतारा वाढवणे, नवीन वाणांची निर्मिती करणे, कमी पाण्यावर भरघोस उत्पादन देऊ शकेल असे वाण विकसित करावयाच्या प्रयत्नात भारतातील कृषी विद्यापीठे व पिके संशोधन संस्था कमी पडत असल्याचे सिद्ध होते. भारतात प्रती हेक्टरी डाळ उत्पादन 1990-01 मध्ये 578 किलो ग्रॅम होते हेच प्रमाण 2007-08 मध्ये केवळ 630 किलोग्रॅम झाले. आंतरराष्ट्रीय स्तरावर कॅनडाने दर हेक्टरी उत्पादनामध्ये भरीव कामगिरी करून निर्यातीचे प्रमाण 73000 टनावरून (1990-91) ते 2,20,000 टनापर्यंत (2006-07) वाढवून आदर्श निर्माण केला.

3.3 डाळ पिके किंमत धोरण

भारतात डाळींचे उत्पादन वाढीच्या कारणांची कारणमीमांसा करताना आढळून येते की, डाळ उत्पादनाच्या एकूण क्षेत्रापैकी केवळ 12 ते 13% क्षेत्र बागायती आहे. उरलेल्या 87% क्षेत्रावर करण्यात येणारी डाळ पिकांची लागवड पावसांवर अवलंबून आहे. मोसमी पावसाने दगा दिल्यास डाळ उत्पादनाचे गणिती वार्षिक अंदाज कोलमडतात. डाळ पिकांसाठी कृषी माल हमी भाव योजना प्रभावी नसल्याने व्यापारी, डाळ मिल मालक (पडेल) कमी दराने मूग, तूर, मसूर व इतर

डाळपिके खरेदी करतात. वाढता उत्पादन खर्च, लहरी पाऊस व अनिश्चित किंमती यामुळे डाळ पिकांचे क्षेत्र वाढत नाही. सरकारने डाळ पिकांचे हमी भाव जाहीर केल्यानंतर नाफेड या एकमेव सरकारी संस्थेमार्फत डाळ बिया जवळपास दर वर्षी 3 लाख टन खरेदी केली जातात. अगदी नगण्य प्रमाणात खरेदी केलेली डाळ पिके राखीव साठा (Buffer) म्हणून वापरली जाते. तसेच डाळ करून ती सार्वजनिक स्वस्त धान्य वितरण व्यवस्थेद्वारे वितरीत होतात. या नगण्य खरेदीमुळे डाळींच्या किंमतीवर नियंत्रण ठेवता येत नाही. देशांतर्गत गरज पूर्ण करण्यासाठी केंद्र सरकारने 2007-08 या वर्षात 15 लाख टन डाळ आयात करण्यासाठी एम.एम.टी.सी., नाफेड, एस.टी.सी. यांना सांगितले असता केवळ दीड लाख टन डाळ आजपर्यंत आयात होऊ शकली. आयातीचा ओघ कमी होण्यामागील कारणे कोणती याचा त्वरित शोध घेऊन सरकारने आयातीद्वारे पुरवठा वाढविण्याचे प्रयत्न करणे गरजेचे आहे.

3.4 डाळ निर्यात धोरण

भारत डाळींच्या उत्पादनात स्वयंपूर्ण नसताना देखील जागतिक व्यापार संघटनेच्या सदस्यत्वामुळे सरकारने भारतीय कंपन्या व व्यापाऱ्यांना निर्यातीचे परवाने दिले. मार्च 1993 अखेर भारतातून 34000 टन डाळ निर्यात करण्यात आल्यामुळे देशांतर्गत तुटवडा पुढे सतत वाढतच गेला. शेवटी जून 2006 मध्ये सरकारने डाळींच्या निर्यातीवर बंदी आणली. डाळींची उपलब्धता नसताना निर्यात होऊ देणे तसेच वायदे बाजारात डाळींचा समावेश होऊ देणे हे दोन्ही

निर्णय डाळींच्या किंमतीत वाढ करण्यास कारणीभूत ठरले. शेवटी केंद्र सरकारला उशिरा शहाणपण सुचल्याने वायदे बाजारात होणारे डाळींचे व्यवहार करण्यावर बंदी आणली गेली. एकंदर डाळ उत्पादन व लोकांच्या डाळ वापराची गरज, उपलब्धता याचा एकत्रित विचार करण्याचे धोरण न राबविल्यामुळे डाळींच्या किंमती सामान्यांच्या खरेदी क्षमतेबाहेर गेल्या आहेत. 'आम आदमी के साथ काँग्रेस का हाथ' हे मनमोहन सिंग सरकार सांगत असले तरी सर्व पिकांच्या उत्पादन वाढीचे सर्वसमावेशक धोरण ठरवून राबविण्यात हे सरकार मागे पडल्याचे दिसते.

4. समारोप व सूचना

डाळ पिकांची उत्पादन वृद्धी व क्षेत्र विकासासाठी 2004-05 मध्ये केंद्र सरकारने तेलबिया, डाळी व मका पीक वृद्धीचा एकात्मिक कार्यक्रम (ISO POM) 14 राज्यातील निवडक 437 जिल्हांसाठी घोषित करून अंमलबजावणी सुरु असली तरी त्याचे यश अजून दिसत नाही. डाळ पिकांचे उत्पादन स्थिर का याचा आढावा घेतला तर लक्षात येते की, सरकारचे निष्क्रीय प्रयत्न, पिकांमध्ये विविध-कारणांचा अभाव, हमी भाव योजनेची अपुरी अंमलबजावणी, डाळ पीके विमा धोरण न राबविणे, डाळीचे उत्पादन, आयात व निर्यात, साठवणूक या बाबतचा निर्णय एकाच ठिकाणी न घेता विविध खाते व संस्था यांनी घेणे व त्यांच्यात समन्वयाचा अभाव असणे, आगामी दशकात अन्न सुरक्षितता हे एक प्रमुख आव्हान भारतासमोर असणार आहे. एकूणच अन्न सुरक्षितता गाठण्यासाठी डाळींचे उत्पादन व प्रति

दिन दर माणसी डाळ उपलब्धता वाढविण्यासाठी दीर्घकालीन सर्वसमावेशक धोरण आखून युद्धपातळीवर त्याची अंमलबजावणी करणे योग्य ठरेल. अन्यथा 2020 मध्ये जागतिक महासत्ता हे भारताचे केवळ स्वप्नरंजन ठरू नये.

संदर्भ सूची :-

1. GOI (2007-08) Economic Survey, Ministry of Finance, New Delhi, www.indiabudget.nic.in
2. GOI (2006-07 Economic Survey, Ministry of Finance, New Delhi, www.indiabudget.nic.in
3. GOI (2007) Approach paper to Eleventh Five Year Plan, Planning Commission, New Delhi.

www.planningcommission.gov.in

4. NCDEX (2007) Agricultural Commodity Watch, NDMCX, Mumbai. www.index.com

5. GOI (2009) Data on Agricultural Crops and other inputs, Ministry of Agriculture and Co-operation New Delhi. www.agricoop.nic.in

6. GOI (2008) Data of Agricultural Crops and food Grains, Planning Commission, New Delhi. www.agricoop.nic.in

7. MCX (2009) Review of Agricultural Commodity, Mumbai. www.mcxindia.com

बुलडाणा जिल्हा ग्राहक तक्रार निवारण न्याय मंचाचा कार्यपद्धतीचा चिकित्सक अभ्यास (1995-2004)

सौ.सुनिता प्रदिप बारड (कळाखे)

चिखली, बुलडाणा

E-mail: phbarad@rediffmail.com

भ्रमणध्वनी : 9730530766

1) प्रस्तावना:

भारतात इंग्रज राजवटीअगोदर आणि राजवटीतही राजेशाही पद्धती होती. इथला समाज नैतिक मूल्ये घेऊन जगत होता. औद्योगिक क्रांतीमुळे व्यवहारातील प्रत्यक्ष संबंध संपून केवळ नफा कमाविणे हा उद्देश असल्यामुळे ग्राहकांची फसवणूक होऊ लागली. ग्राहकांची फसवणूक होण्याची विविध कारणे आहेत. त्यामध्ये ग्राहकांना उत्पादनविषयक अपुरे ज्ञान, मालाची विविधता, जाहिरात, ग्राहकाचे असंघटीत स्वरूप इत्यादी कारणे आहेत. ग्राहकांच्या वस्तूबाबत, सेवेबाबत अपेक्षा असतात, त्या पूर्ण न होणे म्हणजेच फसवणूक होय. आंतरराष्ट्रीय ग्राहक संघटनेने आणि ग्राहक संरक्षण कायद्याने ग्राहकाला अधिकार प्रदान केले आहेत. अधिकाराची पूर्ती होते की नाही, होत नसल्यास ग्राहकाची कशी फसवणूक होते याचा अभ्यास करण्याच्या दृष्टीने जिल्हा ग्राहक न्याय मंचाच्या कार्यपद्धतीचा चिकित्सक अभ्यास असा संशोधनासाठी विषय घेतला होता. त्यासाठी खालील उद्दिष्ट्ये घेतली होती.

2) उद्दिष्ट्ये (Objectives) :-

- 1) तक्रार निवारण न्याय मंचाच्या कार्यपद्धतीचा अभ्यास करणे.
- 2) तक्रार निवारण मंचाची उपयुक्तता पडताळून पाहणे.
- 3) ग्राहकांच्या विविध तक्रारींचे स्वरूप समजून घेणे.
- 4) ग्राहक संरक्षणासाठी संभाव्य उपायांचा शोध घेणे.
- 5) ग्राहकांसंबंधीच्या कायद्याचा अभ्यास करणे.

6) तक्रार निवारण न्याय मंचामुळे ग्राहकांमध्ये झालेल्या जागरूकतेचा आढावा घेणे.

7) तक्रार निवारण मंचामुळे ग्राहकांना मिळालेल्या न्यायाचा विश्लेषणात्मक अभ्यास करणे.

3) संशोधन पद्धती (Research Methodology) :-

वर्णनात्मक संशोधन पद्धतीचा वापर करून प्रत्यक्ष बुलडाणा जिल्हा ग्राहक न्याय मंचातील उपलब्ध दस्तऐवज, संपूर्ण केस पेपर, आवक जावक रजिस्टर मधील नोंदी यांचा अभ्यास करून माहिती मिळविण्यात आली. जवळ-जवळ 2191 केसेसचा अभ्यास करण्यात आला.

4) माहितीचे विश्लेषण / निष्कर्ष (Data Analysis & Finding) :-

बुलडाणा जिल्हा ग्राहक तक्रार निवारण न्याय मंचाकडे दाखल झालेल्या याचिकांचे विश्लेषण प्रस्तुत प्रकरणात केले आहे. ठळकपणे खालील प्रकारे याचिकांचे वर्गीकरण केले आहे.

4.1 दाखल झालेल्या याचिकांचे वर्षानिहाय वर्गीकरण

4.2 विषयानुसार दाखल झालेल्या याचिकांचे वर्गीकरण

4.3 विषयानिहाय दाखल झालेल्या याचिकांचे तालुकानिहाय वर्गीकरण

दाखल झालेल्या याचिकांचे विश्लेषण (1995-2004)

सारणी क्र 4.1.1

वर्ष	आपसात	नाकारलेले	ग्रा. बाजूने	एकूण
1995	13	30	42	85
1996	10	34	51	95
1997	16	122	96	234
1998	29	108	143	280
1999	54	98	102	254
2000	33	173	110	316
2001	26	124	171	321
2002	46	104	108	258
2003	59	88	96	243
2004	21	40	44	105
एकूण	307	921	963	2191

यानुसार असे निदर्शनास येते की, 1995-2004 या दहा वर्षांच्या कालावधीत एकूण 2191 याचिका दाखल झालेल्या आहेत. यापैकी 307 याचिका आपसात मिटविलेल्या गेल्या. 921 याचिका नाकारल्या गेल्या तर 963 याचिकांचा निकाल ग्राहकांच्या बाजूने लागून त्यांना नुकसान

भरपाई मिळाली. आपसात मिटविलेल्या याचिकांचे प्रमाण (14.01%) आहे. नाकारण्यात आलेल्या याचिकांचे प्रमाण (42.03%) आहे तर; ग्राहकांच्या बाजूने निकाली लागलेल्या याचिकांचे प्रमाण (43.95%) आहे.

4.2 विषयानुसार दाखल झालेल्या याचिकांचे वर्गीकरण
सारणी क्र. 4.2.1

विषय	एकूण प्रकरणे (%)
बँक	425 (19.39)
म.रा.वि.म.	378 (17.25)
शेती	318 (14.51)
विमा	173 (07.89)
शैक्षणिक संस्था	120 (05.47)
वाहन	94 (04.29)
बांधकाम	89 (04.06)
दूरसंचार	71 (03.24)
स्थानिक स्वराज्य संस्था	67 (03.05)
प्रवासी सेवा	62 (02.82)
इतर कार्यालये	60 (02.73)
गॅस / केरोसीन	42 (01.91)
पोष्ट / कुरिअर	42 (01.91)
शेअर्स	37 (01.68)
घरगुती वापराच्या वस्तू	33 (01.50)
यंत्रे / ग्रंथ	27 (01.23)
इनामी योजना	17 (00.77)

क पडे	6 (00.27)
सुवर्ण	04 (00.18)
धरणग्रस्त	04 (00.18)
सोलर सिस्ट	02 (00.09)
वैद्यकीय सेवा	54 (02.46)
विधिज्ञ सेवा	06 (00.27)
आदेश परिपूर्तीसाठी	49 (02.23)
इतर	12 (0.54)
एकूण	2191

(टीप : कंसातील आकडे शेकडा प्रमाण दर्शवितात.)

उपरोक्त सारणीनुसार 1995-2004 या दहा वर्षांच्या कालावधीत बुलडाणा जिल्हा तक्रार निवारण न्याय मंचाकडे एकूण 2191 याचिका ग्राहक न्यायालयात दाखल झाल्या. त्याचे विषयनिहाय वर्गीकरण केले असता असे दिसून येते की, दाखल झालेल्या एकूण याचिकांमध्ये बँकेच्या संदर्भातील याचिकांचे प्रमाण

सर्वात जास्त आहे. तर सर्वात कमी याचिका सोलर सिस्टीम संदर्भात दाखल झालेल्या दिसून येतात. 1995-2004 या दहा वर्षांच्या याचिकांमध्ये बँकेच्या सोबतच विजेसंबंधीच्या व शेतीसंबंधीच्या याचिकांचे प्रमाण सुद्धा जास्त असलेले दिसते.

4.3.1 विषयनिहाय दाखल झालेल्या याचिकांचे तालुकानिहाय वर्गीकरण सारणी क्र. 4.3.1

अ.क्र.	तालुका	आपसात	नाकारलेले	ग्रा. बाजुने	एकूण
1	बुलडाणा	100 (17.57)	217 (38.13)	252 (44.28)	569
2	मलकापूर	26 (12.44)	94 (44.97)	89 (42.58)	209
3	नांदुरा	15 (12.09)	55 (44.35)	54 (43.54)	124
4	जळगाव (जा.)	08 (7.92)	24 (23.76)	69 (68.31)	101
5	खामगाव	44 (13.62)	131 (40.55)	148 (45.82)	323

6	शेगांव	12 (14.11)	30 (35.29)	43 (50.08)	85
7	चिखली	33 (13.09)	113 (44.94)	106 (42.06)	252
8	मेहकर	13 (12.74)	52 (46.01)	48 (42.47)	113
9	देऊळगांवराजा	12 (11.76)	59 (57.84)	31 (30.39)	102
10	सिंदखेडराजा	08 (12.30)	42 (64.61)	15 (23.07)	65
11	संग्रामपूर	12 (13.79)	30 (34.48)	45 (51.72)	87
12	मोताळा	17 (17.17)	38 (38.38)	44 (44.44)	99
13	लोणार	07 (11.29)	36 (58.06)	19 (30.64)	62
		307	921	963	2191

(टीप : कंसातील आकडे शेकडा प्रमाण दर्शवितात.)

1995 ते 2004 या दहा वर्षांच्या कालावधीच्या विषयानुसार दाखल झालेल्या तालुकानिहाय याचिकांचा विचार करता एकूण 2191 याचिका दाखल झालेल्या दिसून येतात. त्यापैकी सर्वात जास्त याचिका बुलडाणा तालुक्यात दिसून येतात तर; सर्वात कमी याचिका लोणार तालुक्यात दिसून येतात. दहा वर्षांच्या कालावधीत आपसात मिटविलेल्या एकूण याचिका 307 आहेत. त्यापैकी सर्वात जास्त याचिका बुलडाणा तालुक्यात आपसात मिटविलेल्या दिसून येतात; तर सर्वात कमी याचिका जळगांव जामोद तालुक्यात आपसात मिटविलेल्या दिसून येतात.

नाकारण्यात आलेल्या एकूण याचिका 921 आहेत. त्यापैकी सर्वात जास्त याचिका सिंदखेडराजा

तालुक्यात आलेल्या दिसून येतात; तर सर्वात कमी याचिका जळगांव जामोद तालुक्यात नाकारण्यात आलेल्या दिसून येतात.

ग्राहकाच्या बाजूने निकाली लागलेल्या एकूण याचिका 963 आहेत. त्यापैकी सर्वात जास्त याचिका जळगांव जामोद तालुक्यात ग्राहकाच्या बाजूने निकाली लागलेल्या दिसून येतात; तर सर्वात कमी याचिका सिंदखेडराजा तालुक्यात ग्राहकाच्या बाजूने निकाली लागलेल्या दिसून येतात.

5) निष्कर्ष / सूचना :

1) बुलडाणा तक्रार निवारण न्याय मंचाकडे सन 1995 ते 2004 या दहा वर्षांच्या काळात एकूण 2191 याचिका दाखल झाल्या आहेत. या कालावधीत

दाखल होणाऱ्या याचिकांचे प्रमाण वाढते आहे. ही माहिती तक्रार निवारण न्याय मंचामुळे ग्राहक अधिक जागरूक झाला आहे.

2) दाखल झालेल्या एकूण याचिकांपैकी 307 याचिका आपसात मिटविल्या गेल्या.

3) दाखल झालेल्या एकूण याचिकांपैकी 963 याचिकांचा निकाल ग्राहकांच्या बाजूने लागला ही माहिती तक्रार निवारण मंचामुळे ग्राहकांच्या न्याय व सुरक्षिततेत वाढ झाली आहे.

4) दाखल झालेल्या एकूण याचिकांपैकी 921 याचिका काही तांत्रिक कारणाने नाकारण्यात आल्या.

5) सन 1995 ते 2004 हे पहिले पाच वर्षे व 2000 ते 2004 हे दुसरे पाच वर्षे असे संशोधन कालावधीचे दोन भाग केल्यास असे दिसून येईल की, पहिल्या पाच वर्षात शेअर्सच्या 29 याचिका तर नंतरच्या पाच वर्षात 8 याचिका, फ्रिज, कुलर, टिव्ही व इलेक्ट्रॉनिक्स उपकरणे यांच्या पहिल्या पाच वर्षात 8 याचिका तर नंतरच्या पाच वर्षात फक्त 3 याचिका दिसून येतात. याचा अर्थ ग्राहकांची फसवणूक होते हे वर्तमान पत्रातील बातम्या व माऊथ पब्लिसिटीद्वारे ग्राहकांना माहित झाल्यामुळे नंतरच्या पाच वर्षात कमी याचिका दाखल झालेल्या दिसून आल्या. याचा अर्थ ग्राहक अधिक विचारपूर्वक खरेदी करायला लागला आहे. म्हणून ही परिकल्पना स्विकारावी लागेल.

6) 1995 ते 2004 या कालावधीत बुलडाणा तक्रार निवारण न्याय मंचाकडे दाखल झालेल्या 1995 ते 2004 या कालावधीत तक्रार निवारण न्याय मंचाद्वारे ग्राहकांच्या बाजूने निकाली लागलेल्या याचिकांचे प्रमाण 43.95% आहे.

7) 1995 ते 2004 या कालावधीत बुलडाणा तक्रार निवारण न्याय मंचाकडे दाखल झालेल्या एकूण याचिकांपैकी नाकारण्यात आलेल्या याचिकांचे प्रमाण 42.03% आहे.

8) 1995 ते 2004 या कालावधीत बुलडाणा तक्रार निवारण न्याय मंचाकडे दाखल झालेल्या एकूण याचिकांपैकी आपसात मिटविलेल्या याचिकांचे प्रमाण 14.01% आहे.

वरील निष्कर्ष काढतांना 37 विषयांचे निष्कर्ष काढले आहेत. ते सारांश रुपाने देणे शक्य नाही.

6) शिफारशी :-

1) ग्राहक जागृतीसाठी वर्तमानपत्रे, रेडिओ, दूरदर्शन इत्यादी प्रसारमाध्यमांचा मोठ्या प्रमाणावर उपयोग केला जावा.

2) ग्राहक जागृती विषयक कार्यशाळा, परिसंवाद, निबंध स्पर्धा सरकार आणि समाजसेवी संघटना यांनी घ्यायला पाहिजेत.

3) प्रत्येक तहसील कार्यालयातील पुरवठा निरीक्षकाद्वारे स्वस्त धान्य दुकानदारामार्फत त्या त्या गावात, वार्डात जनप्रबोधनासाठी सभा व्याख्याने आयोजित करावीत.

4) ग्राहक शिक्षण ह्या विषयाचा शालेय अभ्यासक्रमात अंतर्भाव करण्यात यावा.

5) न्याय मंच व दिवाणी फौजदारी न्यायालयाप्रमाणेच लोक अदालत घेऊन एकाच दिवशी अनेक याचिकांचा निपटारा करावा.

6) न्यायमंचाचे कार्य जनतेपर्यंत पोहचविण्यासाठी राज्य परिवहन अधिकारी (आर.टी.ओ.) कार्यालयाच्या कॅम्पप्रमाणे प्रत्येक तालुक्याच्या

ठिकाणी दर महिन्याच्या एखाद्या तारखेला अर्ज स्विकारण्याची व्यवस्था व्हायला हवी.

7) न्याय मंचाची यंत्रणा अधिक प्रभावी होण्यासाठी पुरेसा कर्मचारी वर्ग त्या त्या मंचामध्ये असायला हवा.

8) 90 दिवसांच्या आत फक्त जवळ-जवळ 50% याचिकांचा निपटारा झालेला आहे. त्यामध्ये वाढ होण्यासाठी माहिती तंत्रज्ञानाच्या मदतीने कार्यालयाचे काम चालायला हवे. त्यासाठी न्याय मंच संगणकीकृत व्हायला पाहिजे. तसेच न्याय मंच, राज्य आयोग व राष्ट्रीय आयोग एक दुसऱ्याशी इंटरनेटच्या माध्यमातून परस्परांशी जोडण्यात यावा.

9) बँक, पतसंस्था, विद्युतमंडळ, शेतीविषयक याचिकांची संख्या जास्त प्रमाणात दिसून येते. त्या त्या क्षेत्रात नियंत्रण करणारे अधिकारी जसे तालुका उपनिबंधक, अभियंते, कृषी खात्याचे अधिकारी व संबंधित यांच्यावर योग्य ती कारवाई करण्याचा अधिकार (वेतन कपात, बढती रोखणे) न्याय मंचाच्या अध्यक्षस अधिकार असल्यास ह्या विषयातील फसवणूकीचे प्रमाण कमी होईल.

10) शेतकरी आत्महत्या या राष्ट्रीय ज्वलंत प्रश्नाचे मूळ व्यापारी आणि बियाणे विक्रेत्यांच्या फसवणूकीत आहे. त्यासाठी शासनाने यासंबंधी उपाययोजना करण्यासाठी न्याय मंचाने त्यांच्या संबंधित याचिकांच्या माहितीसह ती सूचना शासनाला सादर केल्यास या राष्ट्रीय प्रश्नावर शासनाला मात करता येईल.

7) समारोप :-

विविध कायदे असूनही त्या कायद्याद्वारे एखाद्या ग्राहकाला तक्रार करून त्वरीत, सुलभरीतीने न्याय

मिळवता यावा यासाठी ग्राहक संरक्षण कायद्याची निर्मिती करावी लागली. या कायद्यानुसार सुलभ, जलद, न्याय मिळण्याची सोपी, सुटसुटीत प्रक्रिया न्याय मंचाच्या माध्यमाद्वारे पुढे आली.

प्रस्तुत संशोधनात जिल्हा स्तरावरील न्याय मंचाच्या दहा वर्षांच्या कार्याचा अभ्यास करून ही न्याय व्यवस्था अधिक प्रभावी करण्यासाठी उपाययोजना सुचविल्या आहेत. योग्य त्या सुधारणा, जनजागृती झाल्यास जनतेचा कायद्यावरील विश्वास अधिक दृढ होईल व ग्राहकांच्या हिताचे रक्षण होईल. अन्याय झाल्यास तक्रार निवारण न्याय मंचाची मदत घेणे तो अधिक पसंद करेल.

8) संदर्भ सूची :-

- 1) देशपांडे, अतुल (2008), कायदा आणि अर्थशास्त्र, अर्थसंवाद 31 (14) जानेवारी-मार्च.
- 2) देशपांडे, शिरीष वासुदेव. (2005) ग्राहक नामा: ग्राहक न्यायालयातील पथदर्शक निवाडे. मुंबई: अक्षर प्रकाशन.
- 3) ढोपरे, सी.एम. (1996), सर्वांसाठी ग्राहक संरक्षण कायदा.
- 4) गाढे, दत्तात्रय (2007), ग्राहकांनी संघटित होणे आवश्यक, योजना 34 (9) मुंबई: प्रकाशन विभाग, भारत सरकार, एप्रिल.
- 5) गाडगीळ, पा. वा. (2007), ग्राहक सहकारातून संपूर्ण क्रांती योजना, (मार्च 1976) जानेवारी पुनर्मुद्रण योजना, 34(6), मुंबई: प्रकाशन विभाग भारत सरकार.
- 6) जोशी, बिंदुमाधव, (1997), ग्राहकदर्शन, पुणे: अ.भा. ग्राहक पंचायत.
- 7) कानेटकर, मेघा (2006), भारतीय ग्राहक चळवळ. नागपूर : साईनाथ प्रकाशन.

शेतमजुरांचा तुटवडा भारतीय शेती क्षेत्रासमोरील मोठे आव्हान- यावल तालुक्याचा क्षेत्रीय अभ्यास

सुरेश ढाके

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख,
कला, वाणिज्य व कॉम्प्युटर ॲप्लीकेशन
महिला महाविद्यालय, डोंगर कठोरे
जळगांव

अशोक खाचणे

उपप्राचार्य व अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख,
डॉ. अण्णासाहेब जी.डी.बेंडाळे
महिला महाविद्यालय, जळगांव

प्रस्तावना :-

भारतीय अर्थव्यवस्था कृषीप्रधान असून भारतीय अर्थव्यवस्थेत शेतीला अत्यंत महत्त्वाचे स्थान आहे. भारताचे वर्णन नेहमी सुजलाम सुफलाम असे केले जाते. सुजलाम सुफलाम म्हणजे नैसर्गिक साधन संपत्तीने समृद्ध असलेली भूमी होय. भारतातील सर्वात जुना आणि परंपरागत व्यवसाय म्हणजे शेती होय. कोणत्याही देशातील शेती ही मानवी जीवनाची पोषक आहे. उद्योगाची जननी आहे. भारतातील शेती व्यवसायामध्ये परंपरागत साधनांचा वापर पूर्वीपासून होत आहे. या परंपरागत साधनांचा वापर करून शेती व्यवसाय फायदेशीर ठरत नाही. शेतीमध्ये 21 व्या शतकाच्या सुरुवातीपासून किंवा त्याआधी काही वर्षांपासून शेतीमध्ये आधुनिक साधनांचा वापर करण्यात आला. आधुनिक तंत्राच्या सहाय्याने शेती करायची असेल तर त्यासाठी वेळोवेळी शेतीची मशागत योग्य पद्धतीने होणे आवश्यक आहे. शेतकऱ्याला पेरणीपूर्वी मशागतीपासून ते पीक घरात येईपर्यंत शेतमजुरांची आवश्यकता असते. वेळोवेळी शेतमजुर मिळाले तर पिकांची निगा योग्य प्रकारे राखली जाऊन शेतकऱ्यांच्या उत्पादनात वाढ होते. पण जर योग्य वेळी शेतमजुर कामासाठी मिळाले नाहीत तर; शेती उत्पादनात घट होऊन शेतकऱ्यांचे नुकसान होते.

सुरुवातीपासून असे म्हटले जाते की, भारतीय शेतीत ग्रामीण भागात हंगामाच्या काळात शेतमजुरांना रोजगार मिळतो आणि उरलेल्या काळात शेतमजुर बेकार राहतात. असे म्हणणे 21 वे शतक सुरु होण्याआधी ठीक होते. पण 21 व्या शतकाच्या सुरुवातीपासूनच नेमके याच्या विरुद्ध परिस्थिती

आढळते. ग्रामीण भागात शेतमजुरांची संख्या भरपूर आहे. आणि या संख्येत दिवसेंदिवस वाढ होत आहे. हे अगदी सत्य आहे. पण 21 व्या शतकात शेतकरी म्हणतात की, ग्रामीण भागात शेतमजुरांची संख्या भरपूर असूनही शेती व्यवसायात काम करायला मजूर मिळत नाही आणि हेच 21 व्या शतकातील भारतातील शेती क्षेत्रासमोर असलेले पहिले मोठे आव्हान आहे असे म्हणता येईल. ही बाब लक्षात घेवून यावल तालुक्यातील शेती व्यवसायात शेतमजुरांचा तुटवडा याचा अभ्यास करण्याची गरज निर्माण झाली.

यावल तालुका हा जळगांव जिल्ह्यातील विकसित तालुका म्हणून ओळखला जातो. या तालुक्यात सिंचनाच्या सुविधा जास्त प्रमाणात आहेत. शेतमजुरांना या जमिनीतून बारमाही रोजगार मिळत नसला तरी वर्षातील भरपूर दिवस काम मिळत असूनही या तालुक्यातील शेतमजुरांपैकी बहुतेक शेतमजूर शेती काम करायला तयार नसतात. यामुळे शेती व्यवसायात मजुरांचा तुटवडा भासतो. याचा परिणाम शेती उत्पादनावर निश्चितच झालेला दिसून येतो. 1998 ते 2008 या कालावधीत शेतमजुरांचा तुटवडा का निर्माण झाला याचा अभ्यास प्रस्तुत शोध निबंधात करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

उद्दिष्टे :

- 1) शेतीच्या रोजगार पुरविण्याच्या क्षमतेतील बदलाचा अभ्यास करणे.
- 2) शेतमजुरांच्या मजुरीच्या दरातील बदलाचा अभ्यास करणे.
- 3) शेतमजुरांच्या कामावर जाण्याच्या

प्रवृत्तीतील बदलाचा अभ्यास करणे.

4) सरकारी मदत व कामाचे दिवस यांचा संबंध अभ्यासणे.

गृहितके :

1) मजुरीच्या दरातील वाढीमुळे श्रमाचा पुरवठा वक्र मागे वळणारा असतो.

2) सरकारी योजनांच्या लाभामुळे काम करण्याच्या प्रवृत्तीत बदल झाला आहे.

संशोधन पध्दती :

यावल तालुक्यातील एकूण 84 गावांपैकी 20 गावांची क्षेत्रिय संशोधनासाठी यादृच्छिक (Random) नमुना निवड पध्दतीने निवड केली. क्षेत्रिय संशोधनासाठी निवड केलेल्या 20 गावांतून प्रत्येकी 5 असे एकूण 100 शेतमजूर यादृच्छिक पध्दतीने नमुना म्हणून निवड केली. यात पुरुष 40 स्त्रिया 35 व मुले 25 असे प्रमाण होते.

प्रस्तुत शोध निबंधातील बहुतांशी माहिती प्रश्नावलीच्या आधारे गोळा करण्यात आली असून अशा माहितीला व आकडेवारीला प्रश्नावलीचा आधार आहे.

जेव्हा शेतीचे भौगोलिक क्षेत्रफळ जास्त असेल आणि शेतकरी किंवा त्यांच्या कुटुंबांकडून संपूर्ण शेतीमध्ये वेगवेगळे कार्य एकट्या शेतकऱ्यांना किंवा त्यांच्या कुटुंबियांना करणे शक्य होत नाही; अशा वेळेस शेतीमध्ये काय करण्यासाठी ज्या व्यक्तींची मदत घेतली जाते त्या व्यक्तीला शेतमजूर असे म्हणतात. शेतमजूर हा शेतीवर काम करतो. त्यांच्याकडे स्वतःची जमीन नसल्यामुळे त्यांना भूमीहीन शेतमजूर असे म्हणतात.

जे शेतीमध्ये वर्षभर मजुरीने काम

करण्यासाठी तयार असतात आणि प्राप्त होणाऱ्या मजुरीद्वारे कुटुंबाचा उदरनिर्वाह करतात, काम नसल्यामुळे वेळप्रसंगी त्यांना बेरोजगार रहावे लागते अशा व्यक्तीला शेतमजूर असे म्हणतात.

या शेतमजुरांच्या अभ्यासासाठी 1998 ते 2008 या कालखंडाची निवड केली आहे. शेतमजुरांच्या मुलाखती घेण्याकरिता प्रश्नावली तयार करून मुलाखत तंत्राने प्रत्यक्ष जावून भरून घेतली. प्रश्नावलीतून मिळालेली माहिती पुढीलप्रमाणे -

शेतमजुरांना वर्षभरातून काम मिळत असलेले

तक्ता क्र. 1

शेतमजुरांना वर्षभरातून काम मिळालेले सरासरी दिवस

वर्ष	काम मिळाल्याचे सरासरी दिवस
1998	210
2008	191

(आधार - प्रश्नावलीवरून पूर्ण)

वरील तक्त्यावरून लक्षात येते की, पाहणी करण्यासाठी निवडलेल्या शेतमजूर सभासदांना १९९८ मध्ये २१० दिवस वर्षातून सरासरी काम मिळत होते. तर २००८ मध्ये हे प्रमाण कमी होऊन १९१ दिवसांपर्यंत काम कमी झाले आहे.

थोडक्यात १९९८ ते २००८ या कालावधीत शेतमजुरांना मिळणाऱ्या कामाच्या सरासरी दिवसात यावल तालुक्यात घट झाली असल्याचे निदर्शनास आले. कारण या तालुक्यातील शेती क्षेत्रात आधुनिकीकरण व यांत्रिकीकरण काही प्रमाणात झालेले आहे.

। अर्थसंवाद । 2010 । जुलै-सप्टेंबर 2010, / खंड 34, अंक 02

सरासरी दिवस:

1999 च्या भारताच्या मानवी विकास अहवालानुसार भारतात शेतीत सरासरी 137 दिवस रोजगार मिळतो. महाराष्ट्राच्या बाबतीत वर्षातील सरासरी 161 दिवस रोजगार शेतार काम करणाऱ्यांना मिळतो. सर्वात कमी सरासरी 75 दिवस रोजगार हरियाणा राज्यात मिळतो. तर सर्वात जास्त ईशान्येकडील राज्यांमध्ये सरासरी 190 दिवस रोजगार मिळतो. यावल तालुक्यात शेतमजुरांना वर्षभरात सरासरी किती दिवस काम मिळत होते. यासंबंधी विवरण खालील तक्त्यात दिलेले आहे.

शेतमजुरांना मिळणारी सरासरी मजुरी :

भारताचा मानवी विकास अहवाल 1999 नुसार शेतीत काम करणाऱ्या शेतमजुराला दररोज सरासरी 21 रुपये मजुरी मिळत होती. महाराष्ट्र राज्याच्या बाबतीत शेतमजुराला सरासरी 15 रुपये मजुरी मिळते. तर हरियाणा राज्यात शेतीत काय करणाऱ्या शेतमजुराला सर्वात जास्त 42 रुपये मजुरी मिळते.

पाहणी करण्यासाठी निवडलेल्या यावल तालुक्यातील शेतमजुरांना मिळणाऱ्या सरासरी मजुरी संबंधी विवेचन पुढील तक्त्यात दिले आहे.

तक्ता क्र. 2
शेतमजुरांना मिळणारी सरासरी मजुरी

	1998	2008	शेकडा बदल
स्त्री	14 रु.	30 रु.	114.58%
पुरुष	30 रु.	70 रु.	133.33%
लहान मुले (18 वर्षांच्या आतील)	15 रु.	30 रु.	100%

(आधार - प्रश्नावलीवरून पूर्ण)

वरील तक्त्यावरून हे लक्षात येते की,

1. स्त्री मजुरांना 1998 ला 14 रुपये मजुरी मिळत होती. या मजुरीत 2008 पर्यंत वाढ होऊन ती 30 रुपये (114.58%) पर्यंत वाढली.

2. पुरुष मजुरांना 1998 ला 30 रुपये मजुरी मिळत होती. या मजुरीत 2008 पर्यंत वाढ होऊन ती 70 रुपये (133.33%) पर्यंत वाढली.

3. लहान मुलांना 1998 ला 15 रुपये मजुरी मिळत होती. या मजुरीत 2008 पर्यंत वाढ होऊन ती 30 रुपये (100%) पर्यंत वाढली.

थोडक्यात, 1998 ते 2008 या कालावधीत शेतमजुरी करणाऱ्या महिला कामगारांना मिळणाऱ्या सरासरी मजुरीत यावल तालुक्यात वाढ झाली असल्याचे निदर्शनास आले. तसेच याच कालावधीत शेतमजुरी करणाऱ्या पुरुष व बाल कामगारांना मिळणाऱ्या सरासरी मजुरीत वाढ झाल्याचे निदर्शनास आले..

किमान गरजा पूर्ण होण्याबाबतची स्थिती :

पाहणी करण्यासाठी निवडलेल्या शेतमजुरांच्या कुटुंबांच्या मिळणाऱ्या मजुरीत

किमान गरजा पूर्ण होतात. याविषयी माहिती मिळविण्याचा प्रयत्न केला असता असे दिसून आले की, 1998 मध्ये 100 शेतमजुरांपैकी फक्त 1 शेतमजुरांच्या किमान गरजा मिळणाऱ्या मजुरीतून पूर्ण होतात असे लक्षात आले; तर 2008 मध्ये 57 शेतमजुरांच्या किमान गरजा पूर्ण होतात असे निदर्शनास आले.

मिळणाऱ्या मजुरीबाबतची स्थिती :

पाहणी केलेले शेतमजूर मिळणाऱ्या मजुरीत समाधानी आहेत का याविषयी माहिती जाणून घेण्याचा प्रयत्न केला असता असे दिसून आले की, 1998 मध्ये 100 शेतमजुरांपैकी फक्त एका मजुराने मिळणाऱ्या मजुरीत समाधानी होतो असा प्रतिसाद दिला व उर्वरित शेतमजुरांनी आम्ही मिळणाऱ्या मजुरीत समाधानी नव्हतो असे मत प्रदर्शित केले. तर 2008 मध्ये मात्र 67 शेतमजूर कुटुंबांनी मिळणाऱ्या मजुरीत आम्ही समाधानी आहोत असे म्हटले व उर्वरित शेतमजुरांनी आम्ही मिळणाऱ्या मजुरीत समाधानी नाही असे सांगितले.

शेतमजुरांचे कामावर जाण्याचे एका आठवड्यातील दिवस
तक्ता क्र. 3

शेतमजुरांचे एका आठवड्यात कामावर जाण्याचे सरासरी दिवस

शेतमजूर	1998	2008	शेकडा बदल
स्त्री	7	5	28.57%
पुरुष	7	4	42.86%
मुले	6	3	50.00%

(आधार - प्रश्नावलीवरून पूर्ण)

वरील माहितीवरून हे लक्षात येते की,

1) स्त्री शेतमजूर 1998 मध्ये एका आठवड्याला सरासरी 7 दिवस कामावर जात होते, ते प्रमाण 2008 मध्ये 5 दिवस(28.57%) पर्यंत कमी झाले.

2) पुरुष शेतमजूर 1998 मध्ये एका आठवड्याला सरासरी 7 दिवस कामावर जात होते, ते प्रमाण 2008 मध्ये 4 दिवस(42.86%) पर्यंत कमी झाले.

3) लहान मुले 1998 मध्ये एका आठवड्याला सरासरी 6 दिवस कामावर जात होते, ते प्रमाण 2008 मध्ये 3 दिवस (50.00%) पर्यंत कमी झाले.

थोडक्यात, 1998 ते 2008 या कालावधीत स्त्री शेतमजूर, पुरुष शेतमजूर व लहान मुले यांचे कामावर जाण्याचे प्रमाण सरासरी 40.48% पर्यंत कमी झाले असल्याचे निदर्शनास आले.

शेतमजूर कुटुंबांतील व्यक्तींची कामावर जाण्याची प्रवृत्ती कमी होण्याची कारणे :

पाहणी करण्यासाठी निवडलेल्या शेतमजुरांची कामावर जाण्याची प्रवृत्ती दिवसेंदिवस कमी होताना दिसून आली. सखोल पाहणी केल्यानंतर मजुरीतील वाढ, आराम करण्याच्या प्रवृत्तीत वाढ, व्यसनाधिनता, म्हातारपण आणि सरकारी साहाय्यामुळे उपभोग खर्चातील घट ही कारणे प्रामुख्याने दिसून आली.

शेतमजुरांची कामावर जाण्याची प्रवृत्ती कमी होण्याच्या परिस्थितीचे विवेचन खालील तक्त्यात केले आहे.

तक्ता क्र. 4

कामावर जाण्याची प्रवृत्ती कमी होण्याची कारणे

कारणे	शेतमजूर	शेकडा बदल
1) मजुरीतील वाढीमुळे	10	10%
2) आराम करण्याची प्रवृत्ती वाढल्यामुळे	17	17%
3) व्यसनाधिनता	30	30%
4) शरीर साथ देत नाही	4	4%
5) सरकारी साहाय्यामुळे उपभोग खर्च कमी झाला	39	39%
एकूण	100	

(आधार - प्रश्नावलीवरून पूर्ण)

वरील तक्त्यावरून हे लक्षात येते की,

क्षेत्रिय संशोधनासाठी निवडलेल्या 100 शेतमजुरांपैकी 10(10%) शेतमजुरांनी मजुरीतील वाढीमुळे कामावर जाण्याची प्रवृत्ती कमी झाल्याचे सांगितले. 17(17%) शेतमजुरांनी आराम करण्याची प्रवृत्ती वाढल्यामुळे कामावर जाण्याची प्रवृत्ती कमी झाल्याचे सांगितले. यावरून हे सिद्ध होते की, श्रमाचा पुरवठा वक्र मजुरीच्या वाढीबरोबर मागे वळत जाणारा होतो. 30(30%) शेतमजुरांनी कुटुंबात व्यसनाधिनता वाढल्यामुळे कामावर जाण्याची प्रवृत्ती कमी झाली असल्याचे सांगितले. 4(4%) शेतमजुरांनी शरीर साथ देत नाही म्हणून; तर 39(39%) शेतमजुरांनी सरकारी साहाय्यामुळे उपभोग खर्च कमी झाला. त्यामुळे कमी काम करू नही मिळणाऱ्या उत्पन्नात जीवनावश्यक गरजा पूर्ण होतात. त्यामुळे कामावर जाण्याची प्रवृत्ती कमी

झाल्याचे सांगितले.

थोडक्यात, आराम करण्याची प्रवृत्ती, व्यसनाधिनता आणि सरकारी साहाय्यामुळे कामावर जाण्याची प्रवृत्ती कमी झाली असल्याचे निदर्शनास आले.

स्वस्त धान्य दुकानातून मिळत असलेल्या वस्तू :

ग्रामीण भागातील शेतमजुरांना स्वस्त धान्य दुकानातून प्रामुख्याने गहू, तांदुळ, साखर शिधापत्रिकेवर मिळते. शेतमजुरांना स्वस्त धान्य दुकानातून मिळत असलेल्या वस्तूंचे विवेचन खालील तक्त्यामध्ये दिलेले आहे.

तक्ता क्र. 5

स्वस्त धान्य दुकानातून मिळत असलेल्या विविध वस्तूचा लाभ घेणारे शेतमजूर

वस्तू	1998	2008	वाढ%
1) गहू	45	78	73.33%
2) तांदूळ	55	80	45.45%
3) साखर	40	79	97.50%
एकूण शेतमजूर	100	100	

(आधार - प्रश्नावलीवरून पूर्ण)

वरील तक्त्यावरून हे लक्षात येते की, पाहणी करण्यासाठी निवडलेल्या एकूण 100 शेतमजुरांपैकी 1998 मध्ये 45 शेतमजुरांना स्वस्त धान्य दुकानातून गहू मिळत होते; तर 2008 मध्ये 78 शेतमजुरांना स्वस्त धान्य दुकानातून गहू मिळत होते. 1998 मध्ये 55 कुटुंबांना स्वस्त धान्य दुकानातून तांदूळ मिळत होते, तर 2008 मध्ये 80 शेतमजुरांना स्वस्त धान्य दुकानातून तांदूळ मिळत होते. 1998 मध्ये 40 शेतमजुरांना स्वस्त धान्य दुकानातून साखर मिळत होती; तर 2008 मध्ये 79 शेतमजुरांना स्वस्त धान्य दुकानातून साखर मिळत होती.

यावरून असा निष्कर्ष निघतो की, 1998 ते 2008 या कालावधीत यावल तालुक्याचा विचार करता गहू, तांदूळ, साखर ह्या वस्तू स्वस्त धान्यदुकानातून मिळण्याचे प्रमाण वाढलेले निदर्शनास येते.

निष्कर्ष :

1) संशोधन क्षेत्रातील नमुना निवड केलेल्या शेतमजुरांना 1998 ते 2008 या कालावधीत मिळणाऱ्या मजुरीत वाढ झाली असल्याचे निदर्शनास आले. शेतमजुरांना मिळणारी मजुरी वाढल्यामुळे त्यांना पूर्वीपेक्षा कमी दिवस काम करून मिळणाऱ्या मजुरीत बाकीच्या दिवसांचा उदरनिर्वाह चालविता येतो. त्यामुळे शेतमजुरांची शेतात काम करण्याची प्रवृत्ती कमी झाली आहे. शेतमजूर काम उपलब्ध असतानाही काम करायला तयार नसतात. याचा परिणाम असा झाला की, शेतकऱ्यांना आपल्या शेतात काम करायला मजूर मिळत नाही. त्यामुळे शेतकऱ्यांना शेती व्यवसाय करताना अनेक अडचणी येऊ लागल्या असून त्यांच्या उत्पादनात घट झाली असल्याचे निदर्शनास आले.

2) संशोधन क्षेत्रातील नमुना निवड केलेल्या शेतमजुरांना 1998 ते 2008 या कालावधीत

वर्षातून काम मिळणारे सरासरी दिवस कमी झाले असल्याचे निदर्शनास आले. यावल तालुक्यात शेती क्षेत्रात आधुनिकीकरणाचा व यांत्रिकीकरणाचा हा परिणाम असल्याचे दिसून आले.

3) संशोधन क्षेत्रातील नमुना निवड केलेल्या शेतमजुरांना 1998 ते 2008 या कालावधीत मिळणाऱ्या मजुरीत वाढ झाल्यामुळे त्यांच्या किमान गरजा पूर्ण होण्याचे प्रमाण वाढले असल्याचे निदर्शनास आले. तसेच मिळणाऱ्या मजुरीत समाधानी असल्याचे प्रमाण वाढले असल्याचे निदर्शनास आले.

4) नमुना निवड केलेल्या शेतमजुरांची कामावर जाण्याची प्रवृत्ती मजुरी वाढल्यामुळे, आराम करण्याच्या प्रवृत्तीमुळे, व्यसनाधिनता वाढल्यामुळे तसेच सरकारी साहाय्यामुळे उपभोग खर्च कमी झाला. यामुळे कामावर जाण्याची प्रवृत्ती कमी झाल्याचे निदर्शनास आले. याचा परिणाम शेती क्षेत्रात शेतकऱ्यांना काम करण्यासाठी मजुरांचा तुटवडा भासतो. परिणामी त्यांच्या उत्पादनात घट झाली असल्याचे दिसून आले.

5) नमुना निवड केलेल्या शेतमजुरांना स्वस्त धान्य दुकानातून अतिशय कमी दराने गहू, तांदूळ व साखर ह्या वस्तू मिळतात. आज तर शेतमजुरांना एका रेशनकार्डावर 35 किलो धान्य अतिशय स्वस्त दराने मिळते. कमी दिवस मजुरी करून उत्पन्न मिळवून जास्त दिवस खर्च करता येते. याचा परिणाम म्हणून शेतमजूर काम करायला तयार नसतात. परिणामी शेती व्यवसायात शेतमजुरांचा तुटवडा निर्माण होऊन शेती व्यवसाय करणे अडचणीचे होऊ लागले आहे.

6) शेतमजुरांना सरकारी योजने अंतर्गत 'इंदिरा आवास योजने अंतर्गत' रहायला मोफत घरे बांधून मिळतात. या योजनेमुळे शेतमजुरांना विनामूल्य घरे मिळू लागल्याने शेतमजुरांची काम करण्याची प्रवृत्ती कमी झाली असल्याचे दिसून आले. तसेच मोफत बांधलेल्या घरात विजेचे कनेक्शन घ्यायला फक्त 20 रुपये देऊन वीज कनेक्शन मालकीचे मिळते. सरकारी योजनेतून अतिशय कमी मोबदल्यात अशा सुविधा मिळू लागल्याने शेतमजुरांचा उपभोगावरील खर्च खूपच कमी झाला. त्यामुळे शेतमजुरांची प्रवृत्ती काम न करण्याची होऊन शेती व्यवसायात शेतमजुरांचा तुटवडा निर्माण होऊ लागल्याचे दिसून आले.

7) शेतमजुरांना उदरनिर्वाहाचे साधन म्हणून सरकार मार्फत गायी, म्हशी, शेळ्या-मेंढ्या असे पशू विकत घेण्यासाठी अनुदान मिळते. या अनुदानातून गायी, म्हशी, शेळ्या-मेंढ्या, कोंबड्या विकत घेऊन त्यांचे पालन पोषण करण्याकडे शेतमजूर वळल्यामुळे शेती व्यवसायातील शेतमजुरांचा पुरवठा कमी होऊन शेतमजुरांचा शेती व्यवसायात तुटवडा निर्माण झाला.

8) ग्रामीण भागात शेतमजुरांना शेती व्यवसायात काम करणे कमीपणाचे वाटते. शेती व्यवसायात कामे करणे खालच्या दर्जाचे वाटत असते. त्यामुळे शेतमजूर शेतात काम करायला तयार नसतात. काम मिळूनही या कारणांमुळे ते कामाला जात नाहीत. परिणामी शेतकऱ्यांना शेतमजुरांचा तुटवडा निर्माण होऊन शेती उत्पादनात घट झाली असल्याचे निदर्शनास आले.

9) शेती व्यवसायात हंगामाच्या काळातच

रोजगार उपलब्ध असतो. हंगामाचा काळ वगळता बाकीचे दिवस शेतमजुरांना बेकार राहावे लागते. म्हणजेच शेती व्यवसायात कायम रोजगार नसतो. त्यामुळे कायम रोजगार मिळविण्यासाठी शेतमजूर ग्रामीण भागातून शहरांकडे जातात व इतर व्यवसायात कमी मजुरीवर काम करायला तयार असतात. ग्रामीण भागातील शेतमजूर शहरांकडे स्थलांतरित होतात परिणामी शेती व्यवसायातील शेतमजुरांची संख्या कमी होऊन शेती व्यवसायात शेतमजुरांचा तुटवडा निर्माण होतो व शेती उत्पादनात अडचणी निर्माण होतात.

10) रोजगार हमी योजने अंतर्गत ग्रामीण तरुणांना तुलनेने कमी श्रमाची व भरपूर मोबदल्याची कामे पुरविली जातात. त्यामुळे ते शेतातील कष्टाची व सापेक्षेने कमी मोबदल्याची कामे सोडून रोजगार हमी योजनेकडे वळतात व त्यामुळे शेती क्षेत्राला शेतमजुर तुटवड्यासारख्या प्रश्नाला सामोरे जावे लागत आहे.

11) बऱ्याच वेळा शेतमजूर वरवर पाहता काम करताना दिसतात. परंतु त्यांच्या कामामुळे उत्पादनात फारशी भर पडत नाही. याला छुपी बेकारी असे म्हणतात. यामुळे शेती उत्पादन वाढविण्यात अनेक अडचणी निर्माण होतात.

12) अलीकडच्या चैनी व विलासी वृत्तीमुळे शेतमजूर शेतात मन लावून काम करताना दिसत नाहीत. कमीत कमी कष्टात भरपूर पैसा मिळविण्याचा हव्यास वाढल्यामुळे शेतावर ते जाणून बुजून पुरेसे काम करत नाहीत. परिणामी शेतीचे उत्पादन घटून शेती व्यवसाय अडचणीत आला आहे.

13) शेतमजूर हे साधारणतः समाजातील खालच्या वर्गातील असतात. शेतमजुरांना राहण्यासाठी मोफत घरे, स्वस्त धान्य दुकानातून अतिशय स्वस्त दराने वस्तू, मुलांच्या शिक्षणासाठी शिष्यवृत्ती, मुलांना शासकीय वसतिगृहात राहण्याची मोफत सुविधा, पशू विकत घेण्यासाठी सरकार मार्फत अनुदान या सर्व कारणांमुळे त्यांच्या राहणीमानाचा खर्च खूपच कमी झाला आहे. परिणामी त्यांची काम करण्याची प्रवृत्ती कमी होऊन शेती व्यवसायाला शेतमजुरांचा तुटवडा निर्माण झाला आहे.

उपाय योजना:

- 1) संशोधन क्षेत्रात सरकारने रोजगार हमी योजनेअंतर्गत शेतीतील कामे मजुरांकडून करून घ्यावी, वाटल्यास त्यांचा मोबदला संबंधित शेतकऱ्यांकडून घ्यावा.
- 2) संशोधन क्षेत्रात शेतमजुरास कोणत्याही प्रकारची सरकारी मदत देत असताना त्याने त्या आठवड्यात किंवा महिन्यात शेतात किती दिवस काम केले या प्रमाणातच द्यावे.
- 3) संशोधन क्षेत्रात शेती क्षेत्रात बारमाही रोजगार निर्माण होईल अशा प्रकारे शेतीत सुधारणा केल्या पाहिजेत की जेणेकरून बारमाही रोजगाराच्या शोधात ग्रामीण तरुण शहरात वास्तव्यास जाणार नाही.
- 4) संशोधन क्षेत्रात शेतमजूर किंवा शेतावर काम करणाऱ्या व्यक्तीस विवाहासाठी अडचण निर्माण होणार नाही याकरिता सामाजिक संस्थांनी पुढाकार घेवून समाज प्रबोधन केले पाहिजे.
- 5) संशोधन क्षेत्रातील शेतमजुरांच्या जीवनमानाची

कल्पना कशा रुंदावतील याकडे लक्ष दिले पाहिजे; जेणेकरून उच्च जीवनमानाकरीता ते जास्त दिवस शेतावर काम करण्यास तयार होतील.

6) संशोधन क्षेत्रातील शेतमजुरांची स्वेच्छेने कामावर जाण्याची प्रवृत्ती कमी झाल्यामुळे शेतमजुरांचे वैयक्तिक उत्पन्न तर कमी होतेच, त्याचबरोबर शेतकऱ्यांच्या उत्पादकतेवर व उत्पन्नावरही परिणाम होतो. तसेच राष्ट्रीय उत्पन्नावरही त्याचा विपरीत परिणाम होतो. हे टाळण्यासाठी शेतमजुरांमध्ये 'श्रम संस्कृती' (Work Culture) निर्माण करणे गरजेचे आहे.

संदर्भ :

- 1 अबूसालेह शरिफ भारताचा मानवी विकास अहवाल 1999, ऑक्सफोर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस, नई दिल्ली.
- 2 गंगाधर वि. कायंदे पाटील शेतीचे अर्थशास्त्र, चैतन्य पब्लिकेशन, नाशिक-13.
- 3 प्रभाकर देशमुख, श्रमाचे अर्थशास्त्र, विद्या प्रकाशन, नागपूर-2
- 4 देसाई व भालेराव, कृषी अर्थशास्त्र आणि भारतातील शेती व्यवसाय, निराली प्रकाशन, पुणे.
- 5 प्रश्नावली.

महाराष्ट्राचा सामाजिक विकास : वास्तव व विपर्यास

पी. एस. कांबळे¹

बी. डी. अवघडे²

आर. जी. कोरबू³

1. प्रास्ताविक (Introduction)

जलद व सर्वांगीण आर्थिक विकास साध्य करावा असे जगातील प्रत्येक देशाला वाटते. जगात एक विकसित देश म्हणून उदयास यावे असा त्यापाठीमागे हेतू असतो. त्याबरोबरच देशातील नागरिकांना उच्च जीवनमान द्यावे असेही उद्दिष्ट त्यामागे असते. जलद आर्थिक विकास म्हणजे लोकांच्या जीवनमानाचा उच्च दर्जा असे समीकरण मांडले जाते. मात्र जलद व सर्वांगीण विकासाचे फायदे देशातील सर्वच लोकांना मिळतात असे नाही. कारण वेगवान आर्थिक विकासाबरोबर प्रामुख्याने भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेत आणि खाजगी क्षेत्राचे प्राबल्य असलेल्या देशात आर्थिक विषमता वाढत जाते व समाजातील काही लोकांना आर्थिक विकासाच्या लाभापासून वंचित रहावे लागते. आर्थिक विकासाचे लाभ मिळण्यासाठी सामाजिक विकास किंवा सामाजिक सेवांचा उपयोग होतो. तसेच समाजवादी समाज रचना, महत्तम सामाजिक कल्याणाचे उद्दिष्ट असलेल्या देशांमध्ये सामाजिक विकासास अनन्य साधारण महत्त्व असते. आर्थिक, सामाजिक विषमता असलेल्या देशात सामाजिक विकास अत्यंत महत्त्वाचा ठरतो. या पार्श्वभूमीवर आपल्या देशात व महाराष्ट्रासारख्या आर्थिकदृष्ट्या विकसित राज्याच्या संदर्भात सामाजिक विकासाचे मूल्यमापन करणे अत्यंत महत्त्वाचे ठरते. या पार्श्वभूमीवर हा शोधनिबंध महाराष्ट्रातील सामाजिक विकासाचा चिकित्सक अभ्यास करण्याचा प्रयत्न करतो.

1. प्रपाठक अर्थशास्त्र विभाग, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

2,3 संशोधक विद्यार्थी, अर्थशास्त्र विभाग, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

2. गृहितक (Hypothesis)

प्रस्तुत शोधनिबंधाचे गृहितक पुढीलप्रमाणे आहे.

सामाजिक विकास गतीमान करण्यात सरकारची भूमिका महत्त्वपूर्ण असते. नवीन आर्थिक धोरणाच्या कालावधीत सामाजिक विकासाचे महत्त्व वाढत आहे.

3. अभ्यासाची उद्दिष्टे (Objectives of the Study)

प्रचलित शोधनिबंधाची प्रमुख उद्दिष्टे खालीलप्रमाणे -

1. महाराष्ट्रातील सामाजिक विकासाचे स्वरूप व आकारमान अभ्यासणे.

2. महाराष्ट्राच्या सामाजिक विकासातील सरकारचे योगदान अभ्यासणे.

3. महाराष्ट्राच्या सामाजिक विकासाची वास्तवता व विपर्यास समजावून घेणे.

4. महाराष्ट्राच्या सामाजिक विकासातील समस्या शोधून त्यावरील उपाय सुचविणे.

4. तथ्य संकलन व संशोधन पद्धती (Data Base and Research Methodology)

प्रस्तुत शोध निबंध दुय्यम तथ्यांवर आधारित आहे. या विषयाच्या अभ्यासासाठी आवश्यक माहिती व तथ्ये महाराष्ट्र सरकारने प्रसिद्ध केलेल्या साधनांमधून गोळा केली आहेत. यात प्रामुख्याने महाराष्ट्र सरकारचे अंदाजपत्रक, राज्य शिक्षण संचालकांचा अहवाल, राज्य आरोग्य संचालकांचा अहवाल इत्यादी. प्रस्तुत अभ्यास हा आर्थिक सुधारणांच्या काळातील 2002-03 ते 2008-09 या वर्षांच्या कालावधीतील आहे. वर नमूद केलेल्या मार्गांनी गोळा केलेल्या

आकडेवारीचे गृहितक व उद्दिष्टांच्या अनुषंगाने वर्गीकरण करून तक्ते तयार केले आहेत. या तक्त्यांमधील आकडेवारी चक्रीय वृद्धी दर (CGR), साधारण वृद्धी दर (SGR), शेकडेवारी गुणोत्तर (Ratio Analysis) या संख्याशास्त्रीय साधनांच्या साहाय्याने प्रक्रिया केलेल्या आकडेवारीच्या सहाय्याने महाराष्ट्रातील सामाजिक विकासाचा चिकित्सक अभ्यास केला आहे.

5. महाराष्ट्राच्या सामाजिक विकासातील सरकारची भूमिका (Role of Government in Social Development of Maharashtra)

देशाच्या नियोजित विकासाचे मानवी कल्याणाची प्रामुख्याने गरीब लोकांच्या, पातळी चिरंतन सुधारणे हे एकमेव आपल्या देशाचे ध्येय आहे. 'यासाठी सामाजिक क्षेत्र विकास व कार्यक्रम हाती घेणे आवश्यक आहे. त्यातून देशाचा सामाजिक विकास गतीमान होईल.²

देशाच्या सामाजिक विकासात सरकारची भूमिका अनन्यसाधारण असते. कारण खाजगी क्षेत्राकडून होणाऱ्या सामाजिक विकासाचे लाभ गरीब लोकांना मिळत नाहीत. समाजाचा एक मोठा गरीब लोकांचा गट सामाजिक विकासाच्या लाभापासून वंचित राहतो. अर्थात सरकारची सामाजिक विकासातील भूमिका महत्त्वपूर्ण ठरण्यासाठी त्याची वित्तीय स्थिती चांगली असणे आवश्यक असते. यादृष्टीने सरकारच्या सर्वसाधारण वित्तीय स्थितीचा अभ्यास करणे आवश्यक ठरते.

महाराष्ट्र राज्याची सर्वसाधारण वित्तीय स्थिती तक्ता क्रमांक 1 मध्ये दाखविली आहे.

तक्ता क्रमांक 1
महाराष्ट्र सरकारची सर्वसाधारण वित्तीय स्थिती

(रु. कोटीत)

वर्ष	एकूण उत्पन्न	एकूण खर्च	शिल्लक/तूट
2002-03	45857	45862	-5
2003-04	52592	52781	-189
2004-05	61797	91674	+177
2005-06	66873	66620	+253
2006-07	75502	76392	-890
2007-08	82897	79991	+2906
2008-09	95055	93417	+1638
चक्रीय वृद्धी दर	12.49	12.02	

स्रोत : महाराष्ट्र शासन अंदाजपत्रके

तक्ता क्र. 1 वरून हे दिसून येते की, एकूण सात वर्षांच्या कालावधीपैकी महाराष्ट्र राज्याला तीन वेळेला तूट व चार वेळेला अधिक्य किंवा शिल्लक ठेवणे शक्य झाले. तसेच शिल्लक उल्लेखनीय होती. हे सरकारचे राज्य वित्तीय व्यवहार चांगले होते असे म्हणता येईल. तसेच एकूण खर्चातील वाढीपेक्षा सरकारच्या एकूण महसूलातील वाढ अधिक होती. यातून सरकारने आपले महसूल वाढविण्यासाठी अधिक प्रयत्न केले असल्याचे दिसते.

भारतातील गुन्हेगारी अहवाल 2004 प्रमाणे एक गुन्हा अनुसूचित जातीतील लोकांविरुद्ध प्रत्येक 3 मिनिटाला, अनुसूचित जमातीविरुद्ध प्रति 95 मिनिटाना, स्त्रियांविरुद्ध प्रत्येक 3 मिनिटाला व मुलांविरुद्ध प्रत्येक 36 मिनिटांनी होतो.³

देशाच्या सामाजिक आर्थिक विकासातील सरकारची भूमिका राज्याच्या खर्च वाढीतून व रचनेतून दिसून येते. महाराष्ट्र राज्याच्या एकूण खर्चाची रचना तक्ता क्र. 2 मध्ये दर्शविली आहे.

तक्ता क्र. 2

महाराष्ट्र सरकारच्या एकूण खर्चातील वाढ व रचना

(रु. कोटीत)

वर्ष	महसूली खर्च	भांडवली खर्च	एकूण खर्च
2002-03	40474 (88)	5387 (12)	45862 (100)
2003-04	42680 (81)	10101 (19)	52781 (100)
2004-05	51047 (83)	10628 (17)	61674 (100)
2005-06	52280 (78)	14340 (22)	66620 (100)
2006-07	63460 (83)	12932 (17)	76392 (100)
2007-08	67788 (85)	12203 (15)	79991 (100)
2008-09	78946 (84)	14471 (16)	93417 (100)
चक्रीय वृद्धी दर	11.89	13.47	12.02

आधार : तक्ता क्र. 1 प्रमाणे

टीप : कंसातील आकडे एकूण रकमेशी शेकडेवारी दर्शवितात.

तक्ता क्र. 2 च्या आकडेवारीवरून महाराष्ट्र राज्याचा महसूली खर्च हा भांडवली खर्चापेक्षा नेहमीच अधिक राहिला आहे. हा भांडवली खर्चाचा हिस्सा कमी राहून तो घटत गेला आहे. सामाजिक आर्थिक विकास गतीमान करण्यात सरकारचा भांडवली खर्च महत्त्वाचा ठरतो. तो अर्थव्यवस्थेची सामाजिक आर्थिक विकास क्षमता व उत्पादकता वाढविण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावतो. यावरून महाराष्ट्र राज्याच्या प्रचलित खर्च

रचनेचा पुनर्विचार होणे आवश्यक वाटते. मात्र समाधानाची गोष्ट अशी की भांडवली खर्च वाढण्याचा वेग महसूली खर्च वाढीपेक्षा अधिक राहिला आहे.

राज्य सरकारची सामाजिक विकास गतीमान करण्यातील भूमिका अभ्यासण्यासाठी सरकारचा सामाजिक विकासावरील खर्च विचारात घेणे आवश्यक आहे. याविषयीची माहिती तक्ता क्र. 3 मध्ये दिली आहे.

महाराष्ट्र सरकारच्या महसूली खर्चातील वाढ व रचना
(रु.कोटीत)

तक्ता क्रमांक 3

वर्ष	सामाजिक विकास	आर्थिक विकास	अनुदान	सर्वसाधारण सेवा	कर्म सेवा	एकूण महसूली खर्च
2002-03	14218 (35)	7636 (19)	674 (2)	10661 (26)	7286 (19)	40474 (100)
2003-04	15990 (37)	5883 (14)	987 (2)	11292 (26)	8528 (21)	42680 (100)
2004-05	15549 (34)	10381 (20)	846 (2)	13069 (26)	9202 (18)	51047 (100)
2005-06	19917 (38)	9315 (18)	1351 (3)	11941 (23)	9756 (18)	52280 (100)
2006-07	24219 (38)	11646 (18)	946 (1)	14353 (23)	12295 (20)	63460 (100)
2007-08	24517 (36)	12464 (18)	936 (1)	17196 (25)	12675 (20)	67788 (100)
2008-09	28694 (36)	13605 (17)	1002 (1)	22658 (29)	12988 (17)	78946 (100)
चक्रीय वृद्धी दर	12.44	12.70	12.09	12.09	10.58	11.89

स्रोत : तक्ता क्र. 1 प्रमाणे

उपलब्ध माहितीनुसार व तक्ता क्र. 3 प्रमाणे सामाजिक विकासावर प्रामुख्याने महसूली खर्च केला आहे. सामाजिक विकासावरील भांडवली खर्चाची माहिती उपलब्ध नाही. यावरून महाराष्ट्र सरकारने सामाजिक सेवा वर्तमानकाळात लोकांना पुरविण्यावरच लक्ष केंद्रीत केल्याचे दिसते. सामाजिक विकास क्षमता व उत्पादकता वाढविण्यासाठीचे प्रयत्न दिसून येत नाहीत. मात्र एकूण महसूली खर्चापैकी अधिक हिस्सा सामाजिक विकासावर सरकारने खर्च केला आहे. तसेच यावरील खर्चातील वाढ सुद्धा उल्लेखनीय होती. त्यामानाने आर्थिक विकासाकडे तुलनेने

सरकारचे लक्ष कमी राहिल्याचे दिसते. मात्र तो खर्च वेगाने वाढत आहे ही समाधानाची बाब आहे. सर्वसाधारण सेवा व सार्वजनिक कर्जावरील व्याज व शुल्क देण्यावरील खर्च अनुत्पादक मानला जातो. त्याचे प्रमाण उल्लेखनीय होते ही बाब विचारात घेणे महत्त्वाचे आहे.

सामाजिक विकास ही व्यापक संकल्पना आहे. तिच्यात अनेक घटकांचा समावेश होतो. या पार्श्वभूमीवर महाराष्ट्र राज्याने कोणत्या सामाजिक सेवा पुरविण्यास अग्रक्रम दिला आहे ते पाहणे महत्त्वाचे ठरते. त्याविषयीची आकडेवारी तक्ता क्र. 4 मध्ये दिली आहे.

तक्ता क्रमांक 4 : सामाजिक विकासावरील खर्चातील वाढ (रु. कोटीत)

वर्ष	शिक्षण	आरोग्य आणि कुटुंब कल्याण	पाणी पुरवठा आणि घरबांधणी	भागासवर्गीयांचे कल्याण	कामगार कल्याण	सामाजिक कल्याण	इतर	सामाजिक विकासावरील खर्च
2002-03	8937 (63)	1656 (12)	1480 (10)	831 (6)	189 (1)	1079 (8)	46 (0.32)	14218
2003-04	9432 (58)	1768 (14)	1894 (11)	1080 (7)	194 (1)	1571 (9)	51 (0.31)	15940
2004-05	10184 (58)	1891 (11)	2491 (14)	1302 (8)	222 (1)	1399 (8)	60 (0.34)	17549
2005-06	10762 (54)	2124 (11)	2302 (12)	1653 (8)	273 (1)	2749 (14)	54 (0.27)	19917
2006-07	12533 (52)	2483 (10)	4025 (17)	2075 (9)	344 (2)	2685 (11)	74 (0.30)	24219
2007-08	12314 (50)	2628 (11)	4792 (20)	2295 (9)	437 (2)	2040 (8)	71 (0.28)	24517
2008-09	14789 (52)	2887 (10)	5629 (20)	2633 (9)	424 (1)	2243 (8)	88 (0.30)	28694
चक्रीय वृद्धी दर	8.3	10.25	25.29	21.41	17.37	12.78	10.58	12.44

। अर्थसंवाद । 2010 । जुलै-सप्टेंबर 2010, / खंड 34, अंक 02

150 आधार : तक्ता क्र. 1 प्रमाणे

तक्ता क्र. 4 वरुन हे स्पष्ट होते की, लोकांना शैक्षणिक सेवा पुरविण्यावर महाराष्ट्र सरकारने प्राधान्य दिले आहे. मात्र शिक्षण खर्च वाढीचा वेग सर्वात कमी राहिला आहे, याकडे लक्ष देणे आवश्यक ठरते. तुलनेने सरकारने शिक्षणानंतर पाणीपुरवठा व घरबांधणी व आरोग्य सेवा यांच्याकडे लक्ष दिले आहे. मागासवर्गीयांचे कल्याण व सामाजिक कल्याण यांच्याकडे सापेक्षदृष्ट्या कमी लक्ष दिले आहे. मात्र या दोन्ही बाबींवरील खर्च वाढीची गती चांगली होती असे म्हणता येईल. कामगार कल्याण हा तसा दुर्लक्षित घटक असला तरी त्यावरील खर्च वाढीची गती उल्लेखनीय होती हे विचारात घ्यावे लागेल.

2003 मध्ये अनुसूचित जातीवरील गुन्ह्यांचा आघात 26,252 होता; तो 2004 मध्ये 26,887 पर्यंत वाढला. याच कालावधीत अनुसूचित जातीवरील गुन्ह्यांचा आघात 5,589 व 5,535 इतका होता.⁴

6. महाराष्ट्राच्या सामाजिक विकासाचे स्वरूप व आकारमान (Nature and Volume of Social Development of Maharashtra)

प्रस्तूत शोध निबंध महाराष्ट्राच्या सामाजिक विकासाचे सर्वच घटक/पैलू विचारात न घेता शिक्षण व आरोग्य हे दोनच घटक विचारात घेतो. महाराष्ट्राच्या शैक्षणिक विकासाची माहिती तक्ता क्र.5 मध्ये दिली आहे.

तक्ता क्रमांक 5 : महाराष्ट्रातील शैक्षणिक प्रगती

संस्था प्रकार	1990-91	1995-96	2000-01	2006-07	2007-08	सर्वांशरण वृद्धी दर 1990-91 ते 2007-08	साधा वृद्धी दर 2000-01 ते 2007-08
अ) प्राथमिक शिक्षण							
1. संस्था	57744	62342	65960	69330	69330	1.00	0.63
2. प्रवेश क्षमता (हजारात)	10424	11717	11857	11688	11571	0.61	-0.30
3. शिक्षक (हजारात)	268	302	313	340	341	2.00	1.11
4. दर शिक्षकामागे विद्यार्थी संख्या	39	39	38	34	34	-0.71	1.31
ब) माध्यमिक शिक्षण							
1. संस्था	10519	13646	15389	20339	20339	5.18	34.67
2. प्रवेश क्षमता (हजारात)	6260	7615	9267	11063	11236	4.41	2.65
3. शिक्षक (हजारात)	194	229	255	291	298	2.98	2.10
4. दर शिक्षकामागे विद्यार्थी संख्या	32	33	36	38	38	1.04	0.69
क) उच्च शिक्षण							
1. संस्था	1134	1339	1528	2275	2316	5.79	6.44
2. प्रवेशक्षमता (हजारात)	1135	873	1086	1094	1170	0.17	0.96

स्रोत: शिक्षण संचालक, महाराष्ट्र शासन, पुणे.

भारतातील अनुसूचित जाती व जमाती मधील स्त्रिया ज्या ग्रामीण भागात राहतात त्यांना फार मोठ्या प्रमाणात विकासाच्या लाभांपासून वंचित रहावे लागते.⁵

शिक्षण हे राष्ट्रीय व व्यक्तीगत विकासाचे जगतमान्य साधन आहे. तसेच मानवी विकासात शिक्षण महत्त्वाची भूमिका बजावते.⁶

तक्ता क्र. 5 मधील माहितीवरून हे दिसून येते की, महाराष्ट्रात माध्यमिक व उच्च शिक्षणातील प्रगती प्राथमिक शिक्षणातील प्रगतीपेक्षा चांगली आहे. या शैक्षणिक संस्था, विद्यार्थी संख्या तुलनेने चांगली वाढली आहे. तशी वाढ प्राथमिक शिक्षणाच्या बाबतीत दिसून येत

नाही. मात्र उच्च शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांमधील वाढ अत्यल्प राहिली आहे. उच्च शैक्षणिक वाढत्या संस्थांचा लाभ विद्यार्थ्यांनी घेतलेला नाही. प्राथमिक शिक्षणाची प्रगती सर्व आघाड्यांवर समाधानकारक नाही.

सर्व शिक्षा अभियान हा समाजाच्या मालकीच्या शाळांमधून प्राथमिक शिक्षणाचे सार्वत्रिकरण करण्याचा कार्यक्रम आहे.⁷

आरोग्य सुविधा ही एक महत्त्वाची सामाजिक सेवा आहे. या पार्श्वभूमीवर महाराष्ट्रातील आरोग्य सेवेची प्रगती अभ्यासणे महत्त्वाचे ठरते. तक्ता क्र. 6 मध्ये या विषयाची माहिती दिली आहे.

तक्ता क्रमांक 6

महाराष्ट्र राज्यातील आरोग्य विषयक सेवा सुविधा

वर्ष	रुग्णालये	दवाखाने	प्राथमिक	खाटांची	एकूण लोकसंख्येशी
2000	889	1629	1768	169	104
2001	981	1629	1768	169	105
2002	964	2081	1806	174	93
2003	945	2019	1807	177	92
2004	1028	2058	1807	177	93
2005	1047	2072	1809	177	92
2006	1054	2072	1812	177	90
साधा वृद्धी दर	3	4	0.35	0.67	-2

स्रोत : संचालक, आरोग्य सेवा, महाराष्ट्र शासन, पुणे.

तक्ता क्र. 6 वरुन हे स्पष्ट होते की, सरकारने पुरविलेल्या आरोग्य सुविधांची उपलब्धता व प्रगती समाधानकारक नाही. रुग्णालये व दवाखान्यांची संख्या वाढ बरी होती. प्राथमिक आरोग्य केंद्रे व खाटांची संख्या अत्यंत मंद गतीने वाढली आहे. तसेच दर एक लाख माणसामागे खाटांची संख्या अत्यंत कमी आहे. ते प्रमाण अत्यंत मंद गतीने घटत आहे. थोडक्यात, आरोग्यविषयक सुविधांची स्थिती राज्यात निराशाजनक आहे.

भारताच्या आरोग्यविषयक मापदंडांची शेजारच्या राष्ट्रांशी तुलना करता अत्यंत असमाधानी चित्र आहे.⁸

7. प्रमुख निष्कर्ष (Major Conclusions)

महाराष्ट्राच्या विकासातील सरकारची भूमिका आणि राज्याच्या सामाजिक विकासाचे स्वरूप व आकारमान याचा अभ्यास केल्यानंतर खालील प्रमुख निष्कर्ष निघतात.

1. महाराष्ट्र राज्य सरकारचे राज्य वित्तीय व्यवहार चांगले आहेत. अंदाजपत्रकीय तूट नियंत्रित करून शिल्लक/वाढावा निर्माण करण्यात राज्य यशस्वी ठरत आहे.

2. महाराष्ट्र राज्याच्या सरकारला खर्चावर निमंत्रण ठेवून महसूल वेगाने वाढविण्यात यश मिळाले आहे. हे सरकार महसूल वाढविण्यात यशस्वी होत आहे.

3. मात्र महाराष्ट्र राज्य सरकारने आर्थिक विकास क्षमता व उत्पादकता वाढविण्याऐवजी विकासाशी संबंधित वर्तमानकालीन जबाबदाऱ्या पूर्ण करण्याकडे अधिक लक्ष केंद्रीत केले आहे.

4. महाराष्ट्र सरकारने सामाजिक विकासासाठी या विकासाच्या क्षमता व गती वाढविण्याऐवजी वर्तमानकालात सामाजिक सेवा पुरविण्याकडेच उल्लेखनीय लक्ष दिले आहे. दीर्घकालीन सामाजिक विकास व वाढीचा दर वाढविण्याकडे दुर्लक्ष केले आहे.

5. राज्याच्या आर्थिक विकासासाठी आवश्यक वर्तमानकालीन सेवासुविधा पुरविण्याकडे सरकारने चांगले लक्ष दिले आहे. मात्र ते पुरेसे नाही.

6. राज्य सरकारचा वर्तमानकालीन अनुत्पादक व व्याजाचा खर्च मोठा असून तो नियंत्रित करण्याकडे फारसे लक्ष दिल्याचे दिसत नाही.

7. महाराष्ट्र राज्य सरकारने शैक्षणिक, पाणी व घर सुविधा पुरविण्यास प्राधान्य दिले आहे. मात्र आरोग्य, मागासवर्गीयांचे कल्याण, कामगार कल्याण व सामाजिक कल्याणाकडे अपेक्षित लक्ष दिलेले नाही.

8. महाराष्ट्र राज्यातील शैक्षणिक विकासाचे परीक्षण करता प्राथमिक शिक्षण सुविधांची प्रगती समाधानकारक नाही. माध्यमिक व उच्च शिक्षणातील प्रगती चांगली आहे. मात्र उच्च शिक्षणाचे लाभ उठविण्यात विद्यार्थी अपयशी ठरले आहेत.

9. राज्यातील आरोग्य विषयक सुविधांत रुग्णालये व दवाखाने यांची प्रगती चांगली आहे. मात्र प्राथमिक आरोग्य केंद्रे, खाटांची संख्या व खाटांचे प्रमाण याबाबत अत्यंत निराशाजनक स्थिती राज्यात दिसून येते.

8. महत्त्वाच्या सूचना (Important Suggestions)

प्रस्तूत शोधनिबंध महाराष्ट्रातील सामाजिक विकासातील सरकारची भूमिका, सामाजिक विकास स्वरूप व प्रमाण या संदर्भातील दिसून येणाऱ्या समस्या सोडविण्यासाठी पुढील महत्त्वाच्या सूचना करतो.

1. राज्याच्या सामाजिक विकासासाठी सरकारने भांडवली खर्चात वाढ करणे महत्त्वाचे व गरजेचे आहे, त्यात वाढ करावी.

2. राज्याचा आर्थिक विकास गतीमान करण्यातील सरकारची भूमिका वाढविण्यासाठी भांडवली खर्चाचे प्रमाण वाढविणे अत्यंत आवश्यक आहे. ते वाढवावे.

3. महाराष्ट्र सरकारने विकासेतर खर्चात कपात करून विकास खर्चात वाढ करणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे.

4. सामाजिक आर्थिक विकासात स्थानिक सरकारे महत्त्वाची भूमिका बजावतात. मात्र त्यांना आर्थिक सबळ करण्यासाठी राज्य सरकारने प्रयत्न वाढविणे अत्यंत गरजेचे आहे.

5. राज्यातील आरोग्य विषयक सुविधांची प्रगती अत्यंत निराशाजनक आहे. या सुविधा वाढविण्याकडे सरकारने खास धोरण आखून त्याची अंमलबजावणी करावी.

9. समाप्ती (Concluding Remarks)

प्रस्तूत शोधनिबंध आर्थिक सुधारणांच्या कालावधीत महाराष्ट्र राज्य सरकारची सामाजिक विकासातील भूमिका व सामाजिक विकासाची स्थिती याचे मूल्यमापन करण्याचा प्रयत्न करतो.

या अभ्यासातून हे स्पष्ट होते की राज्याच्या सामाजिक विकासात सरकार अपेक्षित भूमिका बजावत नसल्याचे दिसते. त्यामुळे नवीन आर्थिक सुधारणांच्या कालावधीत सामाजिक विकासाचे महत्त्व वाढत असताना तो वाढविण्यासाठी सरकारचे प्रयत्न अपुरे दिसतात. मात्र सरकारचे सामाजिक विकासाकडे पूर्णतः दुर्लक्ष आहे असे म्हणता येणार नाही. या पार्श्वभूमीवर प्रस्तूत अभ्यासाचे गृहितक सिद्ध होते. हा शोध निबंध म्हणजे या दृष्टीने या विषयाच्या अनुषंगाने अभ्यासण्याचा एक छोटासा प्रयत्न आहे. महाराष्ट्राच्या सामाजिक विकासाचे अनेक पैलू अभ्यासणे शिल्लक असून त्यांचा अभ्यास अत्यंत महत्त्वाचा आहे.

10. संदर्भ (Referances)

1. भारत सरकार (2007-08), आर्थिक सर्वेक्षण 2007-08, वित्त मंत्रालय, नवी दिल्ली, पृष्ठ क्र. 239.

2. तत्रैव, पृष्ठ क्र. 240

3. भारत सरकार (2004), भारतीङ्ग गुन्हेगारी अहवाल 2004, नवी दिल्ली, पृष्ठ क्र. 5.

4. तत्रैव, पृष्ठ क्र. 2

5. भारत सरकार (2006-07), आर्थिक सर्वेक्षण 2006-07, वित्त मंत्रालय, नवी दिल्ली, पृष्ठ क्र. 214.

6. भारत सरकार (2007-08), आर्थिक सर्वेक्षण 2008-09, वित्त मंत्रालय, नवी दिल्ली, पृष्ठ क्र. 239.

7. तत्रैव, पृष्ठ क्र. 240.

8. भारत सरकार (2006-07), तत्रैव, पृष्ठ क्र. 216.

**स्त्री श्रमिकांच्या शोषणाचे मराठी कादंबरीतील प्रतिबिंब :
काही निवडक कादंबऱ्यांचा अभ्यास**

.....
सौ. तेजस्विनी बी मुडेकर
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख,
कमला कॉलेज, कोल्हापूर
मोबा. 9604343400
.....

प्रस्तावना :

समाज आणि साहित्य यांचा घनिष्ठ संबंध असतो. समाजात घडणाऱ्या घटनांचे प्रतिबिंब साहित्यात उमटत असते. समाजकारण, राजकारण, अर्थकारण हे साहित्याचे विषय ठरतात. साम्यवादी जीवनदर्शनाचे प्रणेते कार्ल मार्क्स व फ्रेडरिक एंगल्स यांनी साहित्याचा स्वतंत्र व समाज निरपेक्ष असा विचार केला नाही. “मार्क्स एंगल्स हे भौतिकवादी तत्त्व वेते होते. एखाद्या अमूर्त कल्पनेतून विश्व निर्माण झाले नसून जड पदार्थातून चेतना किंवा मन विकसित झाले आहे. ही त्यांची मुख्य धारणा होती. विचार कल्पना व जाणीव यांचा जन्म माणसांचे प्रत्यक्ष जीवनातील व्यवहार, परस्पर संबंध, थोडक्यात जीवनाचे खरेखुरे बोल असे ज्याला म्हणता येईल यातून झाला आहे.”¹

साहित्य हे अतिशय संवेदनक्षम मनाने घेतलेला सामाजिक जीवनातील व्यस्ततेचा, विसंगतीचा वेध असतो. ती काल्पनिक निर्मिती नसते व काल्पनिक समस्या मांडण्याची लेखकाची प्रवृत्ती नसते. सामाजिक जीवनात जे जसे आहे ते मार्मिकपणे दाखवून देण्याचा त्याचा प्रयत्न असतो.²

श्रमिकांविषयी लिहिल्या गेलेल्या साहित्याचा अभ्यास करता असे दिसून येते की, 'Timon of Athens' (शेक्सपिअर), पिझंट (बाल्झाक), “ग्रेप्स ऑफ द राथ” (स्टेन बॅक) या विदेशी साहित्यात, तसेच शेले, बायरन, हॅझलिट या विदेशी साहित्यकारांच्या साहित्यात त्याचप्रमाणे ‘धावता धोटा’ (भा.वि.वरेरकर), चंदनवाडी (ग.त्र्यं.मोडखोलकर) या देशी

साहित्यात भांडवलशाहीतील श्रमिकांवरील अत्याचार, आर्थिक विषमता, श्रीमंतांकडून गरीबांचे झालेले शोषण या विषयांचे लेखन आढळते.

स्त्री श्रमिकांचे केलेले शोषण हा साहित्याने हाताळलेला एक स्वतंत्र विषय आहे. स्वातंत्र्यानंतरच्या मराठी साहित्याचा अभ्यास करता असे आढळते की अनेक कादंबरीकारांनी स्त्री श्रमिकांच्या शोषणाची अनेक अंगे आपल्या कादंबऱ्यांमधून प्रस्तुत केली आहेत. म्हणूनच या साहित्याचा अभ्यास करणे आवश्यक ठरते.

वाङ्मय प्रकाराची निवड :

कविता, कथा, नाटक, कादंबरी या वाङ्मय प्रकारांपैकी अभ्यासाठी 'कादंबरी' हा प्रकार निवडण्यात आला आहे. कादंबरी ही इतर साहित्य प्रकारापेक्षा अधिक विस्तृत असल्याने तिच्यात मानवी जीवन व्यवहारांचे दर्शन अधिक व्यापक स्वरूपात घडविता येते. कादंबरी हा समाज वास्तवनिष्ठ असा साहित्य प्रकार आहे. मानवी मन, जीवन आणि त्या भोवतीचा समाज यांच्या प्रत्ययकारक चित्रणासाठीच खरी कादंबरी लिहिली जाते.

अभ्यास पद्धती :

उपरोक्त विषयासंबंधी संशोधन करताना पूर्णतः ग्रंथालयाचा वापर केला आहे. मराठी वाङ्मयाचे अभ्यासक व निवडक समीक्षक मा. म.द.हातकणंगलेकर, मा. रा.ग.जाधव, मा. गंगाधर पाणतावणे, माजी प्राचार्य जे.बी.शिंदे, मा. रविंद्र ठाकूर (माजी मराठी विभाग प्रमुख, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर), त्याचप्रमाणे सुप्रसिद्ध अर्थतज्ञ मा. जे.एफ.पाटील (माजी अर्थशास्त्र

विभाग प्रमुख, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर) यांच्याशी विचार विनिमय करून विषयाच्या गाभ्यापर्यंत जाण्याचा प्रयत्न केला आहे. वरील तज्ञांशी सविस्तर चर्चा करून कादंबऱ्यांची निवड करण्यात आली आहे.

स्त्री श्रमिकांचे शोषण :

श्रम हा सजीव बुद्धिवादी उत्पादन घटक असून श्रम हे श्रमिकापासून वेगळे करता येत नाहीत. श्रम शक्तीची विक्री व्यक्तिशः करावी लागते. श्रम हे नाशवंत असतात आणि श्रम शक्तिच्या नाशवंतपणामुळेच उद्योजक, मालकवर्ग हा श्रमिकांची पिळवणूक करू शकतो. ³ श्रमशक्ती खरेदी करणारा भांडवलदार वर्ग सबल असतो. त्याच्याजवळ उत्पादनाच्या साधनांची मालकी असते. त्यामुळे हा वर्ग श्रमाची पिळवणूक करतो.

श्रमाच्या पिळवणूकीचा विचार करत असताना श्रमाच्या आर्थिक पिळवणूकीचा जसा विचार केला जातो तसाच श्रमिकांवर केला जाणाऱ्या इतर अन्यायाचा विचार करणे आवश्यक आहे. ⁴ म्हणजेच श्रमिकाला विनाकारण कामावरून काढून टाकणे, श्रमिकाने मालकाचे म्हणणे अयोग्य असताना त्याला साथ न दिल्याने कामावरून काढून टाकणे, इतर श्रमिकांपेक्षा अधिक काम सांगणे, सतत हिणवणे व मानसिक तणाव निर्माण करणे, कामाचे तास वाढविणे, बढती रोखणे, कमी वेतनावर राबविणे, जेवणाची सुट्टी कमी करणे, रजेत कपात करणे, सतत दंड करणे इत्यादी बाबींचा विचार होणे गरजेचे आहे. काही वेळेस कोणत्याही प्रकारचा लिंग भेद न करता पिळवणूक केली जाते. म्हणजेच श्रमिक स्त्री असो वा पुरुष असो, त्याचे

शोषण केले जाते, तर काही वेळेस श्रमिक 'स्त्री' आहे म्हणून तिच्यावर अन्याय केला जातो. तिचे लैंगिक शोषण केले जाते. असे शोषण शहरी भागातील नोकरी करणाऱ्या स्त्रियांचे होते, त्याचप्रमाणे ग्रामीण भागातील शेतमजूर स्त्रियांचेही होते. शहरी भागात नोकरी करणाऱ्या स्त्रियांची आर्थिक, शारिरीक, मानसिक पिळवणूक केली जाते. तर ग्रामीण भागात सावकार वर्ग, श्रीमंत शेतकरी वर्ग पैशासाठी मजूर स्त्रियांवर अनेक अत्याचार करतो. एकंदर जो समाजामध्ये आपल्यापेक्षा दुबळा आहे, कमकुवत आहे त्याचे शोषण करण्याची प्रवृत्ती आढळते.⁵ स्त्री श्रमिकांचा ती केवळ 'स्त्री' आहे म्हणून जो छळ केला जातो त्याला 'लैंगिक छळ' असे म्हणतात.

लैंगिक छळ संकल्पना :

लैंगिक छळ (Sexual Harassment) ही संकल्पना प्रथम 1970 मध्ये उत्तर अमेरिकेतील स्त्रीवाद्यांनी मांडली. त्याची शास्त्रीय व्याख्या केल्यास त्यामध्ये अयोग्य अशा दृश्य, शाब्दिक व लैंगिक वर्तनाचा समावेश होतो. लैंगिक छळ अनेक प्रकारे केला जातो. त्यामध्ये वाईट नजरेने पाहणे, टर उडविणे, एखाद्या व्यक्तीच्या रुपाबद्दल अथवा कपड्यांवरून लाजिरवाणे वाटेल असे अस्वागतार्ह बोलणे, मुद्दाम केलेली शिवीगाळ, पुनःपुन्हा नकोसा वाटणारा शरीरस्पर्श, लैंगिक साथीची मागणी इत्यादींचा समावेश होतो.⁶ लैंगिक छळ हा अव्यावसायिक व बेकायदेशीर आहे. हे मानवी हक्काचे उल्लंघन असून मानवी अधिकाराचा तो अपमान आहे. लैंगिक छळ हा स्त्रियांच्या बाबतीत केला जाणारा गुन्हा आहे. अशा प्रकारच्या

छळामुळे स्त्री-पुरुष समानता आणि जीविताचा व स्वातंत्र्याच्या हक्काचा भंग होतो.

अत्यंत कमी महिला अशा आहेत की, त्या लैंगिक छळ चुकवू शकतात. बहुसंख्य महिलांना रस्त्याने जाताना किंवा ऑफिसमध्ये असभ्य बोलणे, वाईट नजर किंवा स्पर्श यांना तोंड द्यावे लागते. ⁷ संपूर्ण जगभर बऱ्याच कालावधीपासून कामाच्या ठिकाणी होणारा लैंगिक छळ ही एक ज्वलंत समस्या बनून राहिली आहे.⁸ इंटरनॅशनल क्राईम सर्व्हे रिपोर्टनुसार स्त्रियांवर होणाऱ्या एकूण अत्याचारांपैकी 18 % घटना कामाच्या जागी घडतात. त्यापैकी 8 % घटना बलात्काराचा प्रयत्न आणि लैंगिक हल्ल्याच्या असतात.⁹ भारतात तर कामाच्या ठिकाणी होणाऱ्या लैंगिक छळाची समस्या ही आव्हानरहित आहे. कारण या स्त्रियांनी कामाच्या ठिकाणची ही परीस्थिती न टाळण्याजोगी म्हणूनच स्विकारली आहे.¹⁰

सर्वसाधारणपणे लैंगिक छळांची विभागणी दोन विभागांत केली जाते. पहिला विभाग म्हणजे 'देवाण-घेवाण' याचा शब्दशः अर्थ 'त्याच्यासाठी' असा होतो. लैंगिक मागणी पूर्ण केल्यास बढती मिळेल, अन्यथा कामावरून काढून टाकले जाईल, अथवा बढती रोखली जाईल. दुसरा विभाग म्हणजे कामाच्या ठिकाणी प्रतिकूल वातावरण निर्मिती ही बाब फारशी स्पष्ट नसली तरी लैंगिक छळाचाच हा एक प्रकार आहे. स्त्री श्रमिकाला सहन होणार नाहीत अशा पद्धतीच्या कामाच्या अटी अथवा तिच्याशी केले जाणारे वर्तन यांचा यात समावेश होतो.¹¹

लैंगिक छळाची व्याख्या :

संशोधकांनी लैंगिक छळाची व्याख्या 'पुरुषांचे पुनः पुन्हा दिसून येणारे, स्त्रीला नकोसे वाटणारे शाब्दिक गैरवर्तन अशी केली आहे.

आंतरराष्ट्रीय श्रम संघटनेनुसार लैंगिक छळवाद म्हणजे दुसऱ्याला मान्य नसलेली अशी कोणतीही वागणूक होय. लैंगिकतेने प्रेरित झालेले सर्व व्यवहार, उदाहरणार्थ - शारीरिक लगट, शरीर स्पर्श, अश्लील आणि हीन अभिरुचीचे शेरें मारणे, अश्लील मासिके दाखविणे, ब्लू फिल्म दाखविणे, बोलून किंवा इशान्याने सेक्सची मागणी करणे, द्वयर्थी संवाद अशा सारख्या सर्व क्रिया लैंगिक अत्याचार म्हणून गणल्या गेल्या पाहिजेत. कारण अशा प्रकारच्या व्यवहारामुळे कोणाही स्त्रीला मानसिक व शारीरिक त्रासातून जावे लागते. यामुळे लैंगिक परिभाषेची व्याप्ती वाढली आहे. ¹²

भारताच्या संदर्भात विचार करता भारतातील विद्यमान दिवाणी आणि फौजदारी कायदा कामाच्या ठिकाणी होणाऱ्या छळवणूकीपासून स्त्रियांना संरक्षण देण्यास पुरेसा नसल्यामुळे सर्वोच्च न्यायालयाने तत्संबंधी मार्गदर्शक तत्वे सांगणारा आदेश काढला आणि संबंधित कायदा अस्तित्वात येईपर्यंत तोच आदेश बंधनकारक राहिल असे जाहीर केले. भारताच्या सुप्रीम कोर्टाने लैंगिक छळाची व्याख्या पुढीलप्रमाणे केली आहे. "Sexual Harassment is defined by law from the perspective of the recipient and it occurs if the recipient feels offended, humiliated or intimidated by the conduct and it is reasonable, in

all the circumstances that the recipient would feel offended, humiliated or intimidated " ¹³

कामाच्या ठिकाणी स्त्रियांचा लैंगिक छळ करणाऱ्या व्यक्ती :

'सर्वच प्रकारच्या नोकऱ्यांमध्ये वरिष्ठाने केलेला लैंगिक छळ स्त्रियांना विशेष त्रासदायक वाटतो. नोकरीतील बढती, संधी हे सारे वरीष्ठाने केलेल्या मूल्यमापनावर आधारलेले असते. अर्थात, त्यामुळे वरिष्ठांना खूश ठेवण्यासाठी वाटेल ते करण्याची तयारी असलेल्या स्त्रियाही कचित दिसतात.' ¹⁴

राजश्री दासगुप्ता यांनी या संदर्भात संशोधन केले आहे. त्यांच्या मते, 'ज्या स्त्रियांचा या संदर्भात अभ्यास केला आहे, त्यापैकी 58 % स्त्रियांनी लैंगिक छळ करणारी व्यक्ती ही मालक किंवा काम देणारी व्यक्ती असते असे मत व्यक्त केले आहे. त्यानंतर सहकाऱ्यांचा क्रम लागतो. ¹⁵

कामाच्या ठिकाणी केला जाणारा लैंगिक छळ हा बहुतांशी वरिष्ठांकडून केला जातो. मालक, काम देणारी व्यक्ती यांचाही त्यात समावेश होतो. सहकारी वर्गाकडूनही असा छळ होतो. जेव्हा स्त्रिया पुरुष सहकाऱ्यांपेक्षा वरचढ दिसू लागतात तेव्हा अशा छळाला सुरुवात होते. हाताखाली काम करणारी व्यक्ती किंवा कोणत्याही पातळीवरील कोणीही असा छळ करू शकते.

लैंगिक छळाचे परिणाम :

लैंगिक छळाचे स्त्रियांच्या शारिरीक व मानसिक आरोग्यावर वाईट परिणाम होतात. कामाच्या ठिकाणी असुरक्षित वातावरण निर्माण होऊन काम करण्याच्या क्षमतेवर विपरीत परिणाम

होतो. कामात विसराळूपणा वाढतो. एकाग्रतेचा अभाव जाणवतो. राजीनामा देण्याविषयीचे विचार मनात घोळू लागतात. स्त्रियांवर काही भावनिक परिणामही होतात. म्हणजेच उलट प्रतिक्रिया, राग येणे, तिटकारा येणे, भावनिक गोंधळ निर्माण होणे इत्यादी मानसशास्त्रीय परिणामध्ये संतापाची भावना, अस्वस्थता, तणाव, नैराश्य, हिनतेची भावना यांचा समावेश होतो. तर डोकेदुखी, मळमळ, निद्रानाश, अल्सर, उच्च रक्तदाब, वजन घट, हृदयरोग यासारखे शारीरिक परिणामही दिसतात, जसे हे परिणाम व्यक्तिगत पातळीवर दिसतात. तसेच ती व्यक्ती ज्या संस्थेमध्ये काम करित आहे त्या संस्थेवरही कमी उत्पादकता, खर्चात वाढ, कायदेशीर बाबींवर खर्च व दंड, जनतेत वाईट प्रतिमा यासारखे परिणाम दिसून येतात.¹⁶

स्त्री श्रमिकांच्या शोषणाचा साहित्यिक अविष्कार :

मराठी साहित्यात अनेक कादंबरीकारांनी आपल्या वास्तवदर्शी कादंबऱ्यांमधून स्त्रियांवर केल्या जाणाऱ्या या अन्यायाचा ऊहापोह केला आहे. साहित्यात वर्णिलेल्या शोषणाची शहरी भागातील नोकरदार स्त्रियांचे शोषण व ग्रामीण भागातील स्त्रिया, शेतमजूर स्त्रियांचे शोषण अशा दोन विभागात विभागणी करता येते.

शहरी भागातील नोकरदार स्त्रियांचे शोषण :

ह.मो.मराठे यांनी 'निष्पर्ण वृक्षावर भर दुपारी' या कादंबरीत एका शिक्षण संस्थेचा सेक्रेटरी 'स्त्री शिक्षिका' कामावर ठेवत असताना कोणता दृष्टिकोन समोर ठेवतो याचे यथोचित वर्णन केले आहे. सेक्रेटरी कथा नायकाला म्हणतो, 'सेंड

युवर वाईफ टू मी. माझ्याकडे पाठव तिला. मी पाहीन कितीवर ठेवायची ते.' ह.मो.मराठे यांच्या 'सॉफ्टवेअर'¹⁷ कादंबरीतील काही उदाहरणे स्त्री कर्मचाऱ्यांच्या लैंगिक शोषणाचीच साक्ष देतात. कंपनीचा मालक, अरुणाचलम् पी.ए.मिसेस गांधी यांना सहज समोर बसून गप्पा मारण्याची ऑफर देण्यापासून दिल्लीला त्याच्याबरोबर ऑफिस कामासाठी यावे. या पध्दतीच्या मागण्या करतो स्वतःच्या खाजगी कामासाठी ऑफिसची वेळ संपल्यानंतर थांबण्यास सांगतो व न थांबल्यास 'मेमो द्या' असे हाता खालील अधिकाऱ्याला सांगतो. ह.मो.मराठे यांच्या 'मार्केट'¹⁸ मध्येही नोकरदार स्त्रियांचे जे लैंगिक शोषण होते. त्यावर प्रकाश टाकला आहे. मिस्टर दिवाण मोठ्या कंपनीचे मोठे अधिकारी ऑफिस कामासाठी आपली तरुण पी.ए. तनुजा हिला बाहेरगावी घेऊन जातात व तिच्यावर बलात्कार करतात. स्त्रियांकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन अत्यंत कलुषित आहे. जर ऑफिसच्या पार्टीमध्ये स्त्रिया नसतील तर मजा येता नाही म्हणून स्त्रियांना पार्टी 'कंपल्सरी अटेंड' करायला लावली जाते. स्त्रियांचा उल्लेख 'लेदर करन्सी' असा केला जातो.

पत्नीचे सौंदर्य हा पतीच्या पगार वाढीचा निकष मानला जातो. सौंदर्यामुळे स्त्रीस व तिच्या पतीस नोकरीची संधी मिळते अशा पद्धतीचे वर्णन ह.मो.मराठे यांनी 'सॉफ्टवेअर' मध्ये केलेले आढळते.

लैंगिक शोषणाच्या परिणामांचाही उल्लेख कादंबरीत सापडतो. ह.मो.मराठे च्या 'सॉफ्टवेअर' मधील पी.ए.मिसेस गांधी या रजा घेऊ लागतात

व त्यांना अस्वस्थ वाटू लागते. तर 'मार्केट' मधील पी.ए.तनुजा बलात्काराचा मानसिक धक्का सहन न झाल्याने आत्महत्या करते.

ग्रामीण भागातील शेतमजूर स्त्रियांचे शोषण :

ग्रामीण भागातील स्त्रियांच्या शोषणाचेही रेखाटन अनेक कादंबऱ्यांमधून आढळते. सावकार, जमीनदार, मालक वर्ग, अन्नदाता हे स्त्रियांचे लैंगिक शोषण करतात. स्त्रीचे शील हे जणू वाटेवर पडलेली वस्तू असून कोणीही यावे आणि थोड्याशा अन्नाच्या, मजुरीच्या मोबदल्यात तिला तुडवावे. अशी परिस्थिती असते. इतकी दरिद्री अवस्था की टोपलीभर अन्नासाठी स्त्रिया आपले शील देत असत असा उल्लेख दया पवार 'बलुतं'¹⁹ मध्ये करतात. 'टोपलीभर येसकर पाळीच्या भाकऱ्या एखाद्या अडल्या नडलेल्या बाईला दिल्या, तर ती लगेच वश व्हायची' तर रस्त्याचे काम करणाऱ्या मुलीचा मुकादमाकडून विनयभंग केला जातो ही व्यथा दादासाहेब मोरे आपल्या 'दुस्काळ'²⁰ मध्ये करतात, "सुमन रडत रडत सांगत होती, ह्या मेल्यानं पाटी टाकाचं निमित्त करून माझा हात धरला." मधु मंगेश कर्णिक "भाकरी आणि फूल"²¹ मध्ये महार स्त्रीची विटंबना चित्रित करतात. "अकस्मात तिला आठवण झाली तरण्याताठ्या आणि उफाड्यांच्या शरीराच्या तिच्या लेकीला भर माळावर या आडदांड आबूने दहा वर्षापूर्वी हाताला धरून कसे जवळ ओढले होते." तसेच मजुरी मागितली म्हणून गावच्या खोताने स्त्रीची विटंबना केली होती.

नामदेव कांबळे यांनी 'राघववेळ' मध्ये वेगवेगळ्या पद्धतीने स्त्रियांवर केल्या जाणाऱ्या

अत्याचाराचे विदारक चित्रण केले आहे. पायलीभर ज्वारीसाठी हरणीला आपले शील देशमुखाला द्यावे लागते. ग्रहणाच्या मूठभर दानासाठी विनयभंग केला जातो. मजुरी न्यायला आलेल्या स्त्री शेतमजुरावर भुजंगराव बलात्कार करतो. स्त्रियांवर अन्याय केला जातो. त्यांचे लैंगिक शोषण होते पण या गरीब स्त्रियांकडून अगतिकतेपोटी कुठेही वाच्यता केली जात नाही. अन्याय तसाच मूकपणे सहन केला जातो. अन्याय करणारे बिनबोभाट अन्याय करतच राहतात.

निष्कर्ष :-

स्त्री श्रमिकांच्या शोषणाचा अभ्यास करताना आर्थिक शोषणाचा अभ्यास शोषणाबरोबरच 'स्त्री' म्हणून केलेले लैंगिक शोषण ही बाब अतिशय चिंतनीय अशी आहे. शहरी विभागात नोकरदार स्त्रियांचे काम देणारी व्यक्ती, बॉस, सहकारी यांच्याकडून शोषण केले जाते तर ग्रामीण भागातील कामकरी व शेतमजूर स्त्रियांचे सावकार, जमिनदार, काम देणारी व्यक्ती हे शोषण कर्ते आहेत. लैंगिक शोषणाचे स्त्रियांच्या मानसिक व शारीरिक क्षमतेवर विपरीत परिणाम होतात. अशा स्त्रियांची काम करण्याची क्षमता घटते. त्या ज्या ठिकाणी काम करीत असतात त्या संस्थेवर वाईट परिणाम होतात. हीच समाजातील वास्तव परिस्थिती मराठी कादंबरीकारांनी आपल्या कादंबऱ्यांमधून चित्रित केली आहे.

(सदर लेख हा डॉ. जे. एफ. पाटील व डॉ. रवींद्र ठाकूर यांनी मार्गदर्शित केलेल्या "अर्थकारणाचे स्वातंत्र्योत्तर मराठी कादंबरीतील प्रतिबिंब काही निवडक कादंबऱ्यांचा चिकित्सक

अभ्यास" या विषयावरील डॉ. तेजस्विनी मुडेकर यांच्या पी.एच.डी. साठी सादर केलेल्या प्रबंधावर आधारित आहे.)

संदर्भ सूची :-

1. जोग वि. स. (1981) "मार्क्सवाद आणि मराठी साहित्य", विजय प्रकाशन, नागपूर.
2. जाधव रा. ग. (1996) "साहित्य आणि सामाजिक संदर्भ", कॉन्टिन्टल प्रकाशन, पुणे.
3. Dewett K. K. (1989) "Modern Economic Theory", Shyam Lal Charitable Trust, New Delhi.
4. Myrdar Gannar- (1970) "The Challenge of World Poverty." Panthon books a division of Random House, Inc., New York.
5. तत्रैव.
6. Wadkar A.J. 'Sexual Harassment of Women at Workplace and their Mental Health, Published in New Sletter July 2002, Indian Association of Women's Studies, Mumbai.
7. The Politics of Silence - Sanhita, August 2001, published by Sanhita, Kolkota.
8. Dr. (MS) Wadkar A.J. उपरोक्त.
9. नारी समता मंच, पुणे प्रकाशित पुस्तिका, 'स्थिती'
10. Dr. (MS) Wadkar A.J. उपरोक्त.
11. i) Sexual Harassment at Workplace - A Guide, Sakshi, New Delhi.
- ii) Alger Jonathan R- "Love, Laste the Law Sexual Harassment in the Academy," ACADEME, September October 1998.
12. गोडसे जयश्री- 'स्त्री अभ्यास-विविध पैलू' सानिका प्रकाशन, औरंगाबाद.
13. Priya Narule and Catherine Sluggett - The Campaign Against Sexual Harassment at the Workplace - A Training Manual (Social Legal Information Centre)
14. वाडकर अलका- (2001) 'नोकरदार स्त्री आणि लिंगवाद' राजश्री प्रकाशन, पुणे.
15. Rajashri Dasgupta -"The Politics of Silence", 2001. Published by Sanhita, Kolkata.
16. Wadkar A.J. उपरोक्त.
17. मराठे ह. मो. (1987) "सॉफ्टवेअर", मॅजेस्टिक प्रकाशन, मुंबई.
18. मराठे ह. मो. (1988) "मार्केट", मॅजेस्टिक प्रकाशन, मुंबई.
19. पवार दया (1985) चौ. आ. "बलुतं", ग्रंथाली प्रकाशन, मुंबई
20. मोरे दादासाहेब- "दुस्काळ", मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे.
21. कर्णिक मधु मंगेश - (1982), "भाकरी आणि फूल" मॅजेस्टिक प्रकाशन, मुंबई.
22. कांबळे नामदेव -(1996), तृ. आ. "राघववेळ" देशमुख आणि कंपनी(पब्लिशर्स) प्रा.लि. पुणे.

पंचायतराज, महिला आणि पुरुषसत्ता

सौ. विद्या शि. सुतार
संशोधक विद्यार्थिनी,
अर्थशास्त्र अधिविभाग,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर.

गावांची निर्मिती समाज भटक्या अवस्थेतून स्थिर अशा शेती व्यवस्थेकडे झुकल्यानंतर झाली. गावामध्ये शेतकरी, पुरोहित, वेगवेगळा व्यवसाय करणारा समाज अशा प्रकारची भिन्न जातीय व मिश्र रचना अस्तित्वात आली. लोक जेव्हा टोळीच्या साध्या व एकसुरी रचनेमध्ये राहत होते त्यापेक्षा ही रचना जास्त गुंतागुंतीची असल्याने तिला राजकीय व्यवस्थेची गरज वाटू लागली. त्यातूनच पंचायतीची निर्मिती झाली. पंचायतीकडे संरक्षण, धर्म, नीती, मालमत्तेचे वाटप, जमिनविषयक निवाडे ही कार्ये आली. 'पंचायत' हे प्राचीन काळी सामाजिक जीवनाचे एक अविभाज्य अंग मानले जात होते. त्या काळात खेड्याची सर्व कारभारविषयक कर्तव्ये पार पाडण्यासाठी व न्यायदानासाठी नेमलेले ग्राम मंडळ म्हणजे 'पंचायत'. अशा अर्थाने पंचायतीकडे पाहिले जायचे.

गावनिहाय विकेंद्रीत कारभार, गावातील सर्व लोकांसमक्ष न्यायदान करण्याची पद्धती, गाव आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी व स्वायत्त असल्यामुळे ग्राम स्वराज्याचा कारभार कार्यक्षमरित्या चालला. परंतु ब्रिटीश राजवटीने ही ग्राम व्यवस्था मोडकळीस आणली.

स्वातंत्र्यानंतर मात्र लोकशाहीला बळकटी देण्यासाठी व ती खऱ्या अर्थाने विकेंद्रीत करण्यासाठी पंचायतराज व्यवस्थेचा स्वीकार केला गेला. मात्र भारताने स्विकारलेल्या पंचायती राज व्यवस्थेतील या पंचायती संस्था खऱ्या अर्थाने लोकशाही संस्था म्हणून प्रस्थापित होऊ शकल्या नाहीत. कारण या संस्था मागासलेल्या, दबलेल्या गटांपर्यंत पोहोचू शकल्या नाहीत.

यामध्ये मागास जातींबरोबरच स्त्रियांचाही समावेश होता. वास्तविक पाहता लोकशाहीमध्ये समाजातील सर्व गटांना निर्णय निर्धारण प्रक्रियेत सहभाग मिळणे आवश्यक असते. लोकसंख्येमध्ये जवळ-जवळ निम्म्याने असणाऱ्या स्त्रियांचा पंचायतीमधील सहभाग पाहिला असता तो अत्यंत नगण्य होता. भारताला स्वातंत्र्य मिळाले, परंतु ग्रामीण स्त्रियांनी मात्र घराच्या चार भिंतीच्या बाहेर येऊन सामाजिक कामात सहभागी होण्याचा फारसा प्रयत्न केला नाही.

स्त्रियांनी गांव, तालुका, जिल्हाच्या कारभारात सहभागी होणे आवश्यक आहे, हे ओळखूनच बलवंतराय मेहता समितीने पंचायतीराज संस्थामध्ये दोन स्त्री प्रतिनिधी नियुक्त करण्याची तरतूद केली.² परंतु यामुळे स्थानिक सत्तेत स्त्रियांचा सहभाग कागदोपत्रीच राहिला. कारण संसार, मुले व शेतीतले कष्ट एवढ्यापुरतेच खेड्यातील स्त्रियांचे विश्व मर्यादित होते. त्यामुळे पंचायतीराजमध्ये स्त्रियांच्या सहभागाची शिफारस झाली तरी त्यांचा प्रत्यक्ष कामकाजातील सहभाग शून्य राहिला. बहुतेक स्त्रिया फक्त नियुक्त व नावालाच सदस्य म्हणून राहिल्या.

देशाच्या विकासामध्ये महिलांचा वाटा मोलाचा आहे हे ओळखूनच तत्कालीन पंतप्रधान राजीव गांधी यांच्या नेतृत्वाखाली 1988 साली भारत सरकारने स्त्रियांसाठी राष्ट्रीय दूरगामी योजनेचा मसूदा तयार केला. त्यामध्ये प्रतिनिधी संस्थांमध्ये 33% जागांवर स्त्रियांची नेमणूक करावी असे सूचविण्यात आले. परंतु स्त्री संघटनांनी स्त्रियांची नेमणूक न करता त्यांना निवडून द्यावे अशी मागणी केल्याने³ त्यानुसार 10 ऑगस्ट, 1989 रोजी 64 वे घटनादुरुस्ती

विधेयक राजीव गांधी सरकारने लोकसभेत मांडले. लोकसभेने ते मंजूर केले. परंतु राज्यसभेची त्यास मंजूरी मिळाली नाही. पुढे 7 डिसेंबर, 1990 रोजी दुसऱ्या वेळी हे विधेयक लोकसभेत मांडले, परंतु त्यावर चर्चा होण्याआधीच लोकसभा बरखास्त झाली. तेव्हाही ते संमत होऊ शकले नाही. पुढे 22 डिसेंबर, 1992 ला लोकसभेने, तर 23 डिसेंबर, 1992 ला राज्यसभेने या क्रांतीकारी विधेयकास मान्यता दिली आणि 24 एप्रिल, 1993 रोजी राष्ट्रपतींच्या स्वाक्षरीने हे विधेयक 73 वा घटनादुरुस्ती कायदा म्हणून अंमलात आले.⁴

73 वी घटना दुरुस्ती विधेयक हे तसे पाहिले तर अनेक अर्थानी क्रांतीकारक होते. परंतु स्त्रियांच्या दृष्टीने तर ते नक्कीच क्रांतीकारी होते. कारण इतर अनेक तरतूदींबरोबरच या कायद्याने पंचायती संस्थांमधील ग्रामपंचायत, पंचायत समिती, जिल्हा परिषद या तीनही स्तरावर स्त्रियांना 33% राखीव जागा ठेवल्या. इतकेच नाही तर सरपंच, सभापती जिल्हा परिषद अध्यक्ष इ. पदे 33% या प्रमाणात आलटून-पालटून स्त्रियांसाठी राखीव ठेवण्यात आली.

73 व्या घटना दुरुस्ती विधेयकामध्ये महिलांबरोबर मागास जातींनाही आरक्षण ठेवण्यात आले. समाजातील प्रत्येक घटकास सत्तेचा स्पर्श व्हावा यासाठी 73 व्या घटना दुरुस्तीमध्ये जी आरक्षणाची तरतूद करण्यात आली ती पुढीलप्रमाणे :-

अ) अनुसूचित जाती व जमातींच्या लोकांना लोकसंख्येच्या प्रमाणात आरक्षण देण्याची तरतूद करण्यात आली.

ब) इतर मागासवर्गीय लोकांसाठी 27% आरक्षण देण्यात आले.

क) महिलांना 33% आरक्षण देण्यात आले. परंतु हे आरक्षण देताना त्यामध्ये एक महत्त्वाची तरतूद करण्यात आली ती म्हणजे महिलांना आरक्षणात आरक्षण देण्यात आले. याचा अर्थ असा की, दलिताना आरक्षणानुसार जितक्या एकूण जागा मिळतील त्याच्या 33% आरक्षण दलित महिलांना असेल. तर खुल्या वर्गात ज्या जागा राहतील त्याच्यामध्ये 33% आरक्षण खुल्या वर्गातील महिलांना असेल.

या आरक्षणाच्या तरतूदीबरोबरच इतर अनेक मूलगामी बदल 73 व्या घटना दुरुस्तीमध्ये करण्यात आले. या घटना दुरुस्तीने पंचायतराज व्यवस्थेला घटनात्मक दर्जा दिला. यापूर्वी पंचायत राजच्या निवडणूका ह्या राज्य सरकारच्या मर्जीवर अवलंबून होत्या. त्यात बदल करण्यात आला व प्रत्येक पाच वर्षांला निवडणूका घेणे बंधनकारक करण्यात आले. तसेच पंचायतराजच्या निवडणूका मुक्त वातावरणामध्ये व योग्य प्रकारे व्हाव्यात यासाठी राज्य निर्वाचन आयोगाची तरतूद करण्यात आली.

पंचायतराजमधील महिलांच्या 33% आरक्षणामुळे कधीही घरातून बाहेर न पडलेल्या स्त्रिया गावच्या, तालुक्याच्या व जिल्हाच्या कारभारणी झाल्या. त्या राज्य कारभाराची सूत्रे सांभाळू लागल्या. स्त्रियांसाठीचे आरक्षण होऊन आज 17-18 वर्षे झाली. सुरुवातीला पंचायतराजमधील सहभागाबद्दल स्त्रियांमध्ये औदासिन्य होते. आरक्षणानंतर जी पहिली निवडणूक

झाली त्या निवडणूकीस उमेदवार म्हणून उभे करण्यासाठी स्त्रिया शोधायच्या लागल्या. निवडणूकीसाठी उमेदवार म्हणून उभ्या केलेल्या स्त्रियांमध्ये पूर्वीच्या सरपंचाची पत्नी, जिल्हा परिषद - पंचायत समिती सदस्याची पत्नी किंवा सून, बहीण इ. चा समावेश होता.

सर्वसाधारण आजपर्यंतच्या राजकारणात असलेल्या महिलांच्या संदर्भात झालेल्या पाहणीवरून असे दिसून आले आहे की, ज्या घरात राजकारणाचा वारसा आहे अशाच घरातील स्त्रिया मोठ्या प्रमाणात राज्यकारणात आहेत. याचे कारण असे की, राजकीय पार्श्वभूमी असलेल्या घरात गाव, तालुका व जिल्हाच्या राजकारणाची सूत्रे राहतील आणि सदरचा प्रभाग खुला झाला की तो आपल्यासाठी खुला ठेवता येईल असा कुटुंबातील पुरुषांचा विचार असतो. तसेच घरातील स्त्री सदर पदावर असली तरी ती नाममात्र असून पंचायतीची सर्व सूत्रे घरातील पुरुष वर्गाच्या हातात असल्याने स्त्रिया ह्या नाममात्रच राहतात. उदा. उ. प्रदेशातील वाराणशी जिल्हातील एका गावात पंचायतीचा सर्व व्यवहार महिला सरपंचाचे सासरे पाहत होते. सरपंच महिला एक शिक्षित प्राध्यापिका असूनही फक्त सदर गावचा ग्रामसेवक हा जवळचा नातेवाईक असल्यामुळे त्याच्या पुढे जाऊन कार्यभार पाहणे हे तिच्या कौटुंबिक परंपरेत बसत नसल्याने तिचे सासरे सरपंच पदाचा कार्यभार पाहत होते.

बऱ्याच ठिकाणी महिला सरपंच असून सरपंचाची सर्व कार्ये तिचा पती सांभाळत असल्याने त्यास गाव विरोध न करता उलट त्याला सरपंच पती म्हणू लागतो. आजही निवडून आलेल्या बऱ्याच

स्त्रिया अशिक्षित आहेत. त्यांना पंचायतीच्या कार्याची कोणत्याही प्रकारची माहिती नसते. अशातच एखादी दलित महिला जर सरपंच म्हणून निवडून आली तर पंचायतीमध्ये तिला सरपंचाचे कोणतेही अधिकार न देता सर्व कारभार उपसरपंच पाहतात. एवढेच काय परंतु तिला सरपंचाच्या खुर्चीतही बसू दिले जात नाही. काही स्त्रिया अशिक्षित असल्याने तिच्या पदाची सर्व जबाबदारी तिच्या कुटुंबातील व्यक्ती घेतात. त्या फक्त सहीच्या ठिकाणी आपला अंगठा उठवितात. याचे उत्तम उदाहरण म्हणजे भिंड जिल्ह्यातील गोहाड तालुक्यातील छाम्हेदी या ग्रामपंचायतीमध्ये 65 वर्षांच्या विधवा रश्मीबाई सरपंच म्हणून निवडून आल्या. त्या निरक्षर असल्यामुळे पंचायतीचा सर्व कार्यभार सांभाळण्यामध्ये त्यांचा मुलगा त्यांना मदत करत असे. महत्त्वाची कागदपत्रे रश्मीबाईंना मुलाने वाचून दाखविल्यावर त्या त्यावर सही करत असत. त्यामुळे त्यांना असे वाटे की, लोक आपल्याला काय म्हणत असतील. यावरून त्यांचे असे मत झाले की, ज्या पदावर (सरपंच) आपण निवडून आलो त्या पदास काहीच किंमत नाही. म्हणजेच याचा अर्थ असा होतो की, रश्मीबाई अशिक्षित असल्याने त्यांना त्या पदाची किंमत कळाली नाही. यासाठी स्त्रियांमध्ये जाणीव-जागृती झाली पाहिजे. आपले अधिकार, कर्तव्य, जबाबदाऱ्या त्यांना समजल्या पाहिजेत. कारण बऱ्याच ठिकाणी महिला सदस्य व सरपंच मिटींगमध्ये फक्त हजर असतात. तेथे त्या चर्चेत सहभागी होत नाहीत. आपले मत मांडत नाहीत. सर्वानुमते जो ठराव झाला असेल त्यावर कोणताही विरोध न करता आपली सही करतात.

मिटींगला जातानाही त्या कुटुंबातील व्यक्तीस बरोबर घेऊन जातात. त्यातही मिटींगच्या वेळी पिण्याचे पाणी सुटणार असेल किंवा शेतात जायचे असेल तर त्या मिटींगला जात नाहीत.

परंतु आज बरेच चित्र पालटले आहे. स्त्रिया धाडसी होत आहेत. त्या सुशिक्षित असल्याने त्यांच्यामध्ये जबाबदारीची जाणीव, आस्था निर्माण होत असल्याने त्यांचा आत्मविश्वास वाढत आहे. गावातील बैठकांना तसेच तालुका, जिल्ह्याच्या बैठकांनाही त्या एकट्या जाऊ लागल्या आहेत. त्यांच्यामध्ये स्त्रियांचे आरोग्य, शिक्षण, बाल विवाह, अनिष्ट रुढी-परंपरा इ. बाबत जागृताता निर्माण होत आहे. त्या गावातील स्त्रियांचे प्रश्न तसेच गावास भेडसावणारे प्रश्न त्यामध्ये रस्ते दुरुस्ती, गावामध्ये शाळेसाठी इमारत बांधकाम, पिण्याचे स्वच्छ पाणी, वीज पुरवठा, समाज मंदीर इ. जबाबदारीने सोडवित आहेत. तसेच त्या दारू बंदीसाठी वेळ पडल्यास आंदोलनही उभारत असल्याचे आपणास दिसून येत आहे. या संदर्भातील उत्तम उदाहरण म्हणजे मध्य प्रदेशातील महिला सरपंचांनी अनेक विकासात्मक कामे केलेली आहेत. सागर जिल्ह्यातील बालूखेडी पंचायतीमध्ये दुर्गाबाई सरपंच असताना त्यांनी गावामध्ये पंचायतीसाठी मिळालेल्या निधीतून अनेक विकासात्मक कार्ये केली. जसे की रस्ते बांधणी, विद्युतीकरण इ. परंतु गावकऱ्यांनी व पंचायत सदस्यांनी दुर्गाबाई निधीतील रक्कम आपणास देत नाहीत म्हणून त्यांना विरोध केला. परंतु त्यांना नंतर लक्षात आले की, दुर्गाबाईंनी चांगले कार्य केले आहे. त्यातून बरेच काही शिकायला मिळाले असे दुर्गाबाईंनी आपले मत मांडले. तसेच कुटाई तालुका पंचायत

सदस्या रुमेबाई या गावातील सर्वात अधिक शिक्षण घेतलेल्या सून असल्याने गावाने त्यांची बिनविरोध निवड केली. पुढे त्यांना त्यांच्या जबाबदाऱ्या पार पाडताना अनेक अडचणींना सामोरे जावे लागले. परंतु त्यांनी हार न मानता आपली जबाबदारी प्रामाणिकपणे पार पाडल्याचे उदाहरण आहे.

धनेश्वरीदेवी यांनी कजलॉटच्या प्रधान म्हणून आपली जबाबदारी पार पाडली. त्यांच्या कुटुंबामध्ये मूळचेच राजकीय वातावरण होते. त्या स्थानिक सामाजिक संघटनांच्या सक्रिय सभासद आहेत. त्यामध्ये इंडो-तिबेटीयन सोसायटीचाही समावेश आहे. त्यांचा साक्षरता चळवळीमध्ये सक्रिय सहभाग आहे. त्या निवडून येण्यापूर्वी त्यांनी पंचायतीची बरीच कामे केली आहेत. त्या महिन्यातील दोन आठवडे पंचायतीशी संबंधित कामामध्ये घालवितात. त्यामध्ये मिटींगमध्ये सहभागी होणे, पंचायती विविध प्रकल्पांसाठी पैसे गोळा करण्यासाठी तालुका कार्यालयाला भेट देणे, स्थानिक तंटे मिटविणे इ. कामे त्यांनी केली आहेत. त्यांच्या मते, महिला प्रधान ह्या पुरुष प्रधानपेक्षा जास्त यशस्वी होतात. त्याचे कारण त्या जास्त काम करतात म्हणून नव्हे तर त्या जास्त जबाबदार व कमी भ्रष्टाचारी असतात म्हणून होय.^९

पंचायतीमधील कर्तृत्ववान महिलांच्या बाबतीत आणखी उदाहरण द्यावयाचे झाले तर आंध्र प्रदेशातील कुनुळ जिल्ह्यातील कलगा ग्रामपंचायतीच्या सरपंच फातीमा बी यांचे द्यावे लागेल. फातीमा बी या अशिक्षित फलविक्रेत्याच्या अशिक्षित पत्नी. परंतु त्यांनी प्रोडू (Proddu - महिलांची संघटना) स्थापन करून स्त्रियांच्या मदतीने

बचत गटाद्वारे दारिद्र्य निर्मूलनाचा कार्यक्रम यशस्वीरीत्या राबविला. प्रोडूद्वारे महिलांनी बोअरवेल दुरुस्ती, विनकाम, शिलाई काम इ. फायद्याच्या गोष्टी गावामध्ये राबविल्या. महिलांच्या मदतीने त्यांनी गावामध्ये ऊसासाठी पाणी व भाजीपाला लागवड केली. महिलांच्या या बचत गटाचा अंतिम हेतू हा ग्रामीण भागातील गरीब महिलांचे दारिद्र्य दूर करून समाजामध्ये स्त्री-पुरुष समानता निर्माण करणे व चिरंतन विकास करणे हा आहे. महिला बचत गटाने वेगवेगळ्या व्यूहरचना वापरून महिलांना त्यांचे अधिकार, कार्ये यांची जाणीव करून देणे, प्रशिक्षणाद्वारे त्यांच्यामध्ये आत्मविश्वास, नेतृत्व गुण, ज्ञान, कौशल्य, निर्णय क्षमता निर्माण करणे इ. साठी संघटीत करून त्यांना प्रोत्साहित केले. फातीमा बी यांनी स्थापन केलेल्या बचत गटांनी पंचायतराज मधील महिलांना मदत करून सर्व महिलांचे सबलीकरण करण्यामध्ये जे योगदान दिले त्यांच्या या उपक्रमाबद्दल फातीमा बी यांना संयुक्त राष्ट्राकडून 1998 मध्ये दारिद्र्य निर्मूलनाचा आंतरराष्ट्रीय पुरस्कार मिळाला. तसेच राज्य सरकारचाही उत्कृष्ट सरपंच पुरस्कार मिळाला.^{१०} अशी पंचायतीमधील यशस्वी कार्ये केलेल्या महिलांची उदाहरणे अगदी मोजकीच आहेत.

निष्कर्ष :

बऱ्याच ठिकाणी असे दिसून आले आहे की, स्त्रियांमधील अज्ञान, अशिक्षितपणा, त्यांची राजकारणाबद्दलची अनास्था, निर्णय स्वातंत्र्याचा अभाव, समाजातील अनिष्ट रुढी-परंपरा, पडदा पद्धती, कुटुंब व पंचायतीमध्ये पुरुष वर्गाचे वर्चस्व, आर्थिक दुर्बलता, आत्मविश्वासाचा अभाव, नेतृत्व गुणांचा अभाव, प्रशिक्षणाचा अभाव, संपत्तीची विषम वाटणी, कौटुंबिक जबाबदारी इ. कारणामुळे

अजूनही पंचायतीमध्ये महिलांचा म्हणावा तसा सक्रिय सहभाग नसल्याचे दिसून येत आहे.

शिफारशी :

1. पंचायतीमधील महिलांचा सक्रिय सहभाग वाढवायचा असेल तर प्रथमतः त्यांच्यामध्ये शिक्षणाचा प्रसार केला पाहिजे.
2. महिलांना त्यांचे हक्क, कर्तव्ये, जबाबदाऱ्या, अधिकार यांची जाणीव निर्माण करून दिली पाहिजे.
3. महिलांमध्ये शिक्षण व प्रशिक्षणाद्वारे संयोजन कौशल्य, नेतृत्व गुण, आत्मविश्वास निर्माण केला पाहिजे.
4. महिलांना समाजातील अनिष्ट प्रथा, परंपरा झुगारून देण्यास प्रोत्साहित केले पाहिजे.
5. कामाची पूर्वीपासून चालत आलेली पारंपारिक वाटणी बदलून स्त्री-पुरुष दोघांचा कौटुंबिक व सार्वजनिक कामातील सहभाग समान केला पाहिजे.
6. उपरोक्त सर्व गोष्टी यशस्वी होण्यासाठी महिलांना आर्थिकदृष्ट्या सक्षम केले पाहिजे. त्यासाठी बचत गटासारख्या विविध माध्यमांद्वारे त्यांना रोजगार उपलब्ध करून दिला पाहिजे. तसेच संपत्तीचे समान वाटप झाले पाहिजे.
7. अशा प्रकारे पंचायत राज व्यवस्था राबविली तरच या व्यवस्थेद्वारे महिलांचे सबलीकरण होईल व त्यांच्या पंचायतीमधील सक्रिय सहभागामध्ये संख्यात्मक व गुणात्मक वाढ घडून येईल असे संशोधिकेला वाटते.

संदर्भ :-

1. चोरमारे विजय - 'स्त्री सत्तेची पहाट', भारती मुद्रणालय, कोल्हापूर, जानेवारी, 2004 पृष्ठ क्र. 19.
2. पाटील भारती - 'पंचायत राज्य संस्थांमधील स्त्रियांचा सहभाग', प्रबोधन प्रकाशन ज्योती, (मासिक) - समाजवादी प्रबोधिनी, इचलकरंजी. जुलै- ऑगस्ट, 2001, पृष्ठ क्र. 43.
3. तत्रैव, पृष्ठ क्र. 44.

4. अ) तत्रैव, पृष्ठ क्र. 44.

ब) चोरमारे विजय - 'स्त्री सत्तेची पहाट', भारती मुद्रणालय, कोल्हापूर, जानेवारी 2004 पृष्ठ क्र. 30,31.

5. सुतार विद्या - 'पंचायतराज व्यवस्था : बदलती समीकरणे', योजना, मार्च, 2006 पृष्ठ क्र. 74, 75.

6. पाटील भारती - 'पंचायत राज्य संस्थांमधील स्त्रियांचा सहभाग', प्रबोधन प्रकाशन ज्योती, (मासिक) - समाजवादी प्रबोधिनी, इचलकरंजी. जुलै-ऑगस्ट, 2001, पृष्ठ क्र. 45.

7. Sharma Sanjay Prakash - 'Panchayati Raj', Vista International Publishing House, Delhi, 2006, (PP. 226,227)

8. तत्रैव पृष्ठ क्र. 219 ते 226.

9. तत्रैव पृष्ठ क्र. 235 ते 236.

10. Lalita N. Women in Panchayat Raj System - Empowerment Through Self Help Groups - Dynamics of New Panchayati Raj System in India, Vol. IV, Empowering Women, Edited by, G. Palanithurai, Concept Publishing Company, New Delhi - 110059, (PP. 252 to 254)

इतर संदर्भ :

1. कोरे सिंधूदेवी - 'ग्रामीण महिला सबलीकरण आणि पंचायत राज्य, अर्थसंवाद, ऑक्टोबर-डिसेंबर, 2008, पृष्ठ क्र. 258 ते 264
2. पंडीत म. शां. - 'पंचायत राज्य आणि ग्रामीण महिला', सुगावा प्रकाशन, पुणे. 1 मे, 1996
3. Ambedkar S. Nagendra & Shilaja Nagendra - 'Role of Women in Panchayati Raj' ABD Publishers, Jaipur, India, 2006.
4. Sahay Sushama - Women And Empowerment - Approaches and Strategies, Discovery Publishing House, New Delhi, 110002, 1998.

जागतिक व्यापार संघटनेचे भारतीय सेवा क्षेत्रावरील परिणाम

ए.टी.तवार

ज्ञानोपासक महाविद्यालय,
परभणी.

मो. 9421590232

व्ही.सी.बेलुरे

यशवंत महाविद्यालय, नांदेड.

मो. 9921986240

जागतिक व्यापारात सर्व देशांना समान संधी मिळावी या उद्देशाने 30 ऑक्टोबर 1947 रोजी 23 राष्ट्रांनी जिनिव्हा येथे 'प्रशुल्क आणि व्यापारावरील सर्वसामान्य करार' अर्थात गॅट (GATT) करार केला. परंतु गॅट करार हा अनौपचारिक व अस्थायी स्वरूपाचा असल्यामुळे या कराराला औपचारिक, व्यापक व स्थायी रूप देऊन 1 जानेवारी 1995 रोजी 'जागतिक व्यापार संघटना' अर्थात WTO ची स्थापना करण्यात आली. सध्या या संघटनेचे एकूण 153 देश सदस्य असून WTO च्या स्थापनेमागे पुढील उद्दिष्टे निश्चित करण्यात आली आहेत.

- 1) सदस्य राष्ट्रातील लोकांच्या जीवनमानाचा दर्जा उंचावणे.
 - 2) पूर्ण रोजगाराची खात्री देणे व प्रभावी मागणीत वाढ करणे.
 - 3) वस्तूंचे उत्पादन आणि व्यापार वाढवणे
- उपरोक्त तीन उद्दिष्टांशिवाय WTO मध्ये पुढील चार उद्दिष्टे नव्याने समाविष्ट करण्यात आली.
- 4) सेवांचे उत्पादन आणि व्यापार वाढवणे.
 - 5) जागतिक साधनांच्या पर्याप्त वापराची खात्री देणे.
 - 6) शाश्वत विकासाची संकल्पना अंगीकरणे.
 - 7) पर्यावरणाचे संरक्षण करणे.

WTO मधील सेवा क्षेत्र विषयक प्रमुख तरतूदी :

WTO मधील सेवाक्षेत्रातसंबंधीच्या तरतूदींना 'सेवा क्षेत्राच्या व्यापारासंबंधी सर्वसामान्य करार' (General Agreement on Trade in Services) अर्थात GATS असे म्हणतात. मूळ गॅट करारात समाविष्ट नसलेला WTO मधील हा एक महत्त्वपूर्ण करार आहे. सेवा व्यापाराद्वारे पुरविल्या जाणाऱ्या पोलिस, आरोग्य, शिक्षण इत्यादी सारख्या सेवा तसेच हवाई वाहतूक

सेवा या दोन सेवा वगळल्या तर सर्वच प्रकारच्या सेवांचा समावेश करण्यात आला आहे. GATS मध्ये सेवा व्यापाराचे चार प्रकार स्पष्ट करण्यात आले आहेत.

1) सेवांचा विदेशात पुरवठा (Mode 1 Cross-border supply) : या प्रकरणात एका देशातून दुसऱ्या देशात होणाऱ्या सेवांच्या आयात-निर्यात व्यवहारांचा समावेश होतो. यामध्ये ग्राहक व विक्रेते हे दोन्ही आपापल्या देशातच सहन व्यवहार करतात. उदा. टेलिफोन कॉल्स, ई-मेल व इंटरनेट सेवा इत्यादी.

2) सेवांचा विदेशात उपयोग (Mode 2 Consumption abroad): या प्रकरणात सेवेचा उपभोग घेणारा ग्राहक स्वतः परदेशात जाऊन सेवा खरेदी करतो. उदा. परदेशी पर्यटक, रूग्ण, विद्यार्थी इत्यादी.

3) सेवांचे वाणिज्यिक अस्तित्व (Mode 3 Commercial presence): या प्रकारात सेवा पुरवठादार देशाकडून जगातील इतर देशात विविध शाखा स्थापन केल्या जातात व आपले वाणिज्यिक अस्तित्व निर्माण केले जाते. उदा. परकीय बँका, विमान कंपनी, उपहारगृहे यांच्या शाखा इत्यादी.

4) नैसर्गिक व्यक्तींचे अस्तित्व (Mode 4 Presence of Natural persons) : या प्रकारात सेवा पुरवठादार राष्ट्रतून सेवा पुरवठादार व्यक्तींचे सेवेची मागणी असलेल्या देशात स्थलांतरण होत असते. उदा. हिशोबनीस, डॉक्टर, प्राध्यापक, अभियंते इत्यादी आपल्या कामानिमित्त परदेशात स्थलांतरीत होतात.

GATS मधील दुसरी महत्त्वाची तरतूद म्हणजे सदस्य राष्ट्रांनी पाळावयाची पुढील बंधने होत.

। अर्थसंवाद । 2010 । जुलै-सप्टेंबर 2010, / खंड 34, अंक 02

1) 'सर्वाधिक पसंती राष्ट्र' वागणूक (MFN Treatment) : या अंतर्गत सेवांच्या व्यापारा संदर्भात एका राष्ट्राने जर दुसऱ्या एखाद्या राष्ट्रस काही खास सवलती दिल्यास त्या सवलती WTO च्या इतर सदस्य राष्ट्रांनादेखील आपोआप मिळतील.

2) राष्ट्रीय वागणूक (National Treatment) : राष्ट्रीय वागणूक म्हणजे कोणत्याही देशाने सेवा पुरविणाऱ्या परकीय उद्योगांमध्ये कोणताही भेदाभेद करू नये.

3) बाजार उपलब्धता (Market Access) : या बंधनाअंतर्गत सेवांचे ग्राहक असलेले देश सर्वमान्य वाटाघाटीच्या माध्यमातून सेवांच्या पुरवठ्यावर काही मर्यादा घालू शकतो. उदा. सेवा पुरवठादारांची संख्या, देवाण-घेवाणीचे मूल्य व संख्या, नैसर्गिक व्यक्तींची संख्या इत्यादी.

4) पारदर्शकता (Transparency) : या अंतर्गत गॅटसच्या सदस्य राष्ट्रांनी सेवांच्या व्यापारासंबंधीची सर्व माहिती प्रकाशित करून इतर सर्व सदस्य राष्ट्रांना ती उपलब्ध करून द्यावी असे बंधन आहे.

5) अनुसूची (Schedule) : या अंतर्गत WTO च्या प्रत्येक सदस्य राष्ट्राने एक अनुसूची तयार करून त्यात परकीय पुरवठादारांना खुल्या असलेल्या सेवा, राष्ट्रीय वागणूक व बाजार उपलब्धता असलेल्या सेवांची यादी देण्यात यावी.

भारतीय सेवाक्षेत्रावरील परिणाम :

भारताचा जागतिक सेवा निर्यातीमध्ये नववा क्रमांक लागतो (2009). भारत हा WTO चा व पर्यायाने GATS चा संस्थापक सदस्य आहे. GATS कराराच्या माध्यमातून भारतीय सेवा क्षेत्रावर अनुकूल

प्रभाव पडेल अशी शक्यता वर्तविण्यात आली होती. या कराराच्या माध्यमातून भारतासाठी सेवा निर्यातीच्या अनेक नवीन संधी निर्माण झालेल्या दिसतात. विशेषतः सेवा व्यवहारासंबंधी पहिल्या व चौथ्या प्रकारात भारताला भरपूर संधी आहेत. उदा B.P.O., K.P.O., वित्तीय सेवा, मुलभूत संचार सेवा, व्यावसायिक व कामगार सेवा इत्यादी. WTO अंतर्गत GATS करारावर चर्चा व वाटाघाटी होण्यास खऱ्या अर्थाने सन 2000 मध्ये सुरुवात झाली असल्यामुळे सन 2000 नंतरच्या काळातील भारतीय सेवा क्षेत्राची

कामगिरी तपासल्यास आपणास WTO च्या भारतीय सेवा क्षेत्रावरील परिणामांची ढोबळ कल्पना येते.

1) सेवा क्षेत्राचा वृद्धी दर :

WTO किंवा GATS पुर्व काळात भारतीय सेवाक्षेत्राच्या वृद्धी दराने हळूवारपणे वाढ होत होती. परंतु WTO च्या स्थापनेनंतर हा वृद्धीदर GDP मधील वृद्धी दरापेक्षा जास्त वेगाने वाढत आहे. अलीकडच्या काही वर्षात सेवाक्षेत्राचा वृद्धी दर द्विअंकी (Double Dight) राहिला असून तक्ता क्रमांक 1 मधील आकडेवारी अधिकचे चित्र स्पष्ट करते.

तक्ता क्रमांक 1

सेवाक्षेत्र आणि GDP मधील वृद्धी दर (2000-08)

वर्ष	सेवा क्षेत्राचा वृद्धी दर	GDP वृद्धी दर
2000-01	5.7	4.4
2001-02	7.1	5.8
2002-03	7.3	3.8
2003-04	8.2	8.5
2004-05	9.9	7.5
2005-06	10.0	8.4
2006-07	11.2	9.2
2007-08	11.0	9.2

स्रोत, RBI Annual Repot 2008-09

तक्ता क्रमांक 1 मध्ये 2000 ते 2008 या काळातील भारतीय सेवा क्षेत्रातील आणि GDP मधील वृद्धी दर दर्शविण्यात आला आहे. वर्ष 2000-01 मध्ये सेवा क्षेत्रातील व GDP मधील वृद्धीचे अनुक्रमे 5.7 टक्के आणि 4.4 टक्के इतके होते. तर 2007-08 मध्ये ते सुधारून अनुक्रमे 11.00 टक्के आणि 9.2 टक्के झाले. म्हणजे GDP च्या वृद्धी दराबरोबरच सेवा क्षेत्राचाही वृद्धी दर कायमपणे वाढतच जात आहे.

1) भारताचा सेवा व्यापार :

WTO च्या स्थापनेनंतर भारताच्या सेवा व्यापारात वेगाने वाढ होत असताना दिसते. त्याचबरोबर जागतिक बाजारपेठेतील वस्तू निर्यात क्षेत्रापेक्षा सेवा निर्यातीत भारताने चांगली कामगिरी केलेली आढळते. तक्ता क्र. 2 मधील आकडेवारीवरून दृष्टिक्षेप टाकल्यास अधिक आकलनाच्या दृष्टीने सोईचे होईल.

तक्ता क्र.2
सेवांची शुद्ध निर्यात (1990-91 ते 2005-06)

वर्ष	शुद्ध निर्यात (बिलियन डॉलर)
1990-91	0.98
1995-96	-0.20
2000-01	1.69
2001-02	3.32
2002-03	3.64
2003-04	10.14
2004-05	14.20
2005-06	22.27

स्रोत :: Trade in Service in India 2007

तक्ता क्र. 2 मध्ये भारताची सेवाक्षेत्रातील शुद्ध निर्यात दर्शविण्यात आली आहे. तक्त्यातील आकडेवारीवरून भारताच्या सेवा क्षेत्रातील निर्यातीमध्ये सातत्याने आणि वेगाने वाढ होत असलेली दिसून येते. 1990-91 मध्ये 0.98 बिलियन डॉलर असलेली निर्यात 2005-06 यावर्षी 22.27 बिलियन डॉलर पर्यंत पोचली आहे.

याशिवाय जागतिक व्यापारातील भारताच्या हिश्यात अल्पशीच का होईना परंतु वाढ झाल्याची दिसून येते. भारताचा जागतिक सेवा निर्यातीतील हिस्सा 2.6 टक्के असून भारतीय सेवा सर्वाधिक अमेरिकेला तर त्या खालोखाल युक्रेनला निर्यात केल्या जातात. यासंदर्भातील आकडेवारी तक्ता क्र. 3 मध्ये दर्शविली आहे.

तक्ता क्र.3
जागतिक वस्तू व सेवा निर्यातीत भारताचा वाटा

वर्ष	वस्तू निर्यात वाटा (टक्के)	सेवा निर्यात वाटा (टक्के)
1995	0.6	0.6
2000	0.7	1.1
2005	1.0	2.1
2007	1.1	2.6

स्रोत : RBI Annual Report, 2008-09

तक्ता क्र. 3 मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे जागतिक वस्तू निर्यातीत भारताचा वाटा मंद गतीने तर सेवा निर्यातीत भारताचा वाटा वेगाने वाढत आहे. आणि सेवा निर्यातीतील वाटा वस्तू निर्यातीच्या तुलनेत दुपटीने जास्त आहे हे स्पष्ट होते. 1995 मध्ये वस्तू आणि सेवा निर्यातीचा हिस्सा 0.6 टक्के इतका समसमान होता; तर 2007 मध्ये वस्तू निर्यातीच्या हिशशात 1.1 टक्के इतकी वाढ झाली तर सेवा निर्यातीच्या वाट्यात मात्र 2.6 टक्के इतक्या

मोठ्या प्रमाणात वाढ झाल्याचे पहावयास मिळते.

3) सेवा क्षेत्राची राष्ट्रीय उत्पन्नातील हिस्सा :

स्वातंत्र्योत्तर काळात भारतीय अर्थव्यवस्थेतील संरचनात्मक बदलांमुळे भारताच्या राष्ट्रीय उत्पन्नातील सेवा क्षेत्राचा वाटा सातत्याने वाढत आहे. मात्र WTO च्या स्थापनेनंतर सेवा क्षेत्राच्या हिशशात वेगाने वाढ झालेली दिसून येते. तक्ता क्रमांक 4 मधील आकडेवारी अधिकचे चित्र स्पष्ट करते.

तक्ता क्र.4

GDP मधील सेवा क्षेत्रातील हिस्सा (1992-93 ते 2008-09)

वर्ष	हिस्सा (टक्के)
1992-93	42.09
1996-97	43.69
2000-01	49.00
2002-03	58.00
2004-05	60.00
2008-09	64.50

स्रोत : Economic Survey of India, 2009-10

तक्ता क्रमांक 4 मध्ये GDP मधील GATS पूर्व आणि GATS नंतरचा हिस्सा दर्शविला आहे. 1992-93 मध्ये 42.09 टक्के असलेला हिस्सा 2008-09 मध्ये 64.50 टक्के इतका झाला आहे. म्हणजे भारताच्या GDP मधील सेवा क्षेत्राच्या हिस्शात 22.41 टक्के वाढ झाली. हा GATS चा अनुकूल परिणाम म्हणावयास हरकत नाही.

4) एकूण रोजगारातील सेवा क्षेत्राचे योगदान :
WTO च्या स्थापनेनंतर सेवा क्षेत्राच्या प्रगतीबरोबर देशाच्या एकूण रोजगारातील सेवा क्षेत्राचा वाटा वेगाने वाढत आहे. तक्ता क्र. 5 मध्ये भारतीय अर्थव्यवस्थेतील रोजगाराची क्षेत्रनिहाय माहिती दिली आहे.

तक्ता क्र.5

GDP एकूण रोजगारातील क्षेत्रनिहाय वाटा (1983 ते 2004-05)

क्षेत्र	1983	1987-88	1993-94	1999-00	2004-05
कृषी	68.6	65	64.7	59.9	56.4
उद्योग	13.8	15.9	14.8	16.3	18.8
सेवा	17.6	19.1	20.5	23.9	24.8

स्रोत : CSO National Accounts Statistics (2007).

तक्ता क्रमांक 5 वरून असे दिसून येते की, 1983 मध्ये भारतातील एकूण रोजगार निर्मितीत सेवा क्षेत्राचा वाटा 17.6 टक्के इतका होता. पुढे 2004-05 मध्ये त्यात 7.2 टक्के इतकी लक्षणीय वाढ होऊन तो 24.8 टक्के इतका झाला.

5) सेवा क्षेत्रातील परकीय गुंतवणूक :

भारताला सर्वाधिक परकीय थेट गुंतवणूक(FDI) देणार क्षेत्र म्हणून सेवाअक्षेत्राकडे पाहिले जाते. WTO च्या स्थापनेनंतर भारतीय उद्योग क्षेत्राबरोबर सेवा क्षेत्रातील परकीय थेट गुंतवणूकीत वेगाने वाढ होत आहे. 2004 मध्ये सेवा क्षेत्रातील परकीय थेट गुंतवणूक 1,074 कोटी रू. इतकी होती. तर 2008 मध्ये त्यात जवळपास 33 पटीने वाढ होऊन ती 33,947 कोटी रू. इतकी झाली.

सारांश :

WTO च्या स्थापनेनंतर व GATS कराराच्या प्रत्यक्ष अंमलबजावणी नंतर भारतीय सेवा क्षेत्राची वेगाने प्रगती झालेली आढळते. WTO (GATS) आणि सेवा क्षेत्राची कामगिरी यात प्रबळ सहसंबंध आढळून येतो. म्हणून WTO (GATS) च्या माध्यमातून राबविण्यात येणाऱ्या जागतिकीकरणाच्या धोरणामुळे भारतीय सेवा क्षेत्रावर अनुकूल प्रभाव पडलेला असल्याचे दिसून येते.

भारतीय सेवा कर आकारणीचे दिड दशक - एक सिंहावलोकन

श्री. संदिप बाबुराव अभंग

खंडाळा.

जि. अहमदनगर

भ्रमणध्वनी क्र. 9766121623,

ईमेल - abhangsandip6@gmail.com

(संशोधकाने प्रा. डॉ. भागचंद शंकरराव खुरूद, प्रपाठक व अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख, कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय, राहुरी, जि. अहमदनगर यांच्या मार्गदर्शनाखाली “भारतातील सेवा कर : स्वरूप, व्याप्ती आणि महसूलातील बदलत्या प्रवृत्तींचा चिकित्सक अभ्यास” या विषयावर पुणे विद्यापीठाची एम. फिल. पदवी प्राप्त केली आहे. त्या एम. फिल. लघुशोध प्रबंधावर आधारीत हा लेख)

1. प्रस्तावना

आधुनिक काळातील सरकारचे स्वरूप व कार्ये यात पूर्वीपेक्षा फारच बदल झाले आहेत. पूर्वी पोलिस राज्याची संकल्पना अस्तित्वात होती. या काळात सरकारची कार्ये मर्यादित स्वरूपाची होती. “जे सरकार अर्थव्यवस्थेत कमी हस्तक्षेप करते आणि सार्वजनिक खर्चाचे प्रमाण कमी ठेवते ते सरकार चांगले” हा विचार पोलिस राज्यात सर्वमान्य झाला होता. विसाव्या शतकात मात्र सर्वत्र कल्याणकारी राज्याची संकल्पना मान्य करण्यात आली. त्यामुळे शासनाच्या कार्यात मोठ्या प्रमाणात वाढ झाली. भारत सरकारने देखील स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर कल्याणकारी राज्याचा स्वीकार केला. अर्थव्यवस्थेचा जलद विकास आणि कल्याणकारी राज्याचे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी देशात अनेक योजना व विकास कार्यक्रम राबविण्यात आले. विकास योजनांवर सरकारला मोठ्या प्रमाणावर खर्च करावा लागला. हा खर्च भागविण्यासाठी सरकारला विविध मार्गांनी उत्पन्न मिळवावे लागते. त्यात कर हे सरकारच्या उत्पन्नाचे प्रमुख साधन आहे. करांपासून सरकारला हक्काचे उत्पन्न तर मिळतेच

शिवाय कर प्रणालीच्या माध्यमातून अनेक आर्थिक व सामाजिक उद्दिष्टेही साध्य करता येतात. सेवा कर (Service Tax) हा त्यातील एक महत्वाचा कर आहे.

1.1 सेवा कराचा प्रारंभ

भारताची कर पध्दती समाजवादी समाज रचना प्रस्थापित करण्याच्या ध्येयाने प्रेरित आहे. असे असले तरी सुरुवातीच्या काळात ही कर व्यवस्था जास्त समस्या प्रधान होती. त्यामुळे नंतरच्या काळात कर पध्दतीचा सखोल अभ्यास करून त्यामध्ये समानता, उत्पादकता आणि काटकसरीच्या दृष्टीने अनेक बदल करण्यात आले. अर्थात हे बदल मर्यादित स्वरूपाचे होते. 1990-91 च्या दरम्यान भारतीय अर्थव्यवस्था अभूतपूर्व आर्थिक अरिष्टात सापडली. या अरिष्टातून मार्ग काढण्यासाठी त्यावेळचे पंतप्रधान श्री. पी. व्ही. नरसिंहराव आणि अर्थमंत्री डॉ मनमोहन सिंग यांनी खाजगीकरण, उदारीकरण आणि जागतिकीकरणावर आधारित नवीन आर्थिक धोरणाचा स्वीकार करून नवा आर्थिक सुधारणा कार्यक्रम हाती घेतला. या कार्यक्रमाला अनुरूप अशी कर व्यवस्था निर्माण करण्यासाठी आणि त्याबाबत शिझारशी सुचविण्यासाठी सरकारने डॉ. राजा चेलय्या यांच्या अध्यक्षतेखाली “कर सुधारणा समिती” (Tax Reform Committee) स्थापन केली. समितीने आपला अहवाल भारत सरकारला ऑगस्ट 1992 मध्ये सादर केला. या अहवालात सेवा क्षेत्रावर सेवा कर आकारण्याची शिफारस करण्यात आली होती. ही शिफारस करतांना चेलय्या समितीने सेवा क्षेत्राचे राष्ट्रीय उत्पन्नातील वाढते योगदान, सार्वजनिक खर्च

भागविण्यासाठी वाढीव महसूलाची गरज आणि कर व्यवस्थेचा पाया विस्तृत करणे इत्यादी बाबी विचारात घेतल्या. 1994 मध्ये चेलय्या समितीची शिफारस मान्य करून भारताचे तत्कालीन अर्थमंत्री डॉ. मनमोहन सिंग यांनी राज्य घटनेच्या 7 व्या अनुसूचीमधील केंद्र सूचीतील नोंद क्र. 97 नुसार राज्य सूची व सामायिक सूची यात सामाविष्ट नसलेल्या कोणत्याही बाबींवर कर लागू करण्याच्या व वसूल करण्याच्या केंद्र सरकारच्या अधिकाराचा वापर करून टेलिफोन, शेअर दलाल व आजीवन विमा या तीन सेवांवर पाच टक्के दराने ‘सेवा कर’ (Service Tax) हा नवीन अप्रत्यक्ष कर प्रथमतः लागू केला.

सेवा कराच्या आकारणीस आज 15 वर्षे पूर्ण होत आहे. या काळात राष्ट्रीय उत्पन्नातील सेवा क्षेत्राचे योगदान 42 टक्क्यांवरून 60 टक्क्यांपर्यंत वाढले. त्यामुळे सरकारने सेवा करापासून अधिकाधिक महसूल मिळविण्याच्या उद्देशाने करपात्र सेवांची संख्या आणि सेवा कर दरात वेळोवेळी वाढ केली. या पार्श्वभूमीवर शासनाची सेवा कराबाबतची उद्दीष्टे साध्य झाली किंवा नाही ? सेवा कराच्या स्वरूपात कोणते बदल झाले ? सेवा करापासून मिळणाऱ्या महसूलाची बदलती प्रवृत्ती कशी आहे ? इतर करांच्या तुलनेत सेवाकर महसूलाचे एकूण कर महसूलातील योगदान किती आहे ? सेवाकरापासून अधिक उत्पन्न मिळविण्यासाठी काही उपाययोजना सुचविता येतील का ? इत्यादी बाबींचा शोध घेण्याचा प्रयत्न प्रस्तुत लेखात केला आहे. विश्लेषणासाठी 1994-95 ते 2008-09 हा 15 वर्षांचा कालखंड विचारात घेतला आहे.

1.2 उद्दिष्टे आणि अभ्यास पध्दती

प्रस्तुत अभ्यासाची प्रमुख उद्दिष्टे पुढील प्रमाणे आहेत.

1. भारतातील सेवा कराचे स्वरूप, व्याप्ती व कर दरांमध्ये झालेल्या बदलांचा अभ्यास करणे.
2. सेवा करापासून मिळणाऱ्या महसूलातील बदलत्या प्रवृत्तीचे विवेचन करणे.
3. सेवा कर महसूलातील वाढ आणि निगम कर, प्राप्ती कर, उत्पादन शुल्क व सीमा शुल्क महसूलातील वाढ यांचा तुलनात्मक अभ्यास करणे.
4. सेवा कराची आकारणी, वसूली, उत्पन्न विनियोग व प्रशासन इत्यादींशी संबंधित समस्यांचा शोध घेणे.
5. सेवा कराबाबतच्या समस्या सोडविण्यासाठी व सेवाकराची प्रभावी अंमलबजावणी व्हावी यासाठी उपाययोजना सुचविणे.

अभ्यासाचे संपूर्ण विश्लेषण द्वितीय आकडेवारी व माहितीवर (Secondary Data) आधारित आहे. ही माहिती व आकडेवारी विविध शोध निबंध, संदर्भ ग्रंथ, नियतकालिके, वर्तमानपत्रे, शासनाचे संबंधित खात्याचे अहवाल, भारताचे आर्थिक सर्वेक्षण (Economic Surveys) रिझर्व बँकेची विविध प्रकाशने आणि भारत सरकारच्या संबंधित वर्षातील अर्थसंकल्पातून संकलित करण्यात आलेली आहे. सेवा कर आकारणी करतांना तसेच तो भरताना येणाऱ्या अडचणी व समस्या यासंबंधित माहिती सेवा कराची अंमलबजावणी करणारे अधिकारी, कर्मचारी, सेवा करदाते, कर सल्लागार आणि उपभोक्ते यांच्याशी चर्चा करून संकलित करण्यात आली आहे. तसेच

करपात्र सेवांची संख्या, सेवा करदात्यांची संख्या, सेवा करापासून प्राप्त महसूल, सेवा कर महसूलाची इतर करांच्या तुलनेत झालेली वाढ, एकूण कर महसूलातील सेवा कराचे योगदान ही निर्देशके (Indicators) आणि सरासरी (Average), शेकडेवारी (Percentages), पटीतील वाढ (Growth in eolds) व वार्षिक वृद्धि दराच्या (Annual Growth Rate) साहाय्याने वरील कालखंडातील आकडेवारीवर प्रक्रिया करून भारतातील सेवा कराचे मूल्यांकन करण्यात आले आहे.

1.3 सेवाकराचे स्वरूप आणि प्रशासन

“सेवा कर म्हणजे पर्यटन, बँकिंग, विमा, संगणक सेवा, दळणवळण सेवा, शेअर दलाल यासारख्या सेवांचा उपभोग घेणारे व पुरविणारे यांवर आकारण्यात येणारा कर होय” सेवा कर हा केंद्र सरकारच्या अधिकारातील कर असून तो सरकारने घोषित केलेल्या विविध सेवांसाठी घेतल्या जाणाऱ्या सेवा मूल्यावर आकारला जातो. हा कर सेवा दात्याने सेवा स्विकारणाऱ्याकडून वसूल करावयाचा असून तो सरकारकडे जमा करण्याची जबाबदारी सेवा देणाऱ्याची असते.

भारतात सेवा कर लागू करण्याच्या संदर्भात वेगळी अशी तरतूद नाही. राज्य घटनेतील केंद्र सूची (Union List) आणि राज्य सूची (State List) या दोन्ही मधून सेवांना कर आकारणीतून वगळण्यात आलेले दिसून येते, असे असले तरी केंद्र सूचीमधील नोंद क्रमांक 97 नुसार राज्य सूची (State List) आणि सामायिक सूचीत (Concurrent List) सामाविष्ट नसलेल्या

कोणत्याही बाबीवर कर लागू करण्याचा व वसूल करण्याचा अधिकार केंद्र सरकारला देण्यात आलेला आहे. या अधिकाराचा वापर करून केंद्र सरकारने 1994-95 पासून सेवा कर हा नवीन अप्रत्यक्ष कर आकारणीस सुरुवात केलेली आहे.

भारतीय राज्य घटनेतील अठ्ठ्याऐंशीवी सुधारणा अधिनियम 2003 ला राष्ट्रपतींची 15 जानेवारी 2004 रोजी मान्यता मिळाली. त्यानुसार भारतीय राज्य घटनेत "268 क" हे कलम सामाविष्ट करण्यात आले असून सेवा कराची आकारणी भारत सरकार करील आणि त्यापासून मिळणाऱ्या महसूलाची विभागणी संसदेकडून कायद्याद्वारे करण्यात येईल. असे स्पष्ट केले आहे. संसद पुढील दोन तत्वांद्वारे (Principles) सेवा कराची आकारणी व विभागणी करेल.

अ. काही सेवांवर केंद्र सरकार व काही सेवांवर राज्य सरकार कर आकारणी करेल.

ब. सेवा कर महसूलाची केंद्र व राज्य यात विभागणी भारत सरकारकडून वित्त आयोगाच्या शिफारशी नुसार करण्यात येईल.

अठ्ठ्याऐंशीवी सुधारणा अधिनियम 2003 ने भारतीय राज्य घटनेतील सातव्या अनुसूचीतील केंद्र सूचीत "92 ग" ही नोंद सामाविष्ट करून सेवा कराचा समावेश केंद्र सूचीत (Union List) करण्यात आलेला आहे.

सेवा कर हा अप्रत्यक्ष कर असल्यामुळे सेवा कराशी संबंधित सर्व प्रशासकीय बाबींचे नियमन व नियंत्रण केंद्रिय वित्त मंत्रालयांतर्गत महसूल विभागाच्या अधिकाराखालील केंद्रिय उत्पादन

शुल्क व सीमा शुल्क मंडळाकडून (Central Board of Excise and Customs - CBEC) केले जाते. या मंडळांतर्गत येणारे क्षेत्रिय उत्पादन शुल्क विभाग, इतर उत्पादन शुल्क आयुक्तालये आणि सेवा कर आयुक्तालये, स्थानिक कार्यालये यांतून सेवाकर आकारणी (Levy), वसूली (Collection) आणि इतर संबंधित बाबींविषयक काम केले जाते. याचबरोबर विशेषलेखा परीक्षण शाखा, कर चुकवेगिरी प्रतिबंधक शाखा याद्वारे कर चुकवेगिरी उघडकीस आणली जाते. केंद्र सरकारने 1997 मध्ये केंद्रिय उत्पादन शुल्क आणि सीमा शुल्क मंडळ व केंद्रिय उत्पादन शुल्क मुख्य आयुक्त यांच्यात समन्वय साधण्याच्या दृष्टीने 'सेवा कर महासंचालनालयाची' (Director General of Service Tax - DGST) मुंबई येथे स्थापना केली आहे.

1.4 सेवा कराची व्याप्ती

भारत सरकारने सेवा क्षेत्राचे राष्ट्रीय उत्पन्नातील वाढते योगदान विचारात घेऊन 1994-95 मध्ये हे क्षेत्र कराखाली आणण्याचा निर्णय घेतला. नंतरच्या काळात महसूलात वाढ करण्याच्या उद्देशाने नवनवीन सेवांना कर कक्षेत आणल्यामुळे सेवा कराची व्याप्ती आणि सेवाकर दात्यांच्या संख्येत (तक्ता क्र. 1) सतत वाढ होत गेली. 1994-95 ते 2008-09 या काळात सेवाकरात सामाविष्ट करण्यात आलेल्या सेवांच्या संख्येत 37 पटींनी (3 ते 111) तर सेवाकरदात्यांच्या संख्येत 233 पटींनी (3,943 ते 9,18,746) वाढ झाली. तसेच सेवा कराचे दर 5 टक्क्यांवरून 12 टक्क्यांपर्यंत वाढविण्यात आले. असे असले तरी सेवा क्षेत्राचे सध्याचे स्वरूप,

विकासाचा वेग आणि राष्ट्रीय उत्पन्नातील या क्षेत्राचे योगदान विचारात घेता सेवा कराखालील सेवांची संख्या कमी वाटते.

1.5 सेवा कराचा अपेक्षित आणि प्रत्यक्ष महसूल

सेवाकरापासून जास्तीत जास्त महसूल मिळविणे हे सेवाकर आकारणीचे प्रमुख उद्दिष्ट आहे ते साध्य करण्यासाठी शासन सतत प्रयत्नशील असते. तक्ता क्र. 2 मध्ये 1994-95 ते 2008-09 दरम्यान सेवा करापासून शासनाला किती महसूल मिळाला व या महसूलाची बदलती प्रवृत्ती कशी आहे याचे विवेचन केले आहे. त्यावरून 1994-95 यावर्षी सेवा करापासून सरकारला 407 कोटी रूपये महसूल प्राप्त झाल्याचे स्पष्ट होते. त्यानंतर 1998-99, 2002-03 आणि 2008-09 या वर्षात सेवा करापासून अनुक्रमे 1,957 कोटी रूपये, 4,122 कोटी

रूपये आणि 65,000 कोटी रूपये एवढा महसूल मिळाला. तसेच 1997-98, 2001-02, 2002-03 आणि 2003-04 या चार वर्षांचा अपवाद वगळता उर्वरित सर्व वर्षांमध्ये शासनाचे सेवा कर महसूलाचे उद्दिष्ट शत-प्रतिशत किंवा त्यापेक्षा जास्त प्रमाणात साध्य झाले. 1994-95 ते 2008-09 या संपूर्ण संदर्भ काळाचा विचार केला तर या काळात सेवा करापासून सरकारने 2,08,630 कोटी रूपये महसूल अपेक्षित केला होता. प्रत्यक्षात मात्र 2,17,081 कोटी रूपये म्हणजे 104.05 टक्के महसूल उपलब्ध झाला. म्हणजे संदर्भ काळात सेवाकरापासून सरकारला प्रतिवर्ष सरासरी 14,472 कोटी रूपये महसूल मिळाला असून महसूल वाढीचा प्रतिवर्ष सरासरी दर 43.36 टक्के इतका आहे.

तक्ता क्र. 1
भारतातील करपात्र सेवा, सेवा कराचे दर आणि सेवा कर दात्यांची संख्या
(1994 - 95 ते 2008-09)

अ. क्र.	वर्ष	करपात्र सेवांची संख्या	सेवा कराचे दर (%)	एकूण करपात्र सेवांची संख्या	सेवा करदात्यांची संख्या
1	2	3	4	5	6
1.	1994-95	3	5	3	3,943
2.	1995-96	0	5	3	4,866
3.	1996-97	3	5	6	13,982
4.	1997-98	9	5	15	45,991
5.	1998-99	11	5	26	1,07,479
6.	1999-00	0	5	26	1,15,495
7.	2000-01	0	5	26	1,22,326
8.	2001-02	15	5	41	1,87,577
9.	2002-03	11	5	52	2,32,048
10.	2003-04	8	8	60	4,03,856
11.	2004-05	15	10	75	7,44,988
12.	2005-06	9	10	84	8,06,585
13.	2006-07	15	12	99	9,18,746
14.	2007-08	7	12	106	उ. ना.
15.	2008-09	5	12	111	उ. ना.

टिप :- उ. ना., उपलब्ध नाही.

* 24/2/2009 पासून सरकारने सेवा कराचा दर 10 टक्के केला आहे.

स्रोत : भारत सरकार, वित्त मंत्रालय आर्थिक सर्वेक्षण 2006-07 आणि 2008-09, पृष्ठ क्र. 39 आणि 42.

तक्ता क्र. 2
सेवा करापासून मिळालेल्या महसूलाचा तपशील
(1994-95 ते 2008-09)

(कोटी रूपये)

अ. क्र.	वर्ष	सेवा करापासूनचा अपेक्षित महसूल (अर्थसंकल्पीय अंदाज)	सेवा करापासूनचा प्राप्त महसूल (प्रत्यक्ष)	प्राप्त महसूलाचे अपेक्षित महसूलाशी शेकडा प्रमाण	सेवाकर महसूलातील वार्षिक वाढ
1	2	3	4	5	6
1.	1994-95	407	407	100.00	-
2.	1995-96	600	862	143.66	111.80
3.	1996-97	970	1,059	109.17	22.85
4.	1997-98	2,150	1,586	73.76	49.76
5.	1998-99	1,867	1,957	104.82	23.40
6.	1999-00	2,000	2,128	106.40	08.73
7.	2000-01	2,200	2,613	118.77	22.80
8.	2001-02	3,600	3,302	91.72	26.36
9.	2002-03	6,026	4,122	68.40	24.83
10.	2003-04	8,000	7,891	98.63	91.43
11.	2004-05	14,150	14,200	100.35	79.95
12.	2005-06	17,500	23,055	131.74	62.36
13.	2006-07	34,500	37,598	108.97	63.00
14.	2007-08	50,200	51,301	102.19	36.44
15.	2008-09	64,460	65,000	100.83	26.70
	एकूण-	2,08,630	2,17,081	104.05	-
	सरासरी -	13,909	14,472	103.96	43.36

स्रोत :- भारत सरकार, वित्त मंत्रालय आर्थिक सर्वेक्षण 2006-07 आणि 2008-09 पृष्ठ क्र. 29 आणि 39.

1.6 करनिहाय महसूलातील वाढ

केंद्र सरकारला महसूल मिळवून देणाऱ्या विविध करांचा तपशील पाहिला तर त्यात निगम कर, प्राप्ती कर, सीमा शुल्क आणि उत्पादन शुल्क हे कर आघाडीवर असल्याचे दिसते या सर्व करांच्या तुलनेत सेवा कर महसूलात 1994-95 ते 2008-09 दरम्यान कशी वाढ झाली याची माहिती तक्ता क्र.3 मध्ये दिली आहे. शुल्कापासून 30,347 कोटी रूपये तर सेवा करापासून 407 कोटी रूपये इतका महसूल मिळाला. 2008-09 मध्ये त्यात अनुक्रमे 2,26,361 कोटी रूपये, 1,38,314 कोटी रूपये, 1,18,930 कोटी रूपये, 1,37,874 कोटी रूपये आणि 65,000 कोटी रूपये अशी वाढ झाली. 1994-95 ते 2008-09 मधील महसूल वाढीचा वेग पाहिला तर सेवा कर महसूलात सर्वात जास्त म्हणजे 15,870.51 टक्क्यांनी वाढ झाली. त्या खालोखाल निगम कर (1,537.80 टक्के), प्राप्ती कर (1,049.74 टक्के), उत्पादन शुल्क (354.32 टक्के) आणि सीमा शुल्काचा (343.95 टक्के) क्रमांक लागतो. म्हणजे 1994-95 ते 2008-09 दरम्यान सेवाकर महसूल सरासरी प्रतिवर्ष 1,058.03 टक्के, निगमकर महसूल 102.52 टक्के, प्राप्ती कर महसूल 69.98 टक्के, उत्पादन शुल्क महसूल 23.62 टक्के आणि सीमा शुल्क महसूल 22.93 टक्के असा वाढला. सर्व करांचा वर्षनिहाय महसूल वृद्धि दर पाहिला तरीही 1999-2000 चा अपवाद गळता उर्वरित सर्व वर्षांमध्ये सेवा कर महसूलाचा वार्षिक वृद्धि दर तुलनेने जास्त असल्याचे स्पष्ट होते.

1.7 एकूण कर महसूलातील शेकडा प्रमाण

1994-95 ते 2008-09 या काळात निगम कर, प्राप्ती कर, सीमा शुल्क आणि उत्पादन

शुल्काच्या तुलनेत सेवा करापासून मिळालेल्या महसूल वाढीचा दर जास्त असला (तक्ता क्र.3) तरी सेवाकर महसूलाचे एकूण कर महसूलातील योगदान मात्र कमी आहे. तक्ता क्र. 4 मधील आकडेवारीवरून ही बाब स्पष्ट होते. 1994-95 मध्ये निगम कर आणि प्राप्ती कराचा एकूण कर महसूलातील वाटा अनुक्रमे 14.97 टक्के आणि 13 टक्के इतका होता. 2008-09 मध्ये त्यात वाढ होऊन तो अनुक्रमे 35.35 टक्के आणि 19.52 टक्के इतका झाला. सीमा शुल्क आणि उत्पादन शुल्काचा एकूण कर महसूलातील वाटा संदर्भ काळात घटून तो 29.02 टक्के आणि 40.46 टक्क्यांवरून 2008-09 मध्ये 17.19 टक्के आणि 17.25 टक्के इतका कमी झाला. सेवा कर महसूलाच्या वाट्यात 1994-95 ते 2008-09 दरम्यान 0.44 टक्क्यांपासून 10.35 टक्क्यांपर्यंत वाढ झाली असली तरी वरील करांच्या तुलनेत हा वाटा कमी आहे. अभ्यास काळातील सरासरी प्रतिवर्ष महसूलातील वाटा पाहिला तरी ही निगम कर (22.26 टक्के), प्राप्ती कर (15.83 टक्के), सीमा शुल्क (23.72 टक्के) आणि उत्पादन शुल्काच्या (32.92 टक्के) तुलनेत सेवा कराचा वाटा अतिशय कमी (3.45 टक्के) असल्याचे दिसते.

तक्ता क्र. 3
सेवा कर महसूलातील वाढीची तुलनात्मक स्थिती
(1994-95 ते 2008-09)

(कोटी रुपये)

अ. क्र.	वर्ष	निगम कर महसूल	प्राप्ती कर महसूल	सीमा शुल्क महसूल	उत्पादन शुल्क महसूल	सेवा कर महसूल
1	2	3	4	5	6	7
1.	1994-95	13,821	12,030	26,789	30,347	407
2.	1995-96	16,487(19.29)	15,592(29.60)	35,757(33.47)	40,187(32.42)	2(111.80)
3.	1996-97	19,010(15.30)	18,843(20.85)	42,851(19.83)	45,008(12.00)	1,059(22.85)
4.	1997-98	21,860(15.00)	18,418(-2.25)	40,193(-6.20)	47,962(6.42)	1,586(49.76)
5.	1998-99	26,027(19.06)	20,678(12.27)	40,668(1.18)	53,246(11.00)	1,957(23.40)
6.	1999-00	30,692(17.92)	25,647(24.03)	48,419(19.06)	61,902(16.25)	2,128(08.73)
7.	2000-01	35,696(16.30)	31,764(23.85)	47,542(-1.81)	68,526(10.70)	2,613(22.80)
8.	2001-02	36,609(2.55)	32,004(0.75)	40,268(15.30)	72,555(5.87)	3,302(26.36)
9.	2002-03	46,172(26.12)	36,866(15.19)	44,852(11.38)	82,310(13.44)	4,122(24.83)
10.	2003-04	63,562(37.66)	41,387(12.26)	48,629(8.42)	90,774(10.28)	7,891(91.43)
11.	2004-05	82,680(30.07)	49,268(19.04)	57,611(18.47)	99,125(9.20)	14,200(79.85)
12.	2005-06	1,01,277(22.49)	63,629(29.14)	65,067(12.94)	1,11,266(12.20)	23,055(62.35)
13.	2006-07	1,44,318(42.49)	75,093(18.00)	86,327(32.73)	1,17,613(5.74)	37,598(63.07)
14.	2007-08	1,92,911(33.67)	1,02,644(36.68)	1,04,119(20.61)	1,23,611(5.10)	51,301(36.44)
15.	2008-09	1,26,361(17.33)	1,38,314(34.75)	1,18,930(14.22)	1,37,874(11.53)	65,000(26.70)
1994-95 ते 2008-09 या कालखंडातील शेकडा वाढ (%)		1,537.80	1,049.74	343.95	354.32	15,870.51
1994-95 ते 2008-09 या कालखंडातील वार्षिक सरासरी वाढ (%)		102.52	69.98	22.93	23.62	1,058.03

टीप :- कंसातील आकडे मागील वर्षांच्या तुलनेत शेकडा वाढ दर्शविताने.

स्रोत :- भारत सरकार, वित्त मंत्रालय, विविध वर्षांचे अर्थसंकल्प व आर्थिक सर्वेक्षण.

तक्ता क्र. 4

केंद्र सरकारच्या एकूण कर महसूलात निरनिराळ्या करांचे योगदान
(1994-95 ते 2008-09)

(टके)

अ. क्र.	वर्ष	निगम कर	प्राप्ती कर	सीमा शुल्क	उत्पादन शुल्क	सेवा कर	इतर कर	एकूण
1	2	3	4	5	6	7	8	9
1.	1994-95	14.97	13.00	29.02	40.46	0.44	2.11	100.00
2.	1995-96	14.82	14.00	32.14	36.13	0.77	2.14	100.00
3.	1996-97	14.76	14.63	33.27	34.95	0.82	1.57	100.00
4.	1997-98	15.57	13.23	28.87	34.45	1.13	6.75	100.00
5.	1998-99	18.09	14.38	28.28	37.02	1.36	0.87	100.00
6.	1999-00	17.86	14.93	28.19	36.04	1.23	1.75	100.00
7.	2000-01	18.92	16.84	25.20	36.33	1.38	1.33	100.00
8.	2001-02	19.57	17.10	21.52	38.78	1.76	1.27	100.00
9.	2002-03	21.34	17.04	20.73	38.05	1.90	0.94	100.00
10.	2003-04	25.00	16.27	19.11	35.68	3.10	0.84	100.00
11.	2004-05	27.11	16.15	18.69	32.50	4.65	0.90	100.00
12.	2005-06	27.66	17.34	17.77	30.37	6.29	0.57	100.00
13.	2006-07	30.47	15.85	18.23	24.83	7.94	2.68	100.00
14.	2007-08	32.52	17.30	17.55	20.83	8.64	3.16	100.00
15.	2008-09	35.35	19.52	17.19	17.25	10.35	0.34	100.00
	सरासरी	22.26	15.83	23.72	32.92	3.45	1.82	100.00

स्रोत :- भारत सरकार, वित्त मंत्रालय, विविध वर्षांचे अर्थसंकल्प आणि आर्थिक सर्वेक्षण.

1.8 सेवाकराच्या समस्या

सेवा कर हा भारतातील एक महत्त्वाचा कर असला तरी या कराची अंमलबजावणी करतांना अनेक समस्या निर्माण होतात. त्यात प्रामुख्याने प्रशासकीय समस्या, सेवा करदाते आणि

उपभोक्त्यांच्या समस्या इत्यादींचा समावेश होतो.

त्यातील निवडक समस्या पुढीलप्रमाणे आहेत.

1. भारतात सेवा कर आकारणीस सुरुवात होऊन आज 15 वर्षे पूर्ण झालेली आहेत. तरी देखील सेवाकरासंदर्भात स्वतंत्र कायदा करण्यात आलेला

नाही. स्वतंत्र कायदा अस्तित्वात नसल्याने अनेक कायदेशीर प्रश्न निर्माण होतात. तसेच सेवा कर वसूली, निर्धारण आणि आकारणी करतांना प्रशासकीय यंत्रणेसमोर अनेक समस्या निर्माण होतात.

2. भारताच्या स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्नातील सेवा क्षेत्राचे योगदान सध्या 52 टक्क्यांपेक्षा अधिक आहे. परंतु सेवा करापासून प्राप्त होणाऱ्या महसूलाचे एकूण कर महसूलातील योगदान पाहिल्यास ते अपेक्षेपेक्षा कमी म्हणजे 10.35 टक्के एवढेच आहे.

3. सेवा कर हा अप्रत्यक्ष कर आहे. हा कर सरकारने घोषित केलेल्या विविध सेवांसाठी घेतल्या जाणाऱ्या सेवामूल्यावर आकारला जातो. तो सेवादात्याने सेवा स्वीकारणाऱ्याकडून वसूल करावयाचा असून सरकारकडे जमा करण्याची जबाबदारी सेवा देणाऱ्याची असते. परंतु सेवा स्वीकारणारे ग्राहक स्वीकारलेल्या सेवेचे बिल घेत नाहीत. कारण सेवामूल्यावर सेवा कर द्यावा लागणार आहे व त्यामुळे आपले नुकसान होईल असे ग्राहकांना वाटते. परिणाम स्वरूप अशा व्यवहारांची कागदोपत्री नोंद होत नाही आणि प्रशासनाला सेवा कर वसूलीचे निर्धारित उद्दिष्ट साध्य करण्यात अडचणी येतात.

4. सेवा कर हा सर्वांना एकच दराने द्यावा लागतो. श्रीमंत, मध्यम वर्गीय किंवा गरीब असा भेदभाव येथे केला जात नाही. परंतु त्यामुळे मध्यम वर्गीय आणि गरीब उपभोक्त्यांवर सेवा करांचा जास्त भार पडतो. सामाजिक न्यायाच्या दृष्टीने ही बाब योग्य मानली जात नाही.

5. सेवा कराची रक्कम संबंधित सेवेच्या मूल्यात भार

सामान्य उपभोक्त्यांना सहन करावा लागतो. तसेच सर्व म्हणजे चैनीच्या सेवा, सुख सोयीच्या सेवा आणि जीवनावश्यक सेवांवर एकाच दराने सेवा कर आकारला जातो.

6. सेवा कराचा समावेश केंद्र सूचीत (88 वी घटना दुरुस्ती) असल्याने केंद्र सरकारकडून सेवा कराची आकारणी केली जाते. राज्य सरकार सेवांवर कर आकारणी करू शकत नाही. त्यामुळे केंद्र सरकार आणि राज्य यांच्यातील वित्तीय असमतोलात आणखी वाढ होण्याची शक्यता आहे.

1.9 उपाययोजना

सेवा करापासून अधिक उत्पन्न मिळविण्यासाठी, प्रशासकीय यंत्रणेचे कार्य कार्यक्षमपणे होण्यासाठी आणि सेवा करदाते व उपभोक्ते यांना भेडसावणाऱ्या समस्या - प्रश्नांची सोडवणूक व्हावी यासाठी पुढील उपाययोजना सुचविता येतील.

1. भारतीय सेवा कराला स्वतंत्र असे कायद्याचे अधिष्ठान नाही. तो अर्थकायदा 1994 चा एक भाग म्हणून अस्तित्वात आहे. त्यामुळे सेवा कराशी संबंधित अनेक न्यायालयीन प्रकरणे प्रलंबित आहेत. तसेच अमंलबजावणी संदर्भात अनेक कायदेशीर अडचणी येतात. हे लक्षात घेऊन स्वतंत्र सेवा कर कायदा करण्यात यावा.

2. सेवा क्षेत्राचे स्थूल देशांतर्गत उत्पादनातील योगदान वाढत असल्याने आणि इतर करांच्या तुलनेत कर महसूलातील सेवा कराचे योगदान अपेक्षेपेक्षा कमी असल्याने ते वाढविण्यासाठी सरकारने नवनवीन सेवांवर कर आकारणी करून सेवा कराची व्याप्ती वाढवावी.

3. सेवा कराची व्याप्ती वाढवित असतांना सरकारने सर्वसामान्य व्यक्ती, लहान व्यापारी इत्यादींवर लक्ष केंद्रित न करता उच्च उत्पन्न गट व मोठ्या व्यापारी वर्गावर लक्ष केंद्रित करावे. म्हणजे अप्रत्यक्ष कर अधिक न्यायपूर्ण बनविता येतील.

4. आज सर्व सेवांसाठी सेवा कर हा सारख्याच दराने आकारला जातो. पण त्याची झळ सर्वसामान्य नागरिकांना बसते. म्हणून सेवा कर दराचे दोन किंवा तीन स्तरात विभाजन करावे. असे केल्यास सर्वसामान्य नागरिकांना त्याची झळ कमी प्रमाणात बसून उच्च वर्गीयांकडून जास्त प्रमाणात महसूल प्राप्त करता येईल.

5. सेवा कराचा विस्तार करीत असताना शिक्षण, आरोग्य यासारख्या सरकारकडून पुरविल्या जाणाऱ्या गुणात्मक स्वरूपाच्या सेवांवर करआकारणी करू नये. म्हणजेच जीवनावश्यक व इतर आवश्यक सेवा करमुक्त ठेवाव्यात.

6. सेवा कराचा समावेश घटना दुरुस्ती करून सामायिक सूचीत (Concurrent List) करण्यात यावा. यामुळे 1 एप्रिल 2010 पासून लागू होणाऱ्या वस्तु आणि सेवा कराची (Goods and Service Tax - GST) अंमलबजावणी सुलभ होईल आणि घटक राज्यांना देखील सेवांवर कर आकारणीचा अधिकार मिळेल. त्यामुळे केंद्र व राज्ये आणि राज्यांराज्यांतील वित्तीय असमतोल दूर होण्यास मदत होईल.

समारोप

थोडक्यात, सेवा क्षेत्र हे भारतातील सध्याचे सर्वात जास्त वेगाने विकसित होणारे क्षेत्र असून राष्ट्रीय उत्पन्नातील त्याचे योगदान दिवसेंदिवस वाढत आहे. त्यामुळे सेवांवर कर आकारणीचा सरकारचा निर्णय योग्य आहे. 1994-95 मध्ये सेवा कराची आकारणी सुरू केल्यापासून या कराच्या स्वरूप व

व्याप्ती मध्ये आमूलाग्र बदल झाले आहेत. या करा द्वारे अधिकाधिक महसूल मिळविण्यासाठी शासन प्रयत्नशील आहे. या प्रयत्नांना काही प्रमाणात यश मिळाले असले तरी सेवा क्षेत्राच्या राष्ट्रीय उत्पन्नातील योगदानाच्या तुलनेत सेवाकर महसूलातील वाढ अल्प आहे. तसेच एकूण कर महसूलातील सेवा कराचा वाटा देखील अल्प आहे. सेवा कराची आकारणी आणि वसूली करणाऱ्या यंत्रणेतील दोष आणि इतर प्रस्थापित समस्यांमुळे सेवाकरापासून अपेक्षित महसूल प्राप्त होत नाही. म्हणून सरकारने सर्व दोष व समस्यांचे निवारण करून विचारपूर्वक व योग्य पध्दतीने सेवा कराची आकारणी केली तर सेवा कराबाबत शासनाच्या असणाऱ्या अपेक्षा पूर्ण होण्यास निश्चितच मदत होईल.

संदर्भ सूची

1. Govindrao, M. (October 20, 2001) : Taxing Services : Issues and Strategy, Economic and Political Weekly, Vol. XXXVI, No. 42, pp. 3999 - 4006.
2. रारावीकर, यशवंत (एप्रिल - जून 2002) : सेवाकर स्वरूप आणि परिणाम, अर्थसंवाद, खंड 26, अंक 1, पृष्ठ क्र. 11-18.
3. Sharma, M. N. (March 15, 2007) : Service Tax : Impact on Real Estate Sector, Southern Economist, Vol. 45, No. 22, p. 16.
4. Ministry of Finance, Govt. of India (2008) : Economic Survey 2007-08, Oxford University Press, New Delhi, pp. 38-39.
5. Singhanian, Vinod and Singhanian, Monika (2008) : Income Tax Including Service Tax / Vat, Taxman Publication (P.) Ltd., New Delhi, pp. 822-830.

शेतमजुरांचा प्रश्न : भारतीय शेतीपुढील एक नवे आव्हान

हिरालाल वामन चव्हाण
गृहविज्ञान महिला महाविद्यालय,
जळगाव. मो. 9423915646

उपोद्घात :

भारत कृषीप्रधान देश आहे. भारतीय ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचा शेती हाच आधार स्तंभ आहे. भारताच्या आर्थिक विकासात शेतीचा सहभाग अत्यंत महत्त्वाचा आहे. सन 2007-08 मध्ये. स्थूल देशांतर्गत उत्पादनात शेतीचा वाटा 17.8 टक्के होता. तर देशाच्या निर्यातीत शेतीचा वाटा 12.2 टक्के होता. भारतीय अर्थव्यवस्थेतील जवळपास 52 टक्के रोजगार शेती व्यवसायातूनच निर्माण होतो. 70 टक्के भारतीय जनता प्रत्यक्ष अप्रत्यक्षपणे उपजिविकेसाठी शेतीवरच विसंबून असते. देशाच्या 111 कोटी लोकांची अन्नाची समस्या शेतीव्यवसायच सोडवितो. देशातील अनेक मोठ्या उद्योगांना साखर, कापड, ज्यूट, कागद, तेल गिरण्या व आदी प्रक्रिया उद्योगांना शेतीतूनच कच्चा माल पुरवला जातो. तर अनेक मोठ्या उद्योगातून उत्पादीत पक्क्या मालाला शेती व्यवसायातूनच प्रत्यक्ष अप्रत्यक्षपणे मागणी प्राप्त होते. उदा:- रासायनिक खत उद्योग, कृषी यंत्रे व अवजारांचे उद्योग, कृषी व्यवसायात गुंतवलेल्या लोकांची औद्योगिक क्षेत्रात तयार होणाऱ्या उपभोग्य वस्तूंना असणारी मागणी. अशाप्रकारे अर्थव्यवस्थेत शेतीला अतिशय महत्त्वाचे स्थान आहे.

स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर योजना काळात शेती विकासासाठी अनेक प्रयत्न झालेत मात्र शेती व्यवसायासमोरील प्रश्न सुटू शकले नाहीत उलट प्रामुख्याने जागतिकीकरणानंतर अनेक नवी आव्हाने उभी राहिली. पाणी पुरवठ्याचा प्रश्न, शेती पतपुरवठ्याचा प्रश्न, अल्प उत्पादकतेचा प्रश्न, हवामानातील बदलाचा परिणाम, शेतमालाच्या किंमतीचा प्रश्न, शेती विभाजन व

अपखंडनाचा प्रश्न, कृषी वीज पुरवठ्याचा प्रश्न, शेती आदानांच्या सातत्याने वाढणाऱ्या किंमती व त्यामुळे उत्पादन खर्चात झालेली वाढ, कर्जबाजारीपणामुळे होणारी शेतकऱ्यांची आत्महत्या. असे अनेक प्रश्न असतानाच शेतमजुरांच्या तुटवड्याचे एक नवे आव्हान भारतीय शेतीपुढे उभे राहिले आहे. प्रस्तुत शोध निबंधात संकलीत केलेल्या प्राथमिक स्वरूपाच्या माहितीच्या आधारावर या समस्येचे स्वरूप, कारणे आणि त्यावरील उपाय योजनांवर प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

प्रस्तुत शोध निबंधाचे महत्त्व किंवा उपयुक्तता:-

उपरोक्त निबंधातील हे संशोधन अत्यंत महत्त्वाचे आहे. नियोजन काळात कृषी विकासासाठी सरकारी पातळीवर अनेक प्रयत्न झालेत व आजही कृषी विकास हा एक प्रमुख उद्देश डोळ्यांसमोर ठेऊनच सरकार आपले धोरण राबवत आहे. परंतु तरीही वर नमूद केल्याप्रमाणे शेतीव्यवसायासमोर अनेक प्रश्न आहेत. जागतिकीकरणानंतर तर शेती अत्यंत बिकट अवस्थेतून वाटचाल करताना दिसून येते. त्यातच एक नवी समस्या निर्माण झाली आहे. आणि ती म्हणजे 'शेतमजुरांचा तुटवडा' या समस्येकडे अजून सरकारचे तसेच नियोजनकारांचे लक्ष गेलेले नाही. शेतकऱ्यांसमोर मात्र हा एक गंभीर प्रश्न निर्माण झाला असून याचे दूरगामी परिणाम शेती व्यवसायावर आणि शेतकऱ्यांच्या आर्थिक स्थितीवर होणार आहेत. त्यामुळे या प्रश्नाकडे सरकार नियोजनकार, संशोधक, अभ्यासक यांचे

वेळीच लक्ष वेधणे अत्यंत गरजेचे आहे. जेणेकरून विविध व्यासपीठावर या समस्येवर साधक बाधक चर्चा होऊन ही समस्या हाताबाहेर जाण्याअगोदरच त्यावर उपाय योजना करणे शक्य होईल. जी शेतकरी, शेतमजूर व या समस्येशी संबंधित प्रत्येक घटकाला मार्गदर्शक तसेच उपयुक्त ठेल.

प्रस्तुत शोध निबंधाची उद्दिष्ट्ये :-

प्रस्तुत शोध निबंधासाठी पुढील उद्दिष्ट्ये निश्चित करण्यात आलेली आहेत.

- 1) शेतमजुरांच्या संख्यात्मक व गुणात्मक पुरवठ्याचा अभ्यास करणे.
- 2) शेतमजुरांच्या तुटवड्याची कारणे शोधून त्यावर उपाय सुचविणे.
- 3) शेतमजुरांच्या तुटवड्यामुळे निर्माण झालेल्या समस्यांचा शोध घेऊन त्यावर उपाययोजना सुचविणे.
- 4) प्रस्तुत प्रश्नाकडे सरकार, नियोजनकार, संशोधक, अभ्यासक आदींचे लक्ष वेधणे.

प्रस्तुत शोध निबंधाची गृहीतके :-

उपरोक्त शोध निबंध पुढील गृहीतकांवर आधारलेला आहे.

- 1) शेतीव्यवसायात काम करणाऱ्या शेतमजुरांचा पुरवठा कमी होत असून त्यामुळे शेतमजुरांचा तुटवडा भासू लागला आहे. जास्त वेतन देऊनही शेतीकाम करण्यास लोक तयार होत नाहीत.
- 2) सरकारच्या राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना, दारिद्र्य निर्मूलनाच्या अन्य योजना, शिक्षण आणि इतर क्षेत्रात निर्माण होत असलेल्या रोजगाराच्या संधी यांचा शेतमजुरांच्या पुरवठ्यावर परिणाम होत आहे.

3) शेतमजुरांच्या तुटवड्यामुळे शेतमजुरीच्या दरात वाढ होत असून त्यामुळे शेतीच्या उत्पादन खर्चात वाढ झाली आहे.

माहिती संकलन :-

प्रस्तुत विषयाचा अभ्यास करण्यासाठी प्राथमिक व द्वितीयक अशा दोन पद्धतीने माहिती गोळा करण्यात आली. प्राथमिक स्वरूपाच्या माहितीसाठी प्रश्नावली, मुलाखत, आणि निरीक्षण या तंत्राचा वापर करण्यात आला. शेतकरी आणि शेतमजुरांसाठी स्वतंत्र प्रश्नावली तयार करण्यात आली. व त्या निवड केलेल्या घटकांकडून भरून घेण्यात आल्या. तसेच काही निवडक शेतकरी आणि शेतमजुरांच्या मुलाखती व प्रतिक्रिया जाणूनही माहिती मिळवण्यात आली. याबरोबरच द्वितीयक स्रोताचाही आधार प्रस्तुत संशोधनासाठी घेण्यात आला असून यात प्रकाशित अशा लिखित साहित्याचा आधार घेतला आहे.

अभ्यास व विश्लेषण पद्धती :-

प्रस्तुत विषय अभ्यासण्यासाठी व्यष्टी अध्ययन पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे. निबंध लेखनाची मर्यादा लक्षात घेऊन संकलित सामुग्रीच्या आधारे विश्लेषण करून निष्कर्ष, कारणे आणि उपाय या स्वरूपात विषयाची मांडणी करण्यात आली आहे.

नमूना निवड :-

प्राथमिक स्वरूपाची माहिती संकलित करण्याकरिता नमूना निवड पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला. त्यासाठी जळगाव शहरालगतच्या ग्रामीण परिसरातील वेगवेगळ्या ठिकाणच्या शेती व्यवसायाशी संलग्न 30 शेतकरी

आणि 30 शेतमजुर असे एकूण 60 कुटुंबांची यादृच्छिक नमुना पद्धतीने निवड करून माहिती गोळा करण्यात आली.

शेतमजुराचा अर्थ :-

शेतमजुराची निश्चित व्याख्या करणे सोपे नसले तरी काही तज्ज्ञांनी शेतमजुराचा अर्थ स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केला आहे. 1950-51 मधील शेतमजुर चौकशी समितीच्या मते 'जे वेतनावर पीक घेण्यासाठीच्या कार्यात सहभागी होतात त्यांना शेतमजूर म्हणतात' तसेच जे 50 टक्के किंवा त्यापेक्षा अधिक दिवस दैनिक मजुरीवर शेतात काम करतात त्यांना शेतमजूर म्हणतात. थोडक्यात, शेतात काम करण्यासाठी ज्यांना तात्पुरते किंवा विशिष्ट कालावधीसाठी वेतन देऊन कामावर ठेवले जाते. त्यांना शेतमजूर म्हणतात.

भारतातील शेतमजुरांचे स्वरूप :-

शेतमजूर हा शेती व्यवसायातील एक महत्त्वाचा घटक आहे. लोकसंख्येत वेगाने झालेली वाढ, इतर क्षेत्रात रोजगाराचा अभाव, निरक्षरता आदी कारणांमुळे स्वातंत्र्यप्राप्ती नंतर शेतमजुरांच्या संख्येत वेगाने वाढ झाल्याचे दिसून येते. भारतातील शेतमजुरांची एकूण संख्या, त्यांना मिळणारे उत्पन्न, त्यांचे राहणीमान आदि बाबतीत निश्चित आकडेवारी अथवा माहिती उपलब्ध नाही. 1960 मध्ये झालेल्या शेतमजुरांच्या सर्वेक्षणात ग्रामीण भागातील 25 टक्के कुटुंबे शेतमजुरांची असल्याचे आढळून आले आहे. नॅशनल कमिशन ऑन रुरल लेबरने 1987-88 मध्ये ग्रामीण कुटुंबापैकी 30.7 टक्के कुटुंबे शेतमजुरांची असल्याचे नमूद केले आहे.

शेतमजुरीच्या दरात भारतात समानता दिसून येत नाही. बहुतांशी राज्यात किमान वेतनापेक्षाही कमी दराने शेतमजुरांना कामावर ठेवले जाते. भारतीय शेतमजूर दारिद्र्य रेषेखाली जीवन जगतात. पिढ्यानपिढ्या शेतमजुरी करूनही आर्थिक, सामाजिक व शैक्षणिक दृष्टीने मागे राहिलेला शेतमजुरांचा हा मोठा वर्ग रोजगारासाठी इतर क्षेत्राकडे वळू लागला आहे. लोकसंख्येचा अतिरिक्त भार पेलणाऱ्या व्यवसायाला शेतमजूर शोधण्याची वेळ आली आहे.

अभ्यासातील निष्कर्ष - कारणे - समस्या आणि उपाय :-

प्रस्तुत विषयाच्या संदर्भात प्राप्त केलेल्या माहितीवरून निघालेले निष्कर्ष, त्यामागील कारणे, निर्माण झालेल्या समस्या व त्यावरील उपाय खाली नमूद केल्याप्रमाणे आहेत.

निष्कर्ष :-

- 1) शेतमजुरांचे वेगवेगळे प्रकार पडतात. जमीनधारक शेतमजूर, शेतजमीन नसणारे केवळ मोल मजुरी करणारे बिन खातेदार शेतमजूर, रोजंदारीने काम करणारे शेतमजूर, उक्ते किंवा अंगावर काम घेऊन काम करणारे शेतमजूर व शेतकऱ्यांशी करारबद्ध असलेले ज्याला ग्रामीण भाषेत सालदार म्हणतात असे शेतमजूर.
- 2) शेतमजुरांमध्ये स्वतःची थोडीफार शेतजमीन असणाऱ्या खातेदार जमीन धारक शेतमजुरांचे प्रमाण सर्वाधिक असते. प्रस्तुत अभ्यास हे प्रमाण निवड केलेल्या 30 पैकी 18 म्हणजे 60 टक्के होते. तर 40 टक्के शेतमजूर बिन खातेदार होते ज्यांच्याकडे स्वतःच्या मालकीची जमीन नव्हती.

वारसा हक्काने मिळालेली थोडीफार शेतजमीन करून शेतमजुरी अथवा इतर काम करणे हाच खातेदार मजुरांचा प्रमुख व्यवसाय असतो.

3) बिन खातेदार शेतमजुरांमध्ये मागासवर्गीय लोकांचे प्रमाण सर्वाधिक म्हणजे 75 टक्के होते. मोलमजुरी हेच या वर्गातील लोकांच्या उत्पन्नाचे एकमेव साधन असल्याचे दिसून आले.

4) शेतमजुरांमध्ये स्त्रियांचे प्रमाण अधिक असते. प्रस्तुत अभ्यासात हे प्रमाण 63.3 टक्के दिसून आले. निवड केलेल्या 30 शेतमजुरांमध्ये 19 स्त्रिया होत्या.

5) शेतकऱ्यांशी वार्षिक करार करून शेतमजुरी म्हणजे सालदारकी करणाऱ्या शेतमजुरांचे प्रमाण अत्यंत कमी असून हे प्रमाण दिवसेंदिवस कमी होत असल्याचे दिसून आले. प्रस्तुत अभ्यासात 30 पैकी केवळ 5 म्हणजे 16.66 टक्के लोकच सालदारकी करत होते. निवड केलेल्या 30 शेतमजुरांपैकी 20 म्हणजे 66.66 टक्के शेतमजुरांनी पूर्वी सालदारकी करत असल्याचे नमूद केले. तर निवड केलेल्या 30 म्हणजे सर्व शेतकऱ्यांनी पूर्वी त्यांच्याकडे किमान एकतरी सालदार होता असे नमूद केले असून प्रस्तुत माहिती संकलीत करते समयी 30 पैकी केवळ 13 म्हणजे 43.33 टक्के शेतकऱ्यांकडेच सालदार कामाला होते. सालदारकी करणाऱ्या लोकांचे प्रमाण 50 टक्क्यांपेक्षा अधिक प्रमाणात कमी झाल्याचे ही आकडेवारी दर्शविते.

6) रोजंदारीने काम करणाऱ्यांपेक्षा उक्ते किंवा अंगावर काम घेऊन सामूहिक काम करणाऱ्या शेतमजुरांचे प्रमाण जास्त असते. प्रस्तुत नमुना

पहाणीत 30 पैकी 21 म्हणजे 70 टक्के मजूर सामूहीक जमावात काम करणारे होते. मात्र ही स्थिती प्रामुख्याने कृषी हंगामातच अधिक असते. इतर वेळी शेती कामाची उपलब्धता कमी असल्याने अशा वेळी रोजंदारीने काम करत असल्याचे बहुतांशी शेतमजुरांनी नमूद केले.

7) बहुतांशी शेतमजूर अकुशल व अशिक्षित असतात. निवड केलेल्या 30 शेतमजुरांमध्ये 22 म्हणजे 73.33 टक्के मजूर अशिक्षित व अकुशल होते. शेतमजूर व शेतकरी अशिक्षित असले तरी त्यांच्यातील 60 टक्के कुटुंबातील मुले मुली शिकत असल्याचे किंवा शिकून नोकरी अथवा शेतमजुरी व्यतिरिक्त इतर ठिकाणी कार्य अथवा स्वतःचा छोटा मोठा व्यवसाय करित असल्याचे दिसून आले.

8) शेतीकामापेक्षा इतर कामे करण्यास जास्त प्राधान्य दिले जाते. इतर संधी उपलब्ध नसल्यास शेती कामाचा पर्याय निवडला जातो. निवड केलेल्या शेतमजुरांपैकी 70 टक्के शेतमजुरांनी शेतीकामाला नापसंती दर्शविली.

9) शेतमजुरी आणि सालदारकीच्या दरात पाच वर्षात मोठी वाढ झाल्याचे दिसून आले. सन 2009-10 च्या चालू कृषी हंगामात स्त्रियांचा आणि पुरुषांचा दैनिक मजुरीचा सरासरी दर अनुक्रमे 80 व 100 रुपये होता. तर सन 2009-10 या वर्षातील वार्षिक सालदारकीचे दर 28000 ते 30000 रुपये असल्याचे निदर्शनास आले. 5-6 वर्षापूर्वी शेती हंगामातील शेतमजुरीचे दैनिक दर स्त्री व पुरुषांचे अनुक्रमे 30 व 40 रुपयांच्या आसपास तर सालदारांचे वार्षिक साल 14000 ते

16000 च्या दरम्यान होते असे नमुना शेतकरी व शेतमजुरांनी नमूद केले आहे. शेतमजुरी आणि सालदारांच्या दरात या काळात दुपटीपेक्षा अधिक वाढ झाल्याचे दिसून येते.

10) शेती हंगामात मजुरीचे दर किमान दरापेक्षाही जास्त मिळत असले तरी शेतमजुरीतून वार्षिक सरासरी किमान वेतनही मिळत नसल्याचे दिसून येते. कारण कृषी हंगामाव्यतिरिक्त इतर कालावधीत मजुरीचे दर कमी असतात बऱ्याचदा कामाअभावी घरीच बेकार बसावे लागते.

11) निवड केलेल्या 30 पैकी 25 म्हणजे 83.33 टक्के शेतमजुरांनी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेत नाव नोंदणी केल्याचे नमूद केले. शेतीकामापेक्षा हे लोक रोजगार हमी योजनेतील कामाला अधिक महत्त्व देतात.

12) नमुना निवड केलेल्या सर्व 30 शेतकऱ्यांनी प्रामुख्याने कृषी हंगामात मजुरांची अधिक टंचाई भासते, जास्त मजुरी देऊनही मजूर मिळत नाहीत, त्यामुळे शेतीकामे वेळेवर होत नाहीत, खर्चतर वाढतोच शिवाय पिकांचेही नुकसान होत असल्याचे प्रकषनि नमूद केलेले आहे.

13) सालदार न मिळणे ही सगळ्यात मोठी समस्या आहे. सालदार किंवा वार्षिक कराराने शेतमजूर न मिळणे ही सगळ्यात गंभीर समस्या असल्याचे सर्वच शेतकरी नमूद करतात. सालदार नसल्याने उद्या शेतीकामाला कोणी मिळेल की नाही याविषयी अनिश्चितता असते. आजतरी काही प्रमाणात जुने लोक सालदारकी किंवा शेतीकाम करण्यास तयार होतात परंतु नव्या पिढीतील एकही तरुण सालदारकी करण्यास तयार होत नाही. रोजंदारीनेही

शेतीकाम करण्यास ते सहज तयार होत नाहीत. त्यामुळे पुढे हा मोठा प्रश्न निर्माण होणार असून शेतीव्यवसायच अडचणीत येईल अशी भिती नमुना शेतकऱ्यांनी व्यक्त केलेली आहे.

14) मोठे सदन बागायतदार शेतकरी सोडल्यास बहुतांशी शेतकरी शेती व्यवसाय करण्याच्या मानसिकतेत नाहीत. शेतमजुरांच्या समस्येबरोबरच शेतीव्यवसायातील अनेक प्रश्न व अडचणी यामुळे शेतकरी या व्यवसायाला कंटाळले आहेत. एक पारंपारिक व्यवसाय म्हणून नाईलाजास्तव तो करावा लागतो. मुलांना या व्यवसायात न अटकवता त्यांना शिकवून आमचीही मुले शिक्षक, डॉक्टर, इंजिनीअर, उद्योजक व्हावीत असे वाटत असल्याचे बहुतेक सर्वच शेतकरी शेतमजुरांचे म्हणणे होते.

15) शेतकऱ्यांना जास्तीची मजुरी देणे परवडत नाही. तर शेतमजुरांचे अधिक मजुरी मिळूनही भागत नाही अशा द्विधा स्थितीत शेतीव्यवसाय असतो.

कारणमीमांसा :-

शेतमजुराचा तुटवडा हा एक नवा प्रश्न शेतकऱ्यांसमोर निर्माण झाला आहे. हा प्रश्न प्रामुख्याने कृषी हंगामात म्हणजे साधारणतः जून ते नोव्हेंबर या सहा महिन्यांच्या कालावधीतच तीव्र स्वरूपात निर्माण होत असल्याचे उपरोक्त अभ्यासात दिसून आले. या समस्येमुळे इतरही प्रश्न निर्माण झाले असून त्यामागे पुढील प्रमुख कारणे जबाबदार असल्याचे आढळून आले.

1) शेतमजुरांच्या मागणी पुरवठ्यातील असमतोल:- निवड केलेल्या शेतकऱ्यांकडे 70

टक्के शेती कोरडवाहू होती. ही शेती पूर्णपणे निसर्गाच्या पाण्यावरच अवलंबून असते. त्यामुळे पावसाळयात कोरडवाहू आणि बागायती अशी सर्व शेती लागवडीखाली आणली जाते. सर्वत्र एकदाच शेतीच्या कामाला सुरुवात झाल्याने शेतमजुराची मागणी मोठ्या प्रमाणात वाढते. मात्र त्या प्रमाणात शेतमजुराचा पुरवठा नसल्याने तुटवडा निर्माण होतो.

2) जमीनधारक शेतमजुरांची स्वतःची शेती कामे:- प्रस्तुत अभ्यासात जमीनधारक खातेदार शेतमजुरांचे प्रमाण 60 टक्के असल्याचे दिसून आले आहे. असे शेतमजूर आपल्याकडे असणाऱ्या शेतीची कामे आटोपल्याशिवाय दुसऱ्याच्या शेतावर कामाला जात नसल्याने शेतमजुरांच्या पुरवठ्यावर मर्यादा येते.

3) सामाजिक प्रतिष्ठा :- शेतीकाम सामाजिक दृष्ट्या प्रतिष्ठेचे मानले जात नाही. शेतीकाम करणाऱ्यांना बऱ्याचदा समाजात हीन वागणूक दिली जाते. मुले मुलींच्या बाबतीत विवाह जमण्यासही काही समाजामध्ये अडचणी येत असल्याचे काहीनी नमूद केले आहे. परिणामी नवीन पिढीतील तरुण वर्ग शेतीकाम करण्यास नाखूष असतो.

4) शिक्षण :- अलीकडे सर्वत्र शिक्षणाचा प्रसार झाला आहे. शेतकरी शेतमजुरांची मुलेही शिकून पुढे जाऊ लागली आहेत. इतरांप्रमाणे पारंपारिक शेतीकामाऐवजी आपल्या मुलांनीही शिकून पुढे जावे अशी शेतकरी शेतमजुरांचीही इच्छा असते. अशा सुशिक्षित तरुणांना एकदा शिक्षण घेतल्यानंतर शेतीकाम करणे अप्रतिष्ठेचे तसेच

अपमानास्पद वाटते. त्यामुळे ते शेतीकामाकडे वळत नाहीत.

5) सुरक्षितता व सोयी सवलती :- शेतीव्यवसाय असुरक्षित मानला जातो. ऊन, थंडी, वारा, पाऊस तसेच रात्री बेरात्री शेतीकाम करावे लागते. इतर नोकरी, व्यापार, व्यवसायात मात्र असे धोके नसतात. शिवाय अनेक सवलती, सुविधा, सुट्ट्या, कामाची निश्चित वेळ, भविष्यकालीन तरतुदी आदि फायदे मिळतात. त्यामुळे शेतीकामाशिवाय इतर काम करणे केंव्हाही फायद्याचेच असल्याचे नमुनाधारक नमूद करतात.

6) शेतीतील रोजगारांचे हंगामी स्वरूप :- जवळपास 70 टक्के कोरडवाहू असल्याचे प्रस्तुत अभ्यासात दिसून आले आहे. त्यामुळे शेतीत बाराही महिने रोजगाराच्या संधी नसतात. काम मिळेलच याची खात्री नसते. अशा अनिश्चित व्यवसायात काम करण्यापेक्षा रोजगाराची हमी असलेल्या क्षेत्राकडे लोक वळतात.

7) अल्प वेतन :- कृषी हंगामात जास्त मजुरी मिळत असली तरी वर्षभराचा विचार करता मिळणारी सरासरी मजुरी अतिशय कमी असते. ज्यातून शेतमजुरांना मुलभूत गरजाही पूर्ण करणे शक्य होत नाही. परिणामी अधिक वेतनाच्या अथवा उत्पन्नाच्या अपेक्षेने लोक इतर क्षेत्राकडे वळतात.

8) इतर क्षेत्रातील रोजगाराच्या वाढत्या संधी:- नवीन आर्थिक धोरण व सुधारणांमुळे व्यापार, उद्योग, वाहतूक, सेवा, शिक्षण व आदी क्षेत्राचा विकास आणि विस्तार वेगाने होऊ लागला आहे. त्यामुळे अनेक नवनवीन रोजगाराच्या आणि

स्वयं रोजगाराच्या संधी निर्माण होऊ लागल्याने नवीन पिढी शेतीकडे पाठ फिरवू लागली आहे.

9) शासकीय योजना व सवलतींचा परिणाम:- प्रस्तुत अभ्यासात जवळपास सर्वच नमुना धारक शेतमजूर कोणत्या ना कोणत्या शासकीय योजनेचा लाभ घेत असल्याचे दिसून आले. 83.33 टक्के शेतमजुरांनी रोजगार हमी योजनेत नाव नोंदविले होते. या योजनेतील किमान वेतन व रोजगाराची हमी आणि कामाच्या ठिकाणी मिळणाऱ्या सुविधा सवलतीमुळे शेतमजूर या योजनांकडे विशेष आकर्षित होत असल्याचे दिसून आले. दारिद्र्य निर्मूलनाच्या अन्य योजनांचाही लाभ ते घेत होते. स्वस्त धान्य दुकानातून सरकारी दरात मिळणाऱ्या उपभोग्य वस्तूचा लाभ घेत असल्याचे सर्वच नमुना शेतमजुरांनी नमूद केले आहे. या योजनामुळे उदरनिर्वाहाची सहज सोय होत असल्याने ते शेतीकामाकडे दुर्लक्ष करतात.

10) कामाचे स्वातंत्र्य :- वार्षिक कराराने सालदार म्हणून किंवा रोजंदारीने काम करताना शेतमजूर शेतमालकाचा बांधलेला असतो. त्यावर शेतमालकाचे नियंत्रण असते. शेतमालकाच्या मर्जीप्रमाणे काम करावे लागते. वेळेचे बंधन पाळावे लागते. त्यामुळे सालदार किंवा रोजंदारीने काम करण्यापेक्षा अंगावर उक्ते काम घेऊन आपल्या मर्जी प्रमाणे काम करण्यालाच शेतमजूर प्राधान्य देतात. त्यामुळे रोजाने विशेषतः सालदार मिळणे कठीण झाले आहे.

11) शेतमजूर मिळवण्यासाठी स्पर्धा :- कृषी हंगामात एकत्रच शेतीकामे आल्याने आपापले शेतीकाम वेळेवर उरकून घेण्यासाठी

शेतकऱ्यांमध्येच मजूर मिळविण्यासाठी स्पर्धा सुरु होते. प्रसंगी अधिक मजुरीचे अमिषही दाखविले जाते. या संधीचा लाभ मजूर वर्ग घेतो. परिणामी मजुरीचे दर वाढतात.

12) नागरीकरण :- शिक्षण, रोजगार, व्यापार, उद्योग आदी कारणांमुळे ग्रामीण भागातील अनेक लोक शहरात स्थलांतरीत होतात. गावात न राहता गावाजवळील तालुका किंवा जिल्ह्याच्या ठिकाणी राहून शेती करणारेही अभ्यासात दिसून आले. एकदा शहरात रहाण्याची सवय झाल्यावर किंवा शहरी संस्कृतीशी सतत संपर्क आल्यावर लोक शहरांकडेच आकर्षित होतात. त्यांना शेती व शेतमजुरीत रस राहत नाही.

13) महिला बचत गट :- शेतीकामात महिलांचा सहभाग बराच जास्त असतो. अलीकडे खेडोपाळी महिला बचत गटांची स्थापना होऊ लागली आहे. महिलांच्या सबलीकरणाच्या व कल्याणाच्या दृष्टीने ही योजना निश्चितच उपयुक्त आहे. मात्र शेतमजुरांची संख्या कमी होण्याचे ते एक कारण आहे.

समस्या किंवा परिणाम :-

कृषी हंगामात शेतमजुरांची उणीव निर्माण झाल्याने कृषी क्षेत्रावर विपरीत परिणाम होऊन पुढील समस्या निर्माण झाल्या आहेत.

1) योग्य वेळी मजूर न मिळाल्याने शेतीकामे वेळेवर होत नाहीत पूर्व मशागत, पेरणी, निंदणी, टुपणी, विरळणी, कोळपणी आदी अंतर व बाह्य मशागतीची कामे वेळेवर न झाल्याने पिकांची वाढ व उत्पादन क्षमतेवर विपरीत परिणाम होऊन उत्पादनात घट होते.

2) मजुरांअभावी बऱ्याचदा शेतातील तण योग्यवेळी काढले जात नाही. त्यामुळे पिकांपेक्षाही तण मोठे होऊन पिकांची नासाडी होते. खते व किटकनाशकांचा लाभ पिकांऐवजी तणालाच होतो. त्यामुळे तण अधिक वाढून बऱ्याचदा पीके वाया जातात. असे तण काढायला खर्चही अधिक येतो.

3) पीके वाया गेल्यास अथवा उत्पादन कमी आल्यास मशागत, बियाणे, खते, किटकनाशके आदींवर केलेला खर्चाचा भार शेतकऱ्यांच्या डोक्यावर बसतो.

4) मजुरांअभावी वेळेवर न झालेली कामे उशीरा केल्याने वेळ व मजुरीचा खर्च अधिक वाढतो. मजुरांची मागणी वाढल्याने मजुरीचे दरही वाढतात. एकंदरीत उत्पादनाचा खर्च वाढतो.

5) वार्षिक कराराने सालदार मिळत नसल्याने शेतकऱ्यांची कामे खोळंबतात. मजुरांबाबत अनिश्चितता असते. ठराविक कामे सालदाराशिवाय होत नाहीत. उदा. रात्री व पहाटे मजुरांची देखभाल त्यांना चारा पाणी, गोदामची साफसफाई आदी.

6) जास्त मजुरी देऊनही किमान दिलेल्या मजुरीइतके कामही मजूर करत नसल्याचे बहुतेक सर्व नमुना निवड केलेल्या शेतकऱ्यांनी नमूद केले. उशीरा येणे, वेळ घालवणे, लवकर जाणे ह्या नित्याच्या बाबी झाल्या असून प्रसंगी मजूर व मालक वर्गात अशा कारणाने भांडणे अथवा संघर्षही होतात.

7) विहीरींना पुरेसे पाणी नसल्याने तसेच विजेचा नियमित पूर्ण दाबाने पुरवठा होत नसल्याने पिकांना

वेळेवर पाणी देण्याच्या दृष्टीने रात्री बेरात्री शेतात जावे लागते. अशावेळी जास्त मजुरी देऊनही मजूर तयार होत नाहीत. वेळेवर पाणी न मिळाल्याने पीके जळतात.

8) वेळेवर पुरेसे मजूर न मिळाल्यास बऱ्याचदा तयार झालेले पीकही हातात येत नाही. पीके एकाच वेळी तयार झाल्यास पिकांची तोडणी, कापणी, मळणी यासाठी मजूर मिळत नाहीत. त्यामुळे पिकांचे नुकसान होते. विशेषतः मूग, उडीद, तीळ, चवळी, ज्वारी, बाजरी ही पिके शेतातच सडण्याची किंवा गळून पडण्याची भिती असते. अनेक शेतकऱ्यांनी स्वतःवर असा प्रसंग आल्याचे नमूद केले. पीक तयार करण्यास उशीर झाल्यास ते वेळेवर विकणेही शक्य होत नाही.

9) वेळेवर मजूर न मिळाल्यामुळे बऱ्याचदा शेत न पेरता तसेच पडीक सोडावे लागते. काही वेळा मजुरीचा खर्च न परवडण्यासारखा वाटल्यास शेत तसेच सोडून द्यावे लागत असल्याचेही शेतकऱ्यांनी नमूद केले.

10) शेती व्यवसायात काम करणारे शेतमजूर व शेतकरी प्रामुख्याने अकुशल, अशिक्षित असतात. शेती संदर्भात विशेष ज्ञान त्यांनी संपादन केलेले नसते. आधुनिक शेतीतंत्राची माहिती त्यांना नसते. शेतमजुरांमध्ये बहुतांशी स्त्रिया असतात अवजड काम करण्याची त्यांच्यात क्षमता नसते. त्या ठराविक कामेच करू शकतात. या सर्व बाबींचा कृषी उत्पादन क्षमतेवर तसेच कामाच्या दर्जावर विपरीत परिणाम होतो.

11) उत्पादन खर्चात वाढ होत गेली उत्पादन आणि उत्पादन क्षमतेत मात्र अपेक्षित वाढ होऊ

शकली नसल्याने शेतकरी कर्जबाजारी होऊन प्रसंगी आत्महत्येस प्रवृत्त होतो.

उपाय :

शेती व्यवसायातील शेतमजुरांचा प्रश्न सोडवण्यासाठी पुढील उपाय उपयुक्त ठरतील.

1) शेतमजुरांना किमान वेतन आणि रोजगाराची हमी : यासाठी शेतीव्यवसायाचे हंगामी स्वरूप अर्थात निसर्गावरील अवलंबित्व कमी करणे अत्यंत आवश्यक आहे. यासाठी बाराही महिने शेती करता येईल या दृष्टीने सिंचनाच्या सुविधा निर्माण केल्या पाहिजे. ज्यामुळे शेतीव्यवसायातील अनिश्चितता कमी होईल. शेतमजुरांना बाराही महिने रोजगाराची हमी राहिल. शिवाय कृषी उत्पादन पर्यायाने शेतकऱ्याचे उत्पन्न वाढेल. त्यातून ते मजुरांना अधिक मजुरीही देऊ शकतील.

2) रोजगार हमी योजनेतून शेतमजुरांचा पुरवठा : सरकारने कष्टाचे काम करू इच्छिणाऱ्या, स्वताःहून काम न मिळवू शकणाऱ्या ग्रामीण भागातील बेकार व गरजू अकुशल व्यक्तींना उत्पादक रोजगार उपलब्ध करून देण्यासाठी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना लागू केली आहे. सदर योजना राबवण्यासाठी वेगळी कामे हाती घेण्यापेक्षा या योजनेमार्फतच शेतकऱ्यांना शेतमजुरांचा पुरवठा करावा. काम न करता मोबदला देण्यापेक्षा किंवा नको ती अनावश्यक कामे करण्यापेक्षा हा मार्ग सरकार, शेतकरी व शेतमजुरांनाही फायद्याचा ठरेल.

3) रोजगार हमी योजनेचा कालावधी व क्षेत्र : सरकारने रोजगार हमी योजना शेती हंगामात राबवू नये. साधारणतः मार्च ते मे या कालावधीतच ही

योजना राबवावी. तसेच ज्या भागात रोजगाराच्या संधीच नाहीत असाच भाग प्राधान्याने निवडावा. शेतीकामे उपलब्ध असणाऱ्या ठिकाणी ती राबविण्यात येऊ नये. किंवा शेतमजुरांचा पुरवठा होईल अशी नवी योजना आणावी.

4) स्थानिक पातळीवर हंगामी रोजगाराच्या संधी:- शेतीत बारमाही रोजगार नसल्याने रोजगाराच्या शोधात शेतमजूर इतरत्र स्थलांतरित होतात यावर उपाय म्हणून. बेरोजगारीच्या काळात स्थानिक पातळीवर त्यांना तात्पुरत्या रोजगाराच्या संधी उपलब्ध होतील असे व्यवसाय सुरु करावेत.

5) कृषी विषयक शिक्षण :- देशात शेती हा प्रमुख व्यवसाय असताना आपल्या अर्थव्यवस्थेचा तो आधारस्तंभ असताना कृषी विषयक शिक्षणाविषयी अनास्था दिसून येते. ज्या प्रमाणात मेडीकल, इंजीनिअरींग आदि महाविद्यालये सुरु करण्याचा सपाटा सुरु आहे तेवढेच दुर्लक्ष कृषी शिक्षणाकडे आहे. कृषी हा विषय शाळा व महाविद्यालयांमधून आवश्यक करण्यात यावा. कृषी शाळा, महाविद्यालये, विद्यापीठे स्थापन करण्यात यावीत. यामुळे शेतीबद्दल आकर्षण निर्माण होईल. तो एक प्रतिष्ठेचा उद्योग समजला जाईल, शेतीला नुसता संख्यात्मक श्रम पुरवठा न होता गुणात्मक श्रम पुरवठा होऊ लागेल. आधुनिक पद्धतीने शेती करणे शक्य होईल. कृषी उत्पादन क्षमता वाढण्यास मदत होईल.

6) शेतकऱ्यांना नुकसान भरपाई :- विविध कारणाने शेतकऱ्यांचे वारंवार नुकसान होते. त्याची योग्य पद्धतीने दखल घेऊन सरकारने वेळोवेळी नुकसान भरपाई द्यावी.

7) शेतमजुरांना विशेष सवलती सुविधा :- शेतमजुरांची आर्थिक स्थिती सुधारण्यासाठी बेघर शेतमजुरांना अत्यल्प दरात घरासाठी जागा ते बांधण्यासाठी अल्पदरात अर्थसहाय्य, त्यांच्या मुलांना मोफत कृषी शिक्षण त्यासाठी विशेष शिष्यवृत्ती आदि सवलती द्याव्यात.

8) शेतमजुरांची आयात :- ज्या भागात शेतमजुरांचा तुटवडा आहे त्या भागातील शेतकऱ्यांनी शेतमजूर बेकार असलेल्या ठिकाणाहून त्यांची आयात करावी त्यांना राहण्यासाठी शेतातच विनामूल्य निवाऱ्याची व्यवस्था करावी. शासनाने अशा मजुरांना स्थानिक लोकांप्रमाणेच विविध शासकीय लाभ द्यावेत. म्हणजे हा प्रश्न सुटण्यास बऱ्यापैकी मदत होईल.

9) बेकायदेशीर व्यवहारांवर नियंत्रण :- ग्रामीण भागात मटका, जुगार, गावठी दारू आदि बेकायदेशीर व्यवहार चालतात. अनेक गरीब लोक व सुशिक्षित बेकार तरुणही याच्या आहारी गेलेले दिसून येतात. आपले मजुरीचे उत्पन्न अशा बाबींवर खर्च करतात हे व्यवहार नष्ट करण्यासाठी सरकार बरोबरच गावकऱ्यांनीही पुढाकार घेतला पाहिजे. जेणेकरून असा अनावश्यक खर्च कमी होईल. शिवाय अशा व्यवहारांच्या नादी लागलेले लोक शेतमजुरीसाठी उपलब्ध होतील.

10) शेतीला प्रतिष्ठा :- अनेक सुशिक्षित तरुण गावात रिकामे फिरतात मात्र शेती कामाला जात नाहीत. शेतीकाम त्यांना कमीपणाचे वाटते. भारताच्या सर्वांगीण विकास शेतीशिवाय शक्य नाही. शेतीच आपल्या अर्थव्यवस्थेचा आधारस्तंभ आहे. या व्यवसायात काम करणे प्रतिष्ठेचे

समजावे. आपण कृषी प्रधान देशाचे नागरीक आहोत हा अभिमान बाळगून, कृषीक्रांती घडून आणण्यासाठी हातभार लावला पाहिजे.

11) नियमित पूर्ण दाबाने वीज पुरवठा :- वारंवार खंडीत होणारा विजेचा पुरवठा, लोड शेडींग, कमी दाबाने होणाऱ्या वीज पुरवठ्यामुळे वारंवार जळणारे इलेक्ट्रीक पंप यामुळे शेतकऱ्यांवर खर्चाचा बोझा बसतो. शासनाने किमान ठरवून दिलेल्या वेळेत तरी नियमित पूर्ण दाबाने पुरवठा करण्याची व्यवस्था करावी.

12) एकमेकांच्या हिताचा विचार :- शेतकरी आणि शेतमजूर यांनी एकमेकांच्या हिताचा विचार केला पाहिजे. शेतमजुरांना किमान मजुरी मिळेल याचा विचार शेतकऱ्यांनी केल्यास व किमान मिळालेल्या मजुरीइतकेतरी काम करण्याची जबाबदारी शेतमजुरांनी पार पाडल्यास दोघांनाही फायद्याचे ठरेल.

13) सामूहीक शेती :- शेतकऱ्यांचा शेतीवर मालकी हक्क कायम ठेऊन सामूहीक शेती करणे उत्तम उपाय ठरेल, यामुळे शेती नियोजनाबरोबरच शेतमजुरांचा प्रश्नही सोडवता येईल.

14) सरकारी योजनांचे नियोजन :- सरकारच्या योजनांवर आक्षेप नाही. योजना चांगल्या व आवश्यकही आहेत. मात्र त्यांची सांगड कृषी क्षेत्राशी घातली पाहिजे. महिला बचत गटाच्या कामाचे नियोजन करून, त्यातून शेतीकाम किंवा कृषी उद्योग चालवून त्याचा शेतीव्यवसाय यावर होणारा विपरीत परिणाम टाळता येईल.

15) रचनात्मक बदल :- ही समस्या व्यक्तीगत पातळीवर सोडवता येणार नाही. त्यासाठी

रचनात्मक बदल करावा लागेल. गाव पातळीपासून जिल्हा व राष्ट्रीय पातळीपर्यंत समन्वय घडवून आणल्यास हा प्रश्न सुटण्यास निश्चितच मदत होईल.

थोडक्यात आधीच अनेक समस्यांनी ग्रासलेल्या शेतकऱ्यांसमोर मजुरांची टंचाई हे एक नवे आव्हान उभे राहिले आहे. शेतमजुरांची स्थितीही अत्यंत हालाखीची आहे. निवडक मोठे व श्रीमंत शेतकरी वगळता सर्वसामान्य शेतकरी व शेतमजूर आज शेती करण्याच्या मानसिकतेत नाहीत. दोघांच्याही समस्यांचा गांभीर्याने विचार करण्याची गरज आहे. अन्नधान्याची टंचाई व त्याच्या भाववाढीवर चिंता व्यक्त करताना, मा. राष्ट्रपती प्रतिभाताई पाटील यांनी भारतीय प्रजासत्ताकाच्या हीरक महोत्सवी सोहळ्याच्या पूर्वसंध्येला देशवासीयांना संबोधित करताना आज दुसऱ्या हरित क्रांतीच्या दिशेने त्वरीत पावले उचलण्याची गरज असल्याचे म्हटले आहे. याचा अत्यंत गांभीर्याने विचार करण्याची गरज आहे. ग्रामीण भाग सुजलाम् सुफलाम् करावयाचा असेल, शेतमजुरांच्या तुटवड्याच्या मुद्याकडे दुर्लक्ष करून चालणार नाही. शेती क्षेत्राकडे दुर्लक्ष करून नुसत्या औद्योगीकरणाच्या नादात राहिल्यास, शेती व्यवसाय अडचणीत येईल. याचा शेतीशी संबंधित उद्योग व्यापार व सेवा क्षेत्रावरही अनिष्ट परिणाम होऊन शेतीवर आधारलेली संपूर्ण अर्थव्यवस्थाच अडचणीत येईल.

जमीन सुधार आणि नागपूर विभागातील अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमाती- पी.एच.डी. प्रबंधाचा सारांश

गौतम खु. कांबळे
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख,
डॉ.आंबेडकर महाविद्यालय,
दीक्षाभूमी, नागपूर.

(संशोधकाने डॉ. श्रीनिवास विष्णू खांदेवाले, नागपूर यांच्या मार्गदर्शनाखाली मीन सुधार आणि नागपूर विभागातील अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमाती' या विषयावर रा. तु. म. नागपूर विद्यापीठाची पी.एच.डी. पदवी प्राप्त केली आहे. त्या पीएच.डी. प्रबंधाचा हा सारांश.)

देशातील ग्रामीण क्षेत्रातील आर्थिक, सामाजिक असमानता दूर करण्याच्या दृष्टिकोनातून भारत सरकारने जमीन सुधार कार्यक्रम सुरु केला व त्याच्या अंमलबजावणीची जबाबदारी राज्य सरकारवर सोपविली. त्याला आता जवळपास पन्नास वर्षे होत आहेत. या कार्यक्रमातील बरेचसे लाभार्थी कूळ व भूमिहीन शेतमजुरांच्या रुपाने अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमाती आढळून येतात. ते आजही पूर्वीप्रमाणे साधनहीन व वंचित समाज घटक म्हणूनच ओळखले जातात. या कार्यक्रमाचा मागील पन्नास वर्षात त्यांचा रोजगार, शिक्षण, जमीन मालकी, उत्पन्नाचे वितरण व आर्थिक सक्षमता प्रदान करणाऱ्या इतर घटकांवर कोणते व किती परिणाम होत आहेत हे अभ्यासण्याच्या दृष्टीने प्रस्तुत विषय पीएच.डी. च्या संशोधन अध्ययनासाठी घेण्यात आला.

ज्यावेळी देशात जमीन सुधार कार्यक्रम सुरु झाला, त्यावेळी त्याची प्रमुख उद्दिष्ट्ये खालीलप्रमाणे होती -

1. शासन व जमीन कसणाऱ्या कुळांच्यामध्ये असलेल्या मध्यस्थांचे उच्चाटन.
2. कुळांना संरक्षण देणे, भूमिहीन कुळे व अल्पधारकांना जमीन उपलब्ध व्हावी म्हणून सहकारी किंवा वैयक्तिक पातळीवर निर्बंध टाकणे.

समजावे. आपण कृषी प्रधान देशाचे नागरीक आहोत हा अभिमान बाळगून, कृषीक्रांती घडून आणण्यासाठी हातभार लावला पाहिजे.

11) नियमित पूर्ण दाबाने वीज पुरवठा :- वारंवार खंडीत होणारा विजेचा पुरवठा, लोड शेडींग, कमी दाबाने होणाऱ्या वीज पुरवठ्यामुळे वारंवार जळणारे इलेक्ट्रीक पंप यामुळे शेतकऱ्यांवर खर्चाचा बोझा बसतो. शासनाने किमान ठरवून दिलेल्या वेळेत तरी नियमित पूर्ण दाबाने पुरवठा करण्याची व्यवस्था करावी.

12) एकमेकांच्या हिताचा विचार :- शेतकरी आणि शेतमजूर यांनी एकमेकांच्या हिताचा विचार केला पाहिजे. शेतमजुरांना किमान मजुरी मिळेल याचा विचार शेतकऱ्यांनी केल्यास व किमान मिळालेल्या मजुरीइतकेतरी काम करण्याची जबाबदारी शेतमजुरांनी पार पाडल्यास दोघांनाही फायद्याचे ठरेल.

13) सामूहिक शेती :- शेतकऱ्यांचा शेतीवर मालकी हक्क कायम ठेऊन सामूहिक शेती करणे उत्तम उपाय ठरेल, यामुळे शेती नियोजनाबरोबरच शेतमजुरांचा प्रश्नही सोडवता येईल.

14) सरकारी योजनांचे नियोजन :- सरकारच्या योजनांवर आक्षेप नाही. योजना चांगल्या व आवश्यकही आहेत. मात्र त्यांची सांगड कृषी क्षेत्राशी घातली पाहिजे. महिला बचत गटाच्या कामाचे नियोजन करून, त्यातून शेतीकाम किंवा कृषी उद्योग चालवून त्याचा शेतीव्यवसाय यावर होणारा विपरीत परिणाम टाळता येईल.

15) रचनात्मक बदल :- ही समस्या व्यक्तीगत पातळीवर सोडवता येणार नाही. त्यासाठी

रचनात्मक बदल करावा लागेल. गाव पातळीपासून जिल्हा व राष्ट्रीय पातळीपर्यंत समन्वय घडवून आणल्यास हा प्रश्न सुटण्यास निश्चितच मदत होईल.

थोडक्यात आधीच अनेक समस्यांनी ग्रासलेल्या शेतकऱ्यांसमोर मजुरांची टंचाई हे एक नवे आव्हान उभे राहिले आहे. शेतमजुरांची स्थितीही अत्यंत हालाखीची आहे. निवडक मोठे व श्रीमंत शेतकरी वगळता सर्वसामान्य शेतकरी व शेतमजूर आज शेती करण्याच्या मानसिकतेत नाहीत. दोघांच्याही समस्यांचा गांभीर्याने विचार करण्याची गरज आहे. अन्नधान्याची टंचाई व त्याच्या भाववाढीवर चिंता व्यक्त करताना, मा. राष्ट्रपती प्रतिभाताई पाटील यांनी भारतीय प्रजासत्ताकाच्या हीरक महोत्सवी सोहळ्याच्या पूर्वसंध्येला देशवासीयांना संबोधित करताना आज दुसऱ्या हरित क्रांतीच्या दिशेने त्वरीत पावले उचलण्याची गरज असल्याचे म्हटले आहे. याचा अत्यंत गांभीर्याने विचार करण्याची गरज आहे. ग्रामीण भाग सुजलाम् सुफलाम् करावयाचा असेल, शेतमजुरांच्या तुटवड्याच्या मुद्याकडे दुर्लक्ष करून चालणार नाही. शेती क्षेत्राकडे दुर्लक्ष करून नुसत्या औद्योगीकरणाच्या नादात राहिल्यास, शेती व्यवसाय अडचणीत येईल. याचा शेतीशी संबंधित उद्योग व्यापार व सेवा क्षेत्रावरही अनिष्ट परिणाम होऊन शेतीवर आधारलेली संपूर्ण अर्थव्यवस्थाच अडचणीत येईल.

3. कुळांना जमिनीचा मालकी हक्क मिळविण्यासाठी सक्षम करण्याच्या दृष्टीने सुविधा पुरविणे.

जमीन सुधाराचे प्रयोजनच जमिनीच्या अधिकारातील सुलभता, कुळांना संरक्षण व जमीन वितरण हे होते. जमीन सुधारामध्ये मनुष्य आणि जमीन यांच्यातील संबंधांचे नियोजन आणि संस्थापक आधारावरील पुनर्गठन अभिप्रेत असते. म्हणजेच सामाजिक न्यायाच्या दृष्टीने जमिनीच्या मालकी हक्कांचे पुनर्वितरण, जमिनीच्या महत्तम वापराच्या दृष्टीने बदल, कुळांच्या परिस्थितीत सुधारणा होण्यासाठी केलेले उपाय या सर्वांचा जमीन सुधार या संकल्पनेत होतो.

ग्रामीण समाजाचा दर्जा आणि संधी यांची समानता मिळवून देण्यासाठी शेती पद्धतीमधील शोषण आणि सामाजिक अन्याय यांना वाव देणारे घटक दूर करणे हे जमीन सुधारणाचे उद्दिष्ट आहे. या अनुषंगाने भारतातील जमीन सुधार कार्यक्रमाची खालील उद्दिष्टे निश्चित होतात.

1. शोषणविरहीत समाज रचना
2. सामाजिक न्याय प्रस्थापित करणे.
3. कसेल त्याची जमीन
4. शेती क्षेत्राचा विकास - त्यासाठी जमीन कसण्याची शाश्वती, जमिनीचे एकत्रीकरण, कुळांना जमीन मालक बनण्याची संधी हे उपाय केले जातात.
5. शेतीच्या उत्पन्नाच्या वितरणात समानता आणणे.
6. शेतीमधील रोजगारात वाढ घडवून स्थैर्य आणणे.

7. जमिनीच्या सुदृढ व्यवस्थापनासाठी पोषक अशी रचना निर्माण करणे.

8. जमीन कसणारा वर्ग व सरकार यांच्यामध्ये असणारा परोपजिवी वर्ग दूर करून प्रत्यक्ष संबंध प्रस्थापित करणे. याकरिता नागपूर महसूल विभागातील सर्व म्हणजेच वर्धा, नागपूर, भंडारा, गोंदिया, चंद्रपूर व गडचिरोली हे सहा जिल्हे अभ्यास क्षेत्र म्हणून निवडण्यात आले.

जमीन सुधार कार्यक्रमाचे हे एक सुक्ष्म अध्ययन आहे. देशातील विविध प्रदेशात व राज्यात जमीन सुधार कार्यक्रम अंमलात आणण्यासाठी जी विविध कायदे पद्धती व कायदे आहेत; जवळपास तसेच कायदे या भागात देखील आहेत. त्यामुळे या अध्ययनात देशाचे प्रतिबिंब सुद्धा काही प्रमाणात दिसू शकते.

अध्ययनाची उद्दिष्टे :-

1. नागपूर महसूल विभागातील जमीन सुधारणांच्या प्रगतीचा आढावा घेणे.
2. नागपूर महसूल विभागातील जमीन सुधार कार्यक्रमाच्या अंमलबजावणीतील अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमातींच्या आर्थिक स्थितीचा आढावा घेणे.
3. भारतीय संविधानाच्या विशिष्ट मार्गदर्शक तत्वातील अनुच्छेद 23 नुसार अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमातींची नागपूर महसूल विभागातील प्रगतीचा आढावा घेणे व अनुच्छेद 46 नुसार या समाज घटकांच्या आर्थिक संरक्षणाच्या स्थितीचा आढावा घेणे.
4. नागपूर महसूल विभागातील जमीन सुधार कार्यक्रमाच्या कमी प्रगतीसाठी कारणीभूत

3. कुळांना जमिनीचा मालकी हक्क मिळविण्यासाठी सक्षम करण्याच्या दृष्टीने सुविधा पुरविणे.

जमीन सुधाराचे प्रयोजनच जमिनीच्या अधिकारातील सुलभता, कुळांना संरक्षण व जमीन वितरण हे होते. जमीन सुधारामध्ये मनुष्य आणि जमीन यांच्यातील संबंधांचे नियोजन आणि संस्थापक आधारावरील पुनर्गठन अभिप्रेत असते. म्हणजेच सामाजिक न्यायाच्या दृष्टीने जमिनीच्या मालकी हक्कांचे पुनर्वितरण, जमिनीच्या महत्तम वापराच्या दृष्टीने बदल, कुळांच्या परिस्थितीत सुधारणा होण्यासाठी केलेले उपाय या सर्वांचा जमीन सुधार या संकल्पनेत होतो.

ग्रामीण समाजाचा दर्जा आणि संधी यांची समानता मिळवून देण्यासाठी शेती पद्धतीमधील शोषण आणि सामाजिक अन्याय यांना वाव देणारे घटक दूर करणे हे जमीन सुधारणाचे उद्दिष्ट आहे. या अनुषंगाने भारतातील जमीन सुधार कार्यक्रमाची खालील उद्दिष्टे निश्चित होतात.

1. शोषणविरहीत समाज रचना
2. सामाजिक न्याय प्रस्थापित करणे.
3. कसेल त्याची जमीन
4. शेती क्षेत्राचा विकास - त्यासाठी जमीन कसण्याची शाश्वती, जमिनीचे एकत्रीकरण, कुळांना जमीन मालक बनण्याची संधी हे उपाय केले जातात.
5. शेतीच्या उत्पन्नाच्या वितरणात समानता आणणे.
6. शेतीमधील रोजगारात वाढ घडवून स्थैर्य आणणे.

। अर्थसंवाद । 2010 । जुलै-सप्टेंबर 2010, / खंड 34, अंक 02

7. जमिनीच्या सुदृढ व्यवस्थापनासाठी पोषक अशी रचना निर्माण करणे.

8. जमीन कसणारा वर्ग व सरकार यांच्यामध्ये असणारा परोपजिवी वर्ग दूर करून प्रत्यक्ष संबंध प्रस्थापित करणे. याकरिता नागपूर महसूल विभागातील सर्व म्हणजेच वर्धा, नागपूर, भंडारा, गोंदिया, चंद्रपूर व गडचिरोली हे सहा जिल्हे अभ्यास क्षेत्र म्हणून निवडण्यात आले.

जमीन सुधार कार्यक्रमाचे हे एक सुक्ष्म अध्ययन आहे. देशातील विविध प्रदेशात व राज्यात जमीन सुधार कार्यक्रम अंमलात आणण्यासाठी जी विविध कायदे पद्धती व कायदे आहेत; जवळपास तसेच कायदे या भागात देखील आहेत. त्यामुळे या अध्ययनात देशाचे प्रतिबिंब सुद्धा काही प्रमाणात दिसू शकते.

अध्ययनाची उद्दिष्टे :-

1. नागपूर महसूल विभागातील जमीन सुधाराच्या प्रगतीचा आढावा घेणे.
2. नागपूर महसूल विभागातील जमीन सुधार कार्यक्रमाच्या अंमलबजावणीतील अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमातींच्या आर्थिक स्थितीचा आढावा घेणे.
3. भारतीय संविधानाच्या विशिष्ट मार्गदर्शक तत्त्वातील अनुच्छेद 23 नुसार अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमातींची नागपूर महसूल विभागातील प्रगतीचा आढावा घेणे व अनुच्छेद 46 नुसार या समाज घटकांच्या आर्थिक संरक्षणाच्या स्थितीचा आढावा घेणे.
4. नागपूर महसूल विभागातील जमीन सुधार कार्यक्रमाच्या कमी प्रगतीसाठी कारणीभूत

ठरणाच्या घटकांचा शोध घेणे.

5. जमीन सुधार कार्यक्रमाच्या अधिक प्रभावी कार्यक्रमासाठी उपाय सुचविणे.

गृहित कर्तव्ये :-

याकरीता गृहित कृत्यांचा विचार करण्यात आला -

1. नवीन आर्थिक धोरणांत जमीन सुधारांवरील भर अबाधित राहिला आहे.

2. अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमातीतील लोकांना जमीन सुधार कार्यक्रमांबाबत आणि या कार्यक्रमातील त्यांच्या भूमिकेबाबत पर्याप्त प्रमाणात माहिती दिली गेली.

3. जमीन सुधार कार्यक्रमाच्या अंमलबजावणीसाठी स्थानिक प्रशासन उत्साही होते.

4. अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमातीव्यतिरिक्त समाजघटकांच्या मानसिकतेत बदल करून ते जमीन सुधार कार्यक्रमांसाठी अनुकूल केले गेले.

यासाठी खालीलप्रमाणे संशोधन पद्धतीचा उपयोग करण्यात आला -

1. पहिल्या दोन उद्दिष्टांच्या अध्ययनासाठी कार्यालयीन स्रोतांद्वारे दुय्यम आकडेवारी संकलित केली गेली.

2. जमीन सुधार कार्यक्रमांतील अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमातीतील लाभार्थींच्या स्थितीचे अध्ययन करण्यासाठी या अभ्यास समग्रातील वर्धा, नागपूर, भंडारा, गोंदिया, चंद्रपूर व गडचिरोली या एकूण सहा जिल्ह्यांमधील अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमातींच्या एकूण

लाभार्थी संख्येच्या 3 प्रतिशत प्रमाणात 320 कुटुंबांची निवड नमुना पद्धतीने करून सर्वेक्षण करण्यात आले. क्षेत्राभ्यास 2003-04 वर्षी केला गेला.

3. उद्दिष्ट तीनच्या अध्ययनासाठी मार्गदर्शक तत्वांमधील अनुच्छेद 23 व अनुच्छेद 46 ची पडताळणी जमीन वितरणाच्या क्षेत्राभ्यासातून व वितरण प्रक्रियेच्या प्रगतीमधून तपासणी करण्यात आली.

4. उद्दिष्ट चारच्या अध्ययनासाठी शासकीय अहवाल व क्षेत्राभ्यासाचा आधार घेण्यात आला.

5. गृहित तत्व एकची छाननी भारत सरकार आणि महाराष्ट्र सरकारच्या कार्यालयीन स्रोत व कागदावरून करण्यात आली.

6. गृहित तत्व हे जमीन सुधार कार्यक्रमाच्या अंमलबजावणी दरम्यान शासकीय यंत्रणेने स्वीकारलेल्या कार्यपद्धतीद्वारे अभ्यासले गेले. नंतर त्याला या कार्यक्रमाच्या लाभार्थींच्या क्षेत्रीय सर्वेक्षणाचा आधार देण्यात आला.

7. गृहित तत्व क्र. 3 हे 1953 पासूनच्या अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमातींच्या राष्ट्रीय आयोगांच्या उपलब्ध अहवालावरून अभ्यासले गेले. क्षेत्रीय सर्वेक्षण करताना या अहवालातील निरीक्षणे सूक्ष्म पातळीवर पडताळून पाहण्यात आली.

8. गृहित तत्व क्र. 4 चे अध्ययन गावातील अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमाती व्यतिरिक्तच्या भूधारकांच्या मुलाखती व मतांच्या नमुन्याद्वारे करण्यात आले.

प्रस्तुत प्रबंधात एकूण पुढीलप्रमाणे पाच प्रकरणे समाविष्ट आहेत -

प्रकरण - पहिले

भारतातील कृषी आर्थिक विकासाचे स्वरूप व जमीन सुधाराची अपरिहार्यता

या प्रकरणात सारांश रुपाने प्रमुख निष्कर्ष काढले आहेत.

1. देशातील विकास प्रक्रियेच्या अंमलबजावणीतच काही अंगभूत कमतरता व समस्या आहेत. त्या दूर केल्याखेरीज विकासाची गती वाढण्याची अपेक्षा करता येत नाही.

2. विकासासाठी आवश्यक असणारा प्रतिसाद दबाव व सहभाग कोणाचा नाही. शिक्षण व प्रशिक्षणाच्या दृष्टीने देखील ग्रामीण श्रमशक्ती विकासासाठी सक्षम नाही. अत्यल्प असलेले प्रति व्यक्ती उत्पन्न विकास प्रक्रिया वेगवान ठरू शकत नाही.

3. जमीन सुधार कार्यक्रमांबाबत 1956 पासूनच पळवाटा शोधल्या गेल्या. त्याचा विपरीत व संकलित परिणाम विकास प्रक्रियेवर झाला.

4. कृषीतील सिंचनाची राज्य प्रदेशवार स्थिती असमतोल दर्शविणारी आहे.

5. देशातील सीमांत अत्यल्प भूधारकांचा वर्ग शेतमजूर गटामध्ये ढकला जात आहे.

या निष्कर्षावर काही मुख्य सूचना करण्याचा प्रयत्न प्रस्तुत अध्ययनात करण्यात आला.

1. देशातील विकास प्रक्रियेचा अंमलबजावणीत असलेल्या कमतरता व समस्या दूर करण्यासाठी प्राधान्य द्यावे व याकरिता लोक

सहभाग व सामाजिक संघटनांची भूमिका असणारी यंत्रणा उभारण्याचे प्रयत्न व्हावे.

2. ग्रामीण श्रम शक्तीच्या विकासासाठी शिक्षण, उच्च शिक्षण व प्रशिक्षणाला अग्रक्रम द्यावा.

3. जमीन सुधार कार्यक्रमाची अंमलबजावणी केवळ राज्याच्या अखत्यारितील विषय न ठेवता केंद्रशासन-राज्यशासन-आयुक्त व जिल्हाधिकारी तसेच केंद्रशासन - आयुक्त व जिल्हाधिकारी अशी शृंखला ठेवावी.

4. कृषीतील सिंचनाचा अनुशेष भरून काढण्यासाठी केंद्र शासनाने कालबद्ध कार्यक्रम आखावा.

5. तांत्रिक प्रगतीबरोबरच कृषीवर आधारित प्रक्रिया उद्योग व लघू उद्योगांच्या उभारणीस प्राधान्य द्यावे.

प्रकरण - दुसरे

अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमातीतील आर्थिक, सामाजिक बदल - भारत व नागपूर महसूल विभाग आणि प्रस्तुत संशोधनाची अभ्यास पद्धती

या प्रकरणात पुढील निष्कर्ष काढण्यात आले आहेत -

1. अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमाती या देशातील सर्व राज्यात व प्रदेशामध्ये दिसून येतात.

2. अनुसूचित जातीच्या लोकसंख्येची घनता, ग्रामीण व शहरी या दोन्ही क्षेत्रात असून मूलभूत नागरी सेवांपासून वंचित जीवन हा समाज घटक जगत आहे.

3. या दोन्ही घटकांचे रोजगार ग्रामीण व शहरी क्षेत्रात स्थिर करण्यासाठी 'जमीन सुधार' कार्यक्रमाची प्रभावी अंमलबजावणी आवश्यक ठरते.

4. अनुसूचित जमातीतील ५ कोटी कुटुंबे देशातील विविध विकास कार्यक्रमातील प्रकल्पात विस्थापित झाली आहेत. यापैकी धरणांसारख्या प्रकल्पात विस्थापित होत असलेले या समाज घटकातील अल्प व अत्यल्प भूधारक आहेत.

5. या दोन्ही घटकांची शैक्षणिक स्थिती इतर समाज घटकांच्या तुलनेत बरीच खालावलेली आहे.

6. या दोन्ही घटकांची उत्पादन साधने व रोजगारांवर शिक्षणाच्या दुरावस्थेचा परिणाम प्रत्यक्षपणे पडत आहे.

या निष्कर्षावर पुढील मुख्य सूचना केल्या आहेत.

1. अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमाती व समाज घटकांची उत्पादन साधने, शिक्षण व आरोग्य सेवा याकरिता केंद्र सरकारे व राज्य सरकारांनी अधिक प्रभावी व कृती कार्यक्रम याकरिता आर्थिक तरतुदी कराव्यात.

2. या समाज घटकांना देण्यात येणाऱ्या नागरी सुविधांतील पळवाटा व त्रुटी दूर करून हा कार्यक्रम अधिक प्रभावी करावा.

3. दोन्ही समाज घटकांचे शिक्षण, रोजगार व भूमी मालकी याकरिता जमीन सुधार कार्यक्रम अधिक प्रभावी करण्याकडे प्राधान्य द्यावे.

4. भूमी मशागत व सुधारणेच्या दृष्टीने सुद्धा जमीन सुधार कार्यक्रमाची व्याप्ती वाढवावी.

5. ग्रामीण क्षेत्रातील समाज घटकांना जोड धंद्याकडे प्रोत्साहित करण्यासाठी प्राधान्य द्यावे.

प्रकरण - तीन

जमीन सुधारांची सैद्धांतिक भूमिका आणि अनुसूचित जमातींच्या जमिनीचा प्रश्न
या प्रकरणात पुढीलप्रमाणे निष्कर्ष काढण्यात आले आहेत -

1. जमीन वितरण व जमीन सुधारासाठी अनुकूल तत्त्वप्रणाली पूर्वीपासूनच मांडण्यात येत आहे.

2. या कार्यक्रमाला अनुकूल अशा चळवळी देखील वेळोवेळी निर्माण होत आहेत.

3. या कार्यक्रमातील पळवाटा शोधण्याचा सतत प्रयत्न होत आहे व यासाठी राजकीय इच्छाशक्ती देखील काम करीत आहे.

4. अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमातींमध्ये आतापर्यंत झालेले जमीन वितरण पर्याप्त प्रमाणात नाही.

5. या दोन्ही समाज घटकांमधून जमीन सुधार व वितरणासाठी प्रभावी व सातत्य असलेल्या चळवळी उभारण्यात हे समाजघटक यशस्वी ठरले नाहीत.

6. जमीन धारण क्षेत्रांची तुकडे जोड व तुकडे निर्मितीवर बंदी याकडे दुर्लक्ष होत आहे.

7. सीमांत व लहान शेतकऱ्यांच्या राजकारणातील सहभाग अत्यल्प आहे. पण मोठा कोरडवाहू शेतकरी, व्यापारी शेतकरी व आता कंपनी शेतकरी हे सुद्धा भूमी सुधाराच्या नावाने पुढे येत आहेत.

8. शेतीतील नवनवीन कार्यांचा विस्तार सहकार्याने होताना दिसत नाही. तो वैयक्तिक पातळीवर नाममात्र सहकार्य होत असले तरी त्याला संस्थात्मक रूप आलेले दिसत नाही. याला सरकारचे प्राधान्य दिसत नाही.

या प्रकरणात काही महत्त्वाच्या शिफारशी करण्यात आल्या आहेत.

1. जमीन सुधार कार्यक्रमाच्या प्रभावी अंमलबजावणीसाठी अनुकूल तत्त्वप्रणालीचा प्रचार व प्रसार करण्यावर प्राधान्य द्यावे

2. या कार्यक्रमाला अनुकूल असलेल्या चळवळी, लोक चळवळी कशा होतील यासंबंधी सातत्याने प्रयत्न करावे.

3. कार्यक्रमाला प्रतिकूल चळवळी व कार्यक्रमांविषयी जनमानस जागृत करण्याचा प्रयत्न करावा. याकरिता राजकीय इच्छाशक्तीमध्ये सकारात्मक बदल ही पूर्वअट समजावी.

4. शासकीय यंत्रणा अधिक प्रभावी व उत्साही करण्यासाठी प्रयत्न व्हावे.

5. अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमाती या दोन्ही घटकांमधील जमीन सुधार कार्यक्रमाचे उद्दिष्ट व प्रयोजन समजून घेण्यासाठी चळवळी उभारण्यावर प्राधान्य द्यावे.

प्रकरण - चौथे

जमीन मालकी व रोजगाराची वर्तमान स्थिती नागपूर महसूल विभागातील लाभार्थींचे क्षेत्रीय अध्ययन - सर्वेक्षणाचा अहवाल

देशातील अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमाती या समाज घटकांची जमीन मालकी

अधिकार व रोजगाराची वर्तमान स्थिती जाणून घेण्याच्या दृष्टीने सूक्ष्म स्तरावर नागपूर महसूल विभागातील सहा जिल्ह्यातील एकूण 320 लाभार्थींचे क्षेत्रीय अध्ययन - सर्वेक्षण करण्यात आले. त्यातील काही निष्कर्ष पुढीलप्रमाणे -

1. कमाल भूधारणा कायद्यांतर्गत जमिनी मिळालेल्या लाभार्थींचे प्रमाण सर्वाधिक आहे.

2. लाभार्थींकडून जमिनीची लागवड सुधारण्यासाठी करण्यात आलेल्या प्रयत्नात खोल नांगरणी व तण काढणे या सुधारणांचे प्रमाण सर्वाधिक दिसून येते.

3. लाभार्थींच्या शेतीमधील उत्पादन खर्चाचा विचार करता स्वतः जवळून लागवडीसाठी केलेल्या खर्चाचे प्रमाण दिसून येते.

4. सहकारी शेती करण्यास इच्छूक असलेल्या लाभार्थींचे प्रमाण अधिक आहे.

5. शासकीय योजनांचे लाभ लाभार्थींपर्यंत पोहोचत नाहीत.

6. लाभार्थींची जमिनीतील सुधारणा, कुंपण, शेतीवर आधारित उद्योग व्यवसायांची मागणी अधिक आहे.

प्रकरण - पाचवे

निष्कर्ष व शिफारशी

या प्रकरणामध्ये सर्व प्रकरणांमधील महत्त्वाचे निष्कर्ष उद्धृत केले आहेत आणि जमीन वितरण, लाभार्थींमधील आर्थिक-समाजिक बदल, जमीन सुधारांची सैद्धांतिक भूमिका त्यांची शेतीमधील उत्पादन साधने, जमिनीची मालकी, रोजगाराची स्थिती या संदर्भातील महत्त्वाच्या

शिफारशी, उपलब्ध भूमीचे वाटप, भू-सुधार
भूधारकांना सुधारित शेती, सिंचन व कृषी विपणन,
जोड धंद्याची पर्याप्त योजना व भूधारकांच्या जलद
विकासासाठी ग्रामीण पायाभूत सुविधा ह्या उप
विभागांमध्ये सादर केल्या आहेत.

प्रबंधामध्ये एकूण चार परिशिष्टे जोडलेली
असून त्यातील पहिल्या 'जमीन सुधार'
कार्यक्रमावर देशात व या विभागात भाष्य व काम
करणान्या डॉ. ब्रह्मदेव शर्मा, माजी आयुक्त,
अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमाती राष्ट्रीय
आयोग व मुख्य संयोजक गैरबराबरी उन्मूलन
अभियान, जहानाबाद, अॅड. एकनाथराव साळवे,
माजी आमदार ब्राह्मणी चंद्रपूर, मा. सुखदेवबाबू

वुईके, माजी आमदार वडसा (देसाईगंज) जि.
गडचिरोली तसेच मा. सुनिलभाई, समाजवादी जन
परिषद, हुशंगाबाद म.प्र. यांच्या मुलाखती
दिलेल्या आहेत. दुसऱ्या परिशिष्ट मध्ये
संशोधनकर्त्यांचा या विषयावर संशोधन करताना
नागपूर महसूल विभागातील क्षेत्रीय सर्वेक्षणाचा
अनुभव मांडण्यात आला आहे. तिसऱ्या
परिशिष्टात शेजारील राष्ट्रांमधील जमीन सुधार
कार्यक्रम तसेच चवथ्या परिशिष्टात 'समग्र' म्हणून
अभ्यास करताना उपयुक्त ठरलेली प्रश्नावली नमूद
करण्यात आली आहे. याचबरोबर विविध तक्ते
प्रकरणावर संबंधित ठिकाणी जोडण्यात आली
आहेत.

अर्थ शब्दांची वाट पाहे

शि. ना. माने

सातारा

प्रोड्यूसर (Prosumer) : “माणसांच्या जीवनातील सर्वसाधारण व्यवहारांच्या अभ्यासातील” एक भविष्यवेत्ते, संख्यांक क्रांतीचे (Digital Revolution) पुरस्कर्ते आणि परिभाषेतील सहजीवनवादी/समन्वयवादी अल्विन टॉफ्लर यांनी चलनात आणलेल्या प्रोड्यूसर या संज्ञेचा विचार करण्याचे योजिले आहे.

येथे सहजीवनवादी हा शब्द वापरण्याचे एक कारण आहे. प्रोड्यूसर ही संज्ञा उत्पादक व उपभोक्ता यांच्या संमिश्रणाने (Blending) बनली आहे. आणि सकृद्दर्शनी उत्पादक व उपभोक्ता यांचे वर्तन परस्परविरोधी किंवा विसंवादी असते, असा समज रुढ आहे. परंतु ते पूर्ण सत्य नाही. ते कसे याचीच आता चर्चा करू.

प्रस्तावना :-

अॅडम स्मिथ यांच्या दी थिअरी ऑफ मॉरल सेंटिमेंट्स (1759) पासून जॉर्ज अँकरलोव्ह रॉबर्ट शिलर यांच्या दी अॅनिमल स्पिरिट्स : हॉउ हयुमन सायकॉलॉजी ड्राइव्हज इकॉनॉमी अँड व्हाय इट मॅटर्स फॉर ग्लोबल कॅपिटॅलिझम (2010) पर्यंत मानवी वर्तनाविषयी उलट-सुलट असे विपुल लिखाण उपलब्ध आहे. ते वर्तन जसे तर्कसंगत (Rational) असते तसे ते तर्कदुष्ट किंवा पशुतुल्य देखील असते. या दोन टोकांच्या मधील मध्यमार्गी अर्थशास्त्रज्ञ त्या संबंदात स्वार्थेक्यपरायण (Egoistic) या पर्यायी संज्ञेचा वापर करतात. दुसऱ्या शब्दात, तर्कदुष्ट किंवा स्वार्थेक्यपरायण वर्तनामुळे व्यवसायात्मिका निर्मितेचा (Skill Formation) ऱ्हास होतो. ही पार्श्वभूमी ध्यानात घेवून अॅडम स्मिथ यांच्याप्रमाणेच अल्विन टॉफ्लर यांचा सहजीवनवादी दृष्टिकोन लक्षणीय ठरतो. स्मिथ यांच्या दी वेल्थ ऑफ नेशन्स (1776) ची आधारशीला म्हणून

प्रसिद्ध असलेल्या दी थिअरी ऑफ मॉरल सेंटिमेंट्स (1759) ग्रंथातील एका परिच्छेदाचा दाखला देण्याचा मोह येथे अनावर होतो. स्वहितवादी मनुष्याविषयी (म्हणजे त्यांच्या दी वेल्थ ऑफ नेशन्समधील त्यांच्या पाव भाजणाराविषयी) स्मिथ त्या परिच्छेदात म्हणतात : त्या मनुष्याच्या स्वभावात अशी काही मूलतत्त्वे असतात की ज्यांच्यामुळे त्या मनुष्याला दुसऱ्या व्यक्तीच्या सुदैवात (Fortune) रस घेणे भाग असते. कारण त्या व्यक्तीचे सुख (Happiness) त्या स्वहितपरायण मनुष्यासाठी आवश्यक असते. (स्वैर अनुवाद). अशा प्रकारे दुसऱ्यांचे सुदैव व स्वतःचे सुख एकमेकांत खोलपर्यंत घट्ट रूतून बसलेले असते. आणि समाजात त्या सहजीवनाचा आपण वारंवार अनुभव घेत असतो. उदाहरणार्थ, बाजारातील बोगस व आरोग्यास मारक औषध उत्पादकांना दंडात्मक कारवाई करण्यासाठी लोक संघटीत होतात. उलट, मान-माया-मोह या उपाधींनी प्रभावित व्यक्तीच्या ठिकाणी व्यवसायात्मिकतेची निर्मिती (Skill Formation) क्वचितच होते. आणि ही गोष्ट आज मनोवैज्ञानिक मान्य करत आहेत. असो.

अर्थ :-

एवढ्या प्रस्तावनेनंतर टॉफ्लर यांच्या प्रोझ्यूर या संज्ञेचा विचार करू. त्यांच्या दी फ्यूचर शॉक (1970) पुस्तकात या संज्ञेचा उल्लेख करण्यात आला आहे. परंतु त्यांच्या दी थर्ड वेव्ह 1 (1980) मध्ये त्यांनी त्या संज्ञेला परिभाषेची बैठक देवून तिला चलनी शब्दांचा आकार दिला. हे करताना त्यांनी परिभाषेशी संबंधित दोन स्वतंत्र शब्दांचे लघुतम शब्दांथर्त रूपांतरण केले. म्हणजे स्वतंत्र दोन

शब्दार्थांच्या (ल. सा. वि.) माध्यमातून नवीन संज्ञेची मांडणी केली. या प्रक्रियेला इंग्रजीत पोर्टमँट्यू (Portmanteau) असे संबोधले जाते. थोडक्यात, पहिल्या शब्दातील पहिल्या भागाचे (Producer/Pro) दुसऱ्या शब्दातील अखेरच्या भागाशी (Consumer/Sumer) संमीश्रण साधून प्रोझ्यूर या नवीन शब्दाची किंवा संज्ञेची मांडणी करण्यात आली आहे.

गुण वैशिष्ट्ये :

या संदर्भात पुढील प्रश्न निर्माण होतो. टॉफ्लर यांना त्यांच्या नवीन संज्ञेत नेमका कोणता अर्थ सूचित करावयाचा आहे? दी इकॉनॉमिक टाईम्सने प्रोझ्यूर या नवीन प्राण्याच्या पैदाशीची/जातीची (Breed) काही गुण वैशिष्ट्ये सांगितली आहेत. त्यांचा येथे उल्लेख करणे गरजेचे आहे. तो एक प्रयोगशील प्राणी आहे. नव्या वस्तूच्या उत्पादनविषयक कल्पनेने तो झपाटलेला आहे. अर्थातच त्याचा बाजारात दबदबा आहे. तो आज ज्याचा विचार करतो त्याला अनुसरून उद्या झ्यूरमधील उपभोक्ता आचरण करतो. तो कष्टाळू प्राणी आहे. कष्टावर त्याची निष्ठा आहे. जास्त वेळ काम करणे (ओव्हर टाईम नव्हे) त्याला आवडते. धंदा हाच त्याचा धर्म. परंतु प्रोझ्यूर मधील उपभोक्ता (झ्यूर) हा प्राणी निराळा आहे. तो सौम्य प्रकृतीचा आहे. प्रोझ्यूरच्या झपाटलेपणापासून तो सुरक्षित अंतरावर आहे. कष्ट व साहस हे गुण त्याच्या शब्दकोशात क्वचितच आढळतात. त्या दृष्टिकोनातून उत्पादकाचा दुय्यम म्हणून वर्तन करणे तो पसंत करतो.² पशुतुल्य वर्तन हे त्याचे कुपथ्य आहे.

भविष्यात अशा प्रोड्युमरचे महत्त्व वाढणार आहे. मात्र एवंगुणविशिष्ट प्रोड्युमर प्राण्याची योग्यायोग्यता आगामी काळच निश्चित करणार आहे. असो.

स्पष्टीकरण :

अधिकच्या स्पष्टीकरणासाठी 2008-09 मधील वित्तीय संकट व 2009-10 मधील पुनरुत्थापनाची सुरुवात यांचा उल्लेख करू. जागतिक सौम्य मंदीच्या संबंधातील उपाययोजनेचा एक भाग म्हणून विविध देशांच्या सरकाराकडून उत्तेजन गाठोड्यांची धोरणे लागू करण्यात आली. यथावकाश त्यांचा अपेक्षित परिणाम दिसू लागला. दरम्यानच्या काळात युरोपमध्ये व विशेषतः ग्रीस, पोर्तुगाल व स्पेन या देशांत नियंत्रणाबाहेर गेलेल्या व अनावश्यक वित्तीय तुटीचे नवे संकट (Fiscal retrenchment) निर्माण झाले. आंतरराष्ट्रीय पैसा निधी व युरोपीय संघ यांनी वित्तीय उत्तेजनार्थ धोरणे लागू केली. लगेचच त्या धोरणावर कडवट टीका झाली. त्या टीकेची विशेष दखल घेवून जुलै 2010 मध्ये जी -20 गटातील देशांनी अर्थसंकल्पीय तुटींचे (Budget cuts)सूतोवाच केले. परंतु पॉल कृगमन या केन्सवादी अर्थशास्त्रज्ञाने 'संपूर्ण मूर्खपणा' (Utter folly) या शब्दांत त्या अर्थसंकल्पीय तुटींच्या घोषणेची (खर्च कपातीची) निर्भत्सना केली. आणि अल्प व्याज दर/सुलभ पैसा धोरणाचा पर्याय दिला. तो देताना सरकारी उत्तेजनार्थ धोरणांचा अपेक्षित परिणाम म्हणून सुरू झालेल्या उत्थापनाला अटकाव बसेल, असा त्यांनी धोक्याचा इशाराही दिला आणि अशा प्रकारे 'धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे' हा सरकारी खर्च कपातवादी विरुद्ध सुलभ पैसावादी (रघुराज राजन वि.पॉल कृगमन) हा जुना वाद नवीन स्वरूपात

उफळून वर आला. आणि या दोन टोकांचा समन्वय साध्य करणाऱ्या दृष्टिकोनाची गरज निर्माण झाली. ती पूर्ण करताना दी इकॉनॉमिस्ट नियतकालिकाने (जून 12-18,2010) व्यवसायात्मिकतेचे पोषण करण्यासाठी सार्वजनिक उपयोगितांचा पूर्ण क्षमतेने वापर होईल अशा दृष्टिकोनावर जोर दिला. आणि या दृष्टिकोनाचे समर्थन करताना दी इकॉनॉमिस्टने असा इशारा दिला आहे की अर्थव्यवस्थेत संरचनात्मक सुधारणा न करता दोन टोकांचा आग्रह 'चमत्कार' निर्माण करील असे समजणे हा एक भ्रम आहे. विशेषतः जर्मनी व स्पेन मधील न्यून विकसित सार्वजनिक क्षेत्रांच्या सुधारणांच्या गरजेवर दी इकॉनॉमिस्टने जोर दिला आहे. हाच तो समन्वयवादी दृष्टिकोन होय. आणि त्याचेच दुसरे नाव आहे टॉफ्लर यांचे उत्पादक आणि उपभोक्ता यांच्या संबंधातील सहजीवन. त्यांच्या प्रोड्युमरप्रमाणेच (प्रोड्यूसर मधील प्रो +कंइयूमरमधील इयूमर /प्रोड्युमर) उत्पादकामधील उत्प +उपभोक्ता = उत्पोपभोक्ता हा मराठी पर्याय सुचवून टॉफ्लर निर्मित प्रयोगशील व परिवर्तनशील प्राण्याचे (संज्ञेचे) स्वागत करून त्याचा आता निरोप घेवू.

संदर्भ सूची :

1. Toffler Alvin, the Third Wave, Bantam Books(U.S.A.), 1980
2. The Economic Times (ET Euro RSCG Prosumer Study), July 26, 2005, P. 16
3. The Economist (Myths about fiscal austerity : A cut too far), June 12-18, 2010.

॥ श्रद्धांजली ॥

स. ह. देशपांडे : थोर प्रज्ञावंत व्यक्तिमत्व

यशवंत रा. रारावीकर
फोन : 022:23001980

मराठी अर्थशास्त्र परिषदेचे आजीव सदस्य आणि भूतपूर्व अध्यक्ष, मुंबई विद्यापीठाच्या अर्थशास्त्र विभागातील शेतकी अर्थशास्त्राचे सेवानिवृत्त प्राध्यापक आणि महाराष्ट्रातील ज्येष्ठ विचारवंत सखाराम हरी उर्फ स. ह. देशपांडे यांचे गुरुवार दि. 29 जुलै 2010 रोजी सकाळी सहाच्या सुमारास पुण्यास त्यांच्या राहत्या घरी दुःखद निधन झाले. त्यांचे वय 86 वर्षे होते. गेल्या काही दिवसापासून ते आजारी होते.

'स ह' म्हणूनच ओळखले जाणारे डॉ. देशपांडे यांचा जन्म शिरवळ येथे १९२४ ला झाला. प्राथमिक शिक्षण तेथेच पूर्ण केल्यानंतर त्यांचे माध्यमिक शिक्षण पुण्याच्या नूतन मराठी विद्यालयात झाले. पुण्यातच त्यांचे पदवीपर्यंतचे उच्चशिक्षण एस्.पी. कॉलेजमध्ये झाल्यावर त्यांनी मुंबई विद्यापीठात अर्थशास्त्रात एम्. ए. केले आणि पुढे पी.एच्.डी. प्राप्त केली व विद्यापीठातच प्राध्यापकाची नेमणूक स्वीकारून ते १९८४ त सेवानिवृत्त झाले.

'स ह' हे केवळ सैद्धांतिक आणि पुस्तकी प्राध्यापक व अर्थतज्ज्ञ नव्हते तर शेती अर्थशास्त्राचा व्यवहारात कसा उपयोग करून घ्यायचा आणि शेतीचा व ग्रामीण भागांचा कसा विकास घडवून आणायचा याचा त्यांना ध्यास होता. त्यामुळेच त्यांनी विद्यार्थ्यांना ग्रामीण विकासाच्या कामात सहभागी करून घेण्याचा अगदी नवा व आधुनिक उपक्रम मुंबई विद्यापीठात सुरु केला व यातूनच पुढे ग्रामीण भागांच्या अभ्युदयाच्या संबंधी त्यांनी बरेच लिखाण केले आणि त्याद्वारे ग्रामीण विकासाबाबत मोठी लोकजागृती केली.

अतिशय अभ्यास असलेल्या सहंनी आपले जीवन विचार आणि

व्यासंगाला वाहून घेतले होते. अखंड वाचन, मनन आणि चिंतन व लेखन यात ते अखेरपर्यंत व्यग्र असत. त्यातूनच त्यांची एक थोर प्रज्ञावंत म्हणून जनमानसात प्रतिमा निर्माण झाली.

त्यांच्या विचारांना तर्कशुद्धतेची शिस्त होती. तसेच ते आपल्या विचारात व मांडणीत पूर्वग्रहदूषितेचा लवलेशही येऊ देत नसत. इतकी स्वच्छ आणि निकोप विचार व विश्लेषण करण्याची शिस्त त्यांनी अंगी बाणवून घेतली होती. कोणत्याही विषयाचा विचार ते अतिशय खोलवर जाऊन त्या-त्या विषयाची गुणवत्ता (मेरिट्स) आणि मर्यादा यांचा सांगोपांग अभ्यास करून काटेकोर तर्कशुद्ध पद्धतीने आणि बुद्धिवादाने त्यांची मांडणी ते करत असत. त्यामुळे त्यांचे भाषण ऐकणे, लिखाण वाचणे आणि त्यांच्याशी चर्चा करणे हेच एक मोठे प्रबोधनाचे सेशन होत असे.

अखंड व्यासंगातून आलेल्या सहंच्या विद्वत्तेचा दबाव आमच्यासारख्या त्यांच्या निकटवर्तीयावरच काय पण त्यांच्याशी चर्चा करणाऱ्या तिन्हाइतांच्याहीवर कधी येत नसे, कारण त्यांचा अतिशय निगर्वा, शांत, संयमी आणि स्नेहशील स्वभाव तसेच दुसऱ्याचे ऐकून घेण्याची, समजून घेण्याची आणि समन्वयवादी वृत्ती हे होते.

सहंनी विपुल लिखाण केले. हिंदुत्व आणि राष्ट्रवाद हे तर त्यांचे खास अभ्यासाचे आणि विचारमंथनाचे विषय. त्यावरील त्यांच्या लिखाणाला शाश्वत संदर्भमूल्य प्राप्त झाले आहे.

असे हे प्रज्ञावान व्यक्तीमत्व मराठी अर्थशास्त्र परिषदेचे आजीव सदस्य होते हे परिषदेला गौरवास्पद आहे. परिषदेतर्फे त्यांच्या स्मृतीस प्रणाम करून ही आदरांजली वाहतो.

आवाहन

ख्यातनाम अर्थशास्त्रज्ञ आणि मराठी अर्थशास्त्र परिषदेचे संस्थापक अध्यक्ष प्रा. नी.वी. सोवनी यांच्या स्मृतिप्रित्यर्थ प्रतिवर्षी एक नामांकीत अर्थशास्त्रज्ञांचे व्याख्यान यावर्षीच्या ३४ व्या वार्षिक अधिवेशनापासून अधिवेशन काळात आयोजित करण्याचे ठरविले आहे.

परिषदेची स्थापना, जडणघडण, प्रशासन आणि कार्यविस्तार या प्रत्येक पातळीवर प्रा. सोवनींचे योगदान केवळ अपूर्व आहे. मराठी या प्रादेशिक भाषेतून कार्य करणाऱ्या परिषदेला राष्ट्रीय पातळीवर मिळालेल्या मानमान्यतेचे मोठे श्रेय प्रा. सोवनी यांनाच द्यावयास हवे. या नाविन्यपूर्ण उपक्रमासाठी आजपावेतो खालील सदस्यांनी योगदान दिलेले आहे.

मराठी अर्थशास्त्र परिषद

प्रा. नी.वी.सोवनी स्मृति व्याख्यानासाठी निधी देणाऱ्यांची नावे

क्र.	नाव	रक्कम
1.	दि. व्यं. जहागिरदार, अमरावती	15000/-
2.	सौ. मुक्ता जहागिरदार, अमरावती	5000/-
3.	श्री. वि. खादेवाले, नागपूर	2000/-
4.	व्ही. बी. जुगळे, कोल्हापूर	1000/-
5.	नीलकंठ रथ, पुणे	2000/-
6.	एस्. के. गंधे, पुणे	5000/-
7.	व्ही. एस्. पाटणकर, पुणे	1000/-
8.	अ. रा. पडोशी, गोवा(म्हापसा)	1000/-
9.	अरविंद नगरकर, पुणे	1000/-
10.	हिरालाल वामन चव्हाण, जळगांव	1000/-
11.	संतोष कुटे, मेटेकर	2000/-
12.	वनिता चोरे, अमरावती	2000/-
13.	डॉ. के. जी. पठाण	1000/-
14.	डॉ. डी. के. पाटील	1000/-
15.	डॉ. अनिल सूर्यवंशी	1000/-
16.	डॉ. जे. एस्. पाटील, सातारा	1000/-
17.	डॉ. आर. पी. कुरुलकर, औरंगाबाद	1000/-
18.	डॉ. सौ. सुषमा देशमुख, अमरावती	1000/-
19.	प्रा. सु. न. अंभोरे, अमरावती	1000/-

क्र.	नाव	रक्कम
20.	प्रा. बडवे, जळगांव	1000/-
21.	डॉ. एस्. डी. जोशी, जळगांव	1000/-
22.	प्रा. चारुचंद्र गोखले, जळगांव	2000/-
23..	प्रा. सु. न. कुलकर्णी, नासिक	1000/-
24..	प्रा. लिला सर्वोत्तम कुलकर्णी, नासिक	1000/-
25..	प्रा. सर्जेराव ठोंबरे, औरंगाबाद	1050/-
26..	डॉ. शंकर सावंत, दारव्हा	1000/-
27..	प्रा. सौ. मंगला धोरण, अमरावती	1000/-
28..	प्रा. एम्. एस्. ताकतोडे, मंगरुळपीर	1000/-
29..	डॉ. के. के. पाटील, परभणी	1000/-
30..	प्रा. डी. डी. भोसले, नांदेड	1000/-
31.	प्रा. व्ही. इ. गुमरकर, खामगांव	1000/-
32.	प्रा. रमेश इंगवले, चांदवड(नासिक)	1000/-
33.	प्रा. भुमारे, नांदेड	1000/-
34.	डॉ. ए. बी. देवगिरीकर, औरंगाबाद	1000/-
35.	प्रा. डॉ. अविनाश निकम, शहादा	1000/-
36.	प्रा. राजेंद्र गव्हाळे, खामगाव(बुलढाणा)	1000/-
37.	डॉ. संतोष दास्ताने, पुणे	4000/-
38.	प्रा. डॉ. सुलोचना मानकर, अकोला	1000/-
39.	प्रा. विनोद गावंडे, अमरावती	1000/-
40.	डॉ. एम्. एन. शिंदे, इस्लामपूर(सांगली)	1000/-

तरी आपणास नम्र आवाहन करण्यात येते की, आपणही या उपक्रमासाठी किमान रु. 1000/- देणगी देवून उपकृत करावे. ही रक्कम 'मराठी अर्थशास्त्र परिषद' या नावाने डी. डी. काढून कार्यवाह-खजिनदार यांच्याकडे पाठवावी.

आपला विनित,
डॉ. अनिल सूर्यवंशी
कार्यवाह खजिनदार
मराठी अर्थशास्त्र परिषद